Историја српскога народа

Од истог писца:

- — Кад је умро краљ Радослав. 1894.
- — Прилошци библиографији Србуља. 1894.
- — О склопу Немањине биографије од Стевана Првовенчаног. 1895.
- — Извори Немањиних биографа. 1895.
- — Белешке о склопу Данилова Родослова. 1895.
- — Хронологија српских архиепископа по Данилову Родослову. 1895.
- — Die Biographie Stefan Lazarević's von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle. 1896.
- — Нешто о Јакшићима. 1901.
- — Гипотеза о славянскихъ заимстьованныхъ словахъ изъ германскаго. 1901.
- — Pipo Spano. Прилог српској историји почетком XV века. 1901.
- — Српско име у западним крајевима. 1902.
- — Борба о наследство Баошино. 1902.
- — Византија и Срби I: Балканско Полуострво до VII века. 1903.
- — Књиге и друго у старим српским записима. 1906.
- — Византија и Срби II: Колонизација Словена на Балканском Полуострву. 1906.

Stanojevic, Stanoje

СТ. СТАНОЈЕВИЋ

ИСТОРИЈА СРПСКОГА НАРОДА

БЕОГРАД

1908.

БЕОГРАД

Штампарија „Доситије Обрадовић“

(АЦЕ М. СТАНОЈЕВИЋА)

Својој жени
Олги
и синовима
Лази и Паји

Садржај

I

БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО ПРЕ ДОЛАСКА СЛОВЕНА.

У доба када су Срби, заједно са осталим словенским племенима, становали негде у данашњим руским равницама, живела су на Балканском Полуострву разна трачка и илирска племена. Трачани су становали на истоку, а Илири на западу, тако да су већину земаља, у којима сада српски народ станује, заузимали Илири. Илири и Трачани су проводили живот у сталној међусобној борби и у непрестаним сеобама. Тај монотони живот борбе и сељакања бивао је прекидан само ратним походима разних освајача и доласком разних носилаца културе из оних крајева, где је у то доба већ било више просвећености. Када је у Јелади култура, донета са југа и истока, почела снажно да напредује и када су Јелини почели ширити своју трговину по свима обалама Средиземнога Мора, основане су у приморју данашњих српских земаља многе јелинске колоније, које су, преко својих трговачких и културних средишта, вршиле доста јак утицај на све крајеве на Балканском Полуострву. Снажењем и ширењем јелинске културе јачао је и снажио се и њен утицај на полудивља племена у унутрашњости Балкана.

Али је првих и примитивних зачетака материјалне културе било код Илира и Трачана већ и пре доласка Јелина. Те прве културне основе појачане

су биле највише утицајем јелинске културе, али и утицајем разних других племена, са којима су Трачани и Илири долазили у додир. Тако је у том правцу, како изгледа, особито утицала провала Келта из средње Европе на Балкан, у трећем веку пре Христа.

Док се све то дешавало на Балканском Полуострву, оснажила се у Италији држава, којој је било суђено да покори не само целу Италију и цело Балканско Полуострво, него и све земље око Средиземнога Мора, и да временом, и у културном и у државном погледу, изврши силан утицај на цело човечанство. Храброшћу и врлинама својих синова римски народ се оснажио, покорио је околна племена и створио чврсту државну организацију, која је савлађивала све сметње и освајала на све стране.

Борећи се, напредујући и освајајући, римски народ је створио и развио своју засебну културу. Али када се римска држава почела ширити и преко граница Италије, особито од кад је у другом пунском рату (218—201 год. пре Хр.) победила најснажнијег и најопаснијег непријатеља, Картагинску Републику, увидели су многи умни људи у Риму, да римска држава сада, када је постала светском државом, не може више остати у старом колосеку и задржати само оно, што је од предака наследила, него да се мора преобразити, да мора тражити нове видике, нове изворе за своју националну, културну и државну снагу. После јаке и огорчене борбе између конзервативних и напредних елемената, победила је странка, која је проповедала наслањање на јелинску старију, јачу и развијенију културу. И римски народ је, у највећем напону своје снаге, почео да прима јелинску културу и све њене елементе.

Из смесе тих културних елемената јелинских, накалемљених на основе старе, чисто римске, културе, постала је нова култура: романизам. Ма да је

романизам помаган снажним организмом римскога народа и римске државе, јелинска култура била је ипак толико експанзивна и јака, да је у доба, када је римска држава освојила и покорила земље старе јелинске културе, романизам често подлегао, особито у тим земљама, утицају јелинизма. Када је римски народ покорио све земље око Средиземног Мора, завладала је романска култура на западу, а јелинска је одржала земље на истоку, којима је владала и пре. Борба о превласт јелинизма и романизма водила се на границама те две културе, а највише на Балканском Полуострву; ту су се њихове границе сукобљавале, ту је вековима вођена међу њима несвесна борба.

Баш у доба, када је романизам и када је римски народ био у највећем напону националне снаге, почели су Римљани да чине већа освајања на Балканском Полуострву. Прва освајања чинили су Римљани на Балкану, да обезбеде своју трговину у Јадранском Мору, а кад су заузели на тај начин прве земље, чинили су даља освајања и промицали су своје границе ради обезбеђивања својих поседа. Промичући на тај начин границе на све стране, Римљани су освајали све даље на Балканском Полуострву, док није цар Август, у време око рођења Христова, завладао целим Полуострвом и начинио Дунав државном границом. Од тада па за пуна четири века владао је римски народ целим Балканским Полуострвом.

Још од оног времена, када су Римљани почели да освајају на Балкану, почели су они да шире и своју културу међу некултурним староседеоцима. Старо становништво није, наравно, ни политичку власт ни културни утицај Рима примало без опозиције и без отпора. Али су за победничким легијама римским полазили римски трговци, који су економски освајали заузете земље. Римски гарнизони у свима крајевима, особито на Дунаву, и римске колоније

довршивале су потпуно и политичко и економно покорење, а све то заједно приморавало је некултурне староседеоце да, и против своје воље, приме, поред римске власти, и романску културу. Тако се, за пуна четири века, вршила романизација на Балканском Полуострву.

У крајевима, где је јелинизам био ухватио јача корена, имао је романизам да издржи тешку борбу, у којој није увек побеђивао, ма да га је снажан државни организам помагао. Ипак је у борби између ова два културна принцица у већем делу Балканскога Полуострва романизам надвладао; он је особито ухватио корена у земљама, које је доцније населио српски народ. Староседеоци на Балкану сасвим су временом подлегли снажном утицају римског државног организма; после четири века римске власти на Балкану, били су сви староседеоци у иоле приступачнијим, равнијим и плоднијим крајевима поромањени.

За четири века римске власти изменило се из основе све на Балканском Полуострву. Место лабаве племенске организације, што су је имали Илири и Трачани, владао је тада на Балканском Полуострву чврст државни организам, који је у својој власти држао све земље од Еуфрата и Тигра, па све до Атланског Океана. Одмах од почетка римске власти на Балкану отпочео је Рим да шири тамо културу у свима правцима. Шуме су крчене, баре и ритови сушени, рудници отварани, поља рационално обрађивана; добри и сигурни путеви са солидним мостовима просецали су, у доста густим мрежама, цело Балканско Полуострво уздуж и попреко, и њима је струјао јак живот, који је обухватио све провинције велике римске империје. Преставници културе биле су особито велике вароши по целом Полуострву, у којима је напредовала индустрија и трговина, просвета и књижевност.

Кулминација римске политичке моћи и снаге била је крајем другога и почетком трећега века после Христа. У то доба већ јасно избијају на површину сви они елементи, који су упропастили и срушили ону велику и чврсту државну организацију. Узроци, који су довели до пропасти римске империје, врло су компликовани. Цео и државни и национални организам био се истрошио; наступила је малаксалост у свима правцима народног живота, у свима гранама државног организма. Свуда се осећао застој и опадање, популација се проредила због слабог приплода и услед силних ратова и услед куге, која је од трећег века стално беснила у римској држави. Проређено становништво, и на селима и у варошима, није стизало више да обрађује поља, као што су некада обрађивана; недостатак радне снаге осећао се свуда јако. Уз то су дошле још и многе неродне године и глад, па је то још више допринело да пустош завлада на све стране. Због таквих прилика пореска снага народна маласкала је и није било војске. Државне потребе биле су међутим све веће. За државни апарат и на ратове требало је врло много и новаца и војске. А морало се ратовати непрестано, јер су разна варварска племена непрестано навањивала на римску империју, да пробију границе њене, па да продру у римске провинције, да тамо пљачкају или да се у њима стално настане.

За све то време било је кретања и сеоба међу народима и племенима, која су становала ван граница римске државе. У тим кретањима долазила су разна племена до римских граница и покушавала су да продру на римску територију. Али су ти нападаји варварских племена на римске границе узимали, од другога века после Христа, све озбиљнији и све опаснији карактер.

У почетку је Римљанима, због бољег оружја, због надмоћније тактике, извежбане и добро дисци-

плиноване војске, лако полазило за руком да сузбијају варваре са римских граница. Али се однос између римске и варварске снаге стално мењао у корист варвара, а на штету Римљана. Римска је држава имала све мање војске и војска је бивала све лошија, а варвари су све чешће и у све у већим масама нагртали на државне границе. Напослетку је, баш наскоро после прославе хиљадугодишњице Рима (248 год.), једном германском варварском племену, Готима, пошло за руком, да на доњем Дунаву први пут дефинитивно продру у римске провинције. Балканско Полуострво је дакле прво страдало; ту је непријатељ прво почео да руши и уништава културу и римске културне тековине. Римљанима је, истина, још и овога пута пошло за руком да разбију и униште Готе, али је одмах затим морала дефинитивно бити напуштена Дакија на левој обали Дунава (271 год.), јер римска војска, услед варварских нападаја са свих страна, није могла више да држи ту провинцију. Становници римски из Дакије пресељени су на Балканско Полуострво, те су они још појачали романски живаљ.

Од тада па за дуго времена највећа опасност прети римској империји на Балкану. Стога се римска влада о овим крајевима нарочито бринула; ту је било стално окупљено особито много војске. Стога су неке балканске провинције, у доба када је већ цела држава била у опадању и када је на све стране претила велика опасност од варвара, дошле до благостања и необичног полета у свима правцима. Али је то трајало сразмерно кратко време. Почетком IV века настали су у римској империји опет велики грађански ратови, у којима је готово уништено благостање балканских провинција. Ти ратови завршили су се, истина, победом Константина Великог, под чијом владом је Балканско Полуострво опет дошло до неког благостања, али, пошто опасност од варвара

на доњем Дунаву није никако престајала, били су и ти успеси више него сумњиви.

И заиста наскоро после тога настало је опет велико комешање међу народима и племенима ван граница римске државе. Разни варвари почели су неодољивом силом да нагрћу са свих страна на римске границе и продирали су, на краће или на дуже време, у римске провинције, а понекад су се чак и стално настањивали у њима. То доба, т.зв. велике сеобе народа, најтеже је и најнесрећније у историји човечанства. Више векова било је готово цело човечанство у сталном рату и борби, нигде и никада није било мира; ретко је и једна генерација, ма у којој римској провинцији, провела век, а да није доживела и видела, како варвари руше и пале, како пљачкају њихову имаовину, како убијају њихове сроднике и познанике.

За време великог и општег хаоса, у коме се цело човечанство у доба сеобе народа вековима налазило, десио се један догађај, којим је завршен развитак једног процеса светско-историског значаја. У то доба одељен је дефинитивно источни део римске империје од западног. Основа и разлога за ту поделу било је доста. Од увек се исток у многом погледу разликовао од запада. Разни су били у свима правцима назори на истоку и западу, разни погледи на свет, на живот, на морал, разна је била њихова култура, разна религија, разне традиције. Разлика и контраст међу истоком и западом осећали су се од увек и избијали су често. Када је Рим примио источну, јелинску културу, он је ту културу преобразио у своме духу и створио из смесе те јелинске и своје културе нову културу. Али када је, после тога, римска држава политички покорила земље, у којима је била колевка старе источне и јелинске културе и у којима је та култура била ухватила дубока корена, — она ипак није могла да нивелише

све елементе у крајевима, које је освојила и покорила, нити је могла да натури своју културу, романизам, земљама, које су биле већ давно под утицајем јелинске културе, јер су источни народи инстинктивно одбијали ту културу, која је била производ другога света.

Јелинска култура остала је дакле у снази и готово у пуној моћи у земљама, у којима је и пре владала; државни организам римске империје био је немоћан, да у томе погледу учини икакве велике промене.

Тако су у римској држави, и у доба њене највеће политичке моћи, биле управо две културне државе: на западу романска, на истоку јелинска. И када су разне потребе, у првом реду политичке и стратегиске, изазивале деобу државе на два дела, увек је та подела, већином несвесно, вршена у главном према културним сферама, тако да су покрајине са јелинском културом потпадале под источну, а земље са романском културом под западну државу. За историју српскога народа важан је факат, да је граница између те две културне сфере увек у главном ишла кроз земље, које су доцније Срби населили.

Међутим све поделе римске државе, које су вршене до краја IV века, биле су привремене и пролазне. Али је слабљење државе у опште, и особито слабљење римске централне власти, све више давало маха сепаратистичким тежњама источних земаља, које су, као што је природно, ослањајући се на своју културну самосталност и пошто су стога биле у сталној супротности са западним светом, тежиле и за политичком независношћу. Та тежња добила је особито јаке потпоре, када је Константин Велики основао 326 год. другу престоницу империје у Цариграду. Подела државе на два дела, према културним сферама, била је онда већ готова ствар, и само је било питање времена, кад ће се та подела дефинитивно извршити. Ипак је римском државном

организму, који је још увек био врло жилав, пошло за руком да империју држи у целини скоро још за читав један век. Тек крајем IV века, после смрти Теодосија Великог (395 год.), извршена је последња и дефинитивна подела римске државе на западну и на источну римску империју, која је названа *Византијом.* Савременици нису запазили ни осетили, да је том поделом државе на два дела после смрти Теодосијеве завршен један процес светско-историског значаја. Још увек је била јака свест о државном јединству и још се мислило, да је та подела само привремена и да су западно царство и Византија само делови једне велике целине. Али је овога пута та подела била дефинитивна; од тога времена западно и источно римско царство имају засебну судбину и своју засебну историју.

Византија је, када је образована у засебну државу, добила добре и богате земље, са доста природним границама, које су међу собом врло лако морем комуницирале. Она је добила у главном провинције у западној Африци и у Азији, осим тога источну половину Балканског Полуострва (од прилике на исток од линије Београд — Скадар). Један део потоњих српских земаља добило је докле западно царство, а један део Византија.

Наследивши од римске државе добру државну организацију и добре финансије, Византија је наследила и све мане и недостатке римског државног организма, а уједно и борбу са државним непријатељима, у овај мах у првом реду са Перзијанцима и са Хунима. Цару Теодосију је било пошло за руком, да примири и покори Готе, који су, потерани од Хуна (375 год.), тражили и добили допуштење, да се населе на Балканском Полуострву, па су се после побунили, у битци код Адријанопоља сатрли римску војску (378 год.), па после тога пљачкали по Балканском Полуострву, — али убрзо после његове смрти, Готи

опет устану на оружје и, под својим вођом Аларихом, почну пустошити покрајине на Балкану. Једва је византиској дипломацији пошло за руком, да примири Алариха и да га упути на Италију, где је он наскоро после тога освојио Рим (410 год.).

Али је Византија од римске империје наследила и једног унутрашњег непријатеља. Још од почетка римског царства (у доба око рођења Христова) почели су у римску државу да се селе варвари, а временом их је стално долазило све више. Кад је опасност од варварских народа, који су насилно и као непријатељи хтели да продру у државу, била све већа, почела је римска држава примати на своју територију читава племена разних варварских народа, који су свагда признавали врховну власт римског императора, а били су дужни да ратују за државу против свих њених непријатеља. На тај начин примани су за пријатеље и савезнике римске не само они варвари и варварска племена, која су мирно и по договору ушла у империју, него по некад, и она, која су насилно и као непријатељи продрла у државу. Особито су варваре често и много фаворизирали поједини владаоци и државници од друге половине III века. Варварофилска политика довела је у државу силне варваре, од којих су многи заузели важна и висока места и у војној и у цивилној државној управи.

Али док је западно римско царство све више подлегало варварском утицају и варварима, који су напослетку 476 год. тамо уништили и последње остатке државног живота, дотле се Византија, сразмерно брзо и лако, ослободила варварског утицаја. У Византији су одмах у почетку самосталног живота учињени безопасним варвари, који су се били увукли у државу и у разне гране државне управе и који су, и као популација и као извршни органи државне власти, постајали све више опасни по државу. У Византији се одмах јавила реакција против варварофилске политике; у Цариграду се образовала нацио-

нална патриотска странка, којој је, наравно не без борбе и напора, пошло за руком да варваре на свагда и сасвим истисне из државне управе и из државе (399 год.).

Од тога времена у Византији све више узимају маха и временом све више овлађују они елементи, који су били преставници и носиоци старе јелинске културе и просвећености. Византија се, осим тога, од тога времена све више ослобађа и западних културних елемената и утицаја римског државног организма. Елементи, који дају тип Византији у целој њеној историји, постају доминантни у држави.

Одмах у почетку свог самосталног државног живота имала је Византија да издржи тешку кризу. Од кад су Хуни 375 год. кренули из својих седишта, са обала Касписког Језера, па почели потискивати и покоравати народе, на које су наилазили, и тиме изазивати велика кретања и померање народâ и племенâ, они су стално продирали према западу. Првих година V века они су већ били продрли у данашњу Угарску и почели одатле да нападају и на Балканско Полуострво. Државници византиски схватили су били озбиљност ситуације. Док је западно царство пропадало под ударцима Аларриховим, дотле се у Византији врло смишљено и енергично радило на томе, да се Балканско Полуостово што боље утврди и да се обезбеди од непријатељских нападаја. У исто доба радила је византиска влада и на просветном пољу, основавши у Цариграду универзитет. А имала је она у то доба успеха и на политичком пољу. Тако је император западног царства, Валентинијан III, кад је 437 год. дошао у походе цару Теодосију II у Цариград, уступио Византији Далмацију (која је онда, осим данашње Далмације, обухватала и данашњу Босну и Херцеговину и западну Србију до Колубаре).

Међутим је опасност за Византију од стране Хуна бивала све већа. Већ су центар и тежиште

хунске државе били пренети далеко на запад, у данашњу Угарску, дакле у непосредну близину византиских територија. Али у хунској држави још није била извршена у то доба потпуна концентрација, још није било све саливено у органску целину, још је све било несређено и лабаво. Тек када је даровити организатор Атила постао владалац хунски 434 год., оснажила се хунска држава тако, да је убрзо постала страшна свима непријатељима. Византија је прва имала да издржи снажне ударце Атилине. Опасност је за Византију била тим већа, што су и Вандали и Перзијанци били у тај мах у рђавим односима са њом. Рат се није могао никако избећи. Год. 441 нападну Хуни на Византију и освоје Београд, Костолац и Ниш. Мир који је после овога рата закључен са Атилом, није донео балканским провинцијама готово никакве користи, а глад и помор, који су одмах затим настали, само су још увећали беду. Изгледа да је овога пута још остао Дунав границом између хунске државе и Византије. Али када је, наскоро после тога (447 год.), Атила поново напао на Византију и освојио Ниш и Софију, добили су Хуни, и ако само на кратко време, и неке крајеве на десној обали Дунава. Срећа је за Византију била, што је Атила ускоро после тога заратио на западно царство и што је том приликом, у великој битци на Каталаунским Пољима, разбијен (451 год.), те је сила хунска била за неко време парализисана. А када је одмах после тога Атила умро (453 год.), ослобођена је била Византија за увек опасности од Хуна.

Одмах после смрти Атилине хунска држава се распала. Чим су народи, које је Атила био покорио, осетили да нема више оне снажне руке, која је сузбијала све хетерогене елементе, у држави су почели да се дижу на Хуне. После упорне борбе Хуни буду потиснути у руске степе, а њихове земље, на запад од Трансилванских Алпа, заузму два германска племена, која су се била највише истакла у борби против

Хуна: Гепиди крајеве с леве стране Дунава и Саве, а Источни Готи крајеве између Дунава и Драве.

Ма да је Византија помагала ова племена у њиховој борби против Хуна, ипак су и Гепиди и Источни Готи, чим су основали своје самосталне државе, почели узнемиривати Византију. Византија, уплетена у рат са Вандалима у Африци и заинтересована унутрашњим питањима у западном царству, које је већ било на рубу пропасти, није могла да спречи продирање варвара, те Источни Готи пређу на Балкан и дођу, пљачкајући, до Драча; одатле пођу на Ниш и освоје га, па онда продру до Солуна.

У исто доба су и Западни Готи, који су још од краја IV века становали на Балкану, почели да се дижу, а и Хуни су почели опет на доњем Дунаву да узнемирују византиске земље. Византинци су вешто изазивали антагонизам и готово стално одржавали борбу између Источних и Западних Гота. Ипак Источни Готи, под управом свога даровитог краља Теодериха Великог, остану у борби са Византијом победиоци и добију крајеве на доњем Дунаву, да се тамо населе и да бране и чувају на тој страни византиску границу од варвара, који су са леве обале Дунава стално нагртали, да пређу Дунав и да пљачкају по Балкану.

И ако је Теодерих на тој позицији био врло користан за Византију, јер су се, после распада хунске државе, разни варвари почели тискати и надирати према доњем Дунаву, ипак је и он био опасан за државу, јер је био у згодним позицијама и доста близу престоници, а располагао је великом и добро организованом војском, са којом је свакога часа могао довести Византију у врло незгодан положај. Стога су византиски државници и намислили да наговоре Теодериха, да иде са својим Готима у Италију, да тамо, у име византиског императора, одузме власт од германског војводе Одоакра, који је насилно био лишио престола последњег римског цара. Преговори са Те-

одерихом имали су повољан резултат; он је пристао да, као мандатар византиског императора, оде у Италију, да тамо сруши Одоакра и да врати власт законитом наследнику западног римског царства, византијском императору.

Када је Теодерих (у јесен 488 год.) отишао готово са целим својим племеном у Италију, остала је византиска граница на доњем Дунаву скоро сасвим незаштићена. У то доба су се већ разна варварска племена била спустила ка доњем Дунаву; у те крајеве су се, осим тога, залетали и хунски и бугарски коњаници из равница око Црнога Мора. Док је Теодерих са својим Готима чувао границу на тој страни, он је успешно сузбијао навале свих тих варвара на доњем Дунаву, али после његова одласка у Италију почели су они тамо надирати све јаче, а Византија је била немоћна да то спречи. Међу варварима, који су у то доба дошли на доњи Дунав и почели да прелазе на Балкан, и ту ступили први пут у додир са Византијом, била су и нека словенска племена.

II

КОЛОНИЗАЦИЈА СЛОВЕНА НА БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ.

У Атилиној држави свакако је било и Словена. Али су словенска племена у то доба још становала доста далеко од граница ондашњих културних држава. Кад се хунска држава, после Атилине смрти (453 год.), распала, настало је у земљама, којима је Атила владао, јако померање народа и племена. У време тога комешања после распада хунске државе излазе Словени први пут на историску позорницу.

Када су Гепиди и Источни Готи устали на Хуне, потукли их и сузбили из данашње Угарске, па основали тамо своје државе, почела су разна словенска племена да се, крајевима између Ердељских Планина и Црног Мора, спуштају према доњем Дунаву. Али су у те крајеве, и у ово доба и доцније, радо силазили и продирали и разни други народи, који су становали у руским степама на обалама Црног Мора. У прво време, док Словени нису били у густим масама населили све крајеве на север од доњег Дунава, продирали су кроз те, ретко насељене или сасвим ненасељене, крајеве и Хуни, Бугари и разни други варвари до Дунава, прелазили га и пљачкали по Балканском Полуострву. Међутим, док је Теоде-

рих са својим Готима чувао византиску границу на доњем Дунаву, спречавао је он прелазе и нападаје варвара са леве обале доњег Дунава; али када је Теодерих (488 год.) отишао у Италију, остала је граница на тој страни непоседнута и незаштићена, а на ту незаштићену границу нагрнули су сада варвари са свих страна. Од одласка Гота у Италију помињу се врло често нападаји разних варварских племена на доњем Дунаву. Византиске војске, што су слате против тих варвара, или које су се налазиле у нападнутим провинцијама, морале су готово редовно подлећи бројној надмоћности варвара. Византиски извори помињу у то доба изрично Хуне и Бугаре; али је међу варварима, који су крајем V и почетком VI века прелазили доњи Дунав и пљачкали по Балканском Полуострву, било и неких варвара, за које Византинци дотле нису знали и које су стога у почетку називали разним именима; средином VI века је, међутим, назив *Словени* у Византији сасвим освојио.

Балканско Полуострво и цела држава били су почетком VI века у врло тешком положају. Византија је истина, када је почела да живи самосталним државним животом, добила плодне земље, у којима се још увек осећао утицај старе културе, земље са природним границама и згодним комуникацијама. Она је наследила од римске империје добру организацију, она је имала у својим провинцијама неисцрпан резервоар некултурних и полукултурних племена и народа, свежих и неистрошених, који су, употребљени за културни или за физички рад, могли одлично послужити држави и државним интересима. Али је Византија наследила од римске империје и сва зла, која су упропастила онај некада снажни организам.

Војске је било врло мало, да брани онако велике просторије од сталних нападаја непријатељских, а и она војска, којом је држава располагала, била је

рђаво организована и непоуздана; чиновнички кадар био је врло рђав, протекција је владала свуда, цео гломазни државни апарат функционисао је тромо и доста непоуздано. Уз то су још народ и државу раздирале верске борбе и то не само због распра̂ разних секта, него особито због борбе о превласт између цркве и државе. А маса народа живела је у страшној беди и немаштини.

Због пропадања и због несигурности, због сталних нападаја варварских и због опадања становништва, били су застали сви послови. Трговина, која је некада живо струјала кроз све римске провинције и спајала Енглеску и Мезопотамију, била је пропала сасвим. Живот је постао скученији, сваки се бринуо само за оно што га се непосредно тицало и што се у његовој најближој околини дешавало; везе међу разним, често и суседним, крајевима биле су готово сасвим прекинуте.

И Балканско Полуострво, као и све друге покрајине, налазило се у бедном стању. Култура је опала, благостања је нестало, многи крајеви, некада рационално обрађивани, лежали су сада пусти, држава се само старала да што више експлоатише своје поданике. Они су давали држави све што су могли, а ипак их она често није могла заштитити од непријатељске пљачке; они су чак врло често били приморани да се сами бране од непријатеља. Трговина и промет су застали сасвим; у варошима су многе куће биле напуштене, многа су села сасвим опустела, рудници су престали да раде, а друмови, којима је некада струјао живот, пролазила трговина и кретале се војске, били су запуштени и заборављени.

Таке су биле прилике у Византији и на Балканском Полуострву, када су прве чете словенске, крајем V и почетком VI века, почеле прелазити доњи Дунав и пљачкати по Балкану. За владе цара Јустинијана I (527—565 год.) ти су нападаји почели бивати све чешћи. Занет старом славом и величином, цар Ју-

стинијан је хтео да обнови стару римску империју, да покори Византији све земље, којима је владао некада римски народ и да савлада све народе, који су те земље заузели. Јустинијан и људи у његовој околини, који су већином његове идеје и рад одобравали и помагали, нису схватили да су се времена била изменила од онога доба, када су римски грађани владали свима земљама око Средиземнога Мора. Сада су у многим земљама римске империје били пресудни други фактори, а Византија, која је можда имала историскога права на све покрајине некадашњег римског царства, није имала физичке снаге да то своје право приведе у дело и да га трајно оствари. Али Јустинијан није то увиђао и водио је дуге и крваве ратове, који су стали огромних жртава, да покори што више покрајина старе римске државе. Ти ратови су не само сувише заузели и исцрпли физичку и материјалну снагу државну, него је стога, што је деценијама сва војска била заузета на бојиштима у Африци (532-4 год.) и у Италији (535—554 год.), савлађујући тамо Вандале и храбре и даровите Источне Готе, Балканско Полуострво готово стално остајало или сасвим без војске, или је имало тако мало посада, да су се оне повлачиле испред пљачкачких варварских чета, или су подлегале надмоћној сили варвара.

У то доба већ су се Словени у великим масама били спустили на доњи Дунав и почели одатле све више да узнемирују византиске покрајине. Уз њих и кроз њих су у тим крајевима пролазили још увек и Хуни и Бугари, прелазећи такође на Балкан у пљачку. У почетку Јустинијанове владе био је он команду византиских пограничних трупа на доњем Дунаву предао свом рођаку Герману, који је успешно сузбијао варваре са државних граница. Кад је он ускоро опозван, дође за команданта на његово место неки Хилвуд, који је такође са великим успехом

сузбијао Словене, а често чак прелазио и на леву обалу, па их и тамо тукао. Али при једном таквом прелазу на леву обалу Хилвуд погине (529 год.), а кад, после кратког времена, сва византиска војска буде послана у рат против Вандала, а затим против Гота, почну, прво Бугари, а затим Словени, све чешће и све у већим масама продирати на Балкан.

Често су ти нападаји, како изгледа, стајали у вези са ратовима, што су их Перзијанци, Готи и Франци водили против Византије. Било је, истина, случајева, кад су Византинци разбијали варваре и сузбијали их са Балкана и момената, када је снага Словена била паралисана међусобним борбама; било је времена, кад је Јустинијан преговарао са Словенима и нудио им, да им да седиште на византиској територији, под условом да сузбијају Бугаре са доњег Дунава, — али су се ти преговори разбијали, победе византиске су биле изузетне, а међусобна борба код варвара привремена, те су Словени и други варвари, без великог отпора и сразмерно лако, продирали у балканске провинције, које су биле сасвим опустиле због непријатељских нападаја, а и због земљотреса, који је у ово доба поново начинио велике штете.

Тако су средином VI века, када је Византија највише била заузета у Италији борбом са Готима и када је тамо била окупљена сва византиска војска, Словени готово сваке године прелазили Дунав и продирали, пљачкајући по Тракији и Илирику, чак до Драча и до Цариграда; једном су Словени и презимили на Балканском Полуострву. Осим Словена нападали су у исти мах на Далмацију и Илирик и спуштали се чак до Драча, и Лангобарди, који су, када су Источни Готи отишли били на Балкан, заузели Панонију.

Видећи да Балкану, па чак и Цариграду, прети велика опасност од словенских чета, Јустинијан је, немајући на расположењу доста војске, коју би мо-

гао употребити на Балкану у борби против Словена, подигао на Дунаву, у Тракији и у Илирику, многа утврђења, да бране балканске провинције од нападаја варварских. И ако та утврђења нису могла да спрече нападаје варвара, особито због тога, што није било посаде за њих, ипак је било момената, кад је могло изгледати, да она нису без икакве користи. Тако када су словенске чете око 552 год. опет биле прешле доњи Дунав и напале на Илирик, гарнизони у новим утврђењима пресекли су им одступницу, тако да су се Словени морали обратити Гепидима, који су још од пропасти хунске државе владали Сремом и крајевима на север и исток од средњег Дунава, и молити их да их превезу у своју државу, па да одатле оду кући. Наскоро после тога (558 год.) напале су и многобројне чете Хуна на Балканско Полуострво и опљачкале су многе крајеве чак до Цариграда.

У исто доба кренуо се из Азије у Европу један народ, који ће дуго времена играти врло велику улогу у животу Балканских Словена. У то доба је једно варварско племе, које је било у држави Авара, ступило у преговоре са Византијом, одметнуло се од својих господара, назвало се њиховим именом, па пошло на запад. Ти лажни Авари, потукав прво уз пут нека варварска племена, ударе на једно словенско племе, па га надбију и покоре. Год. 561 дођу Авари до доњег Дунава и затраже од византиске владе, да им даде станишта на Балкану. Кад су их Византинци одбили и почели против њих да утврђују границу на Дунаву, они онда оду на запад, продру до граница франачке државе на Рајни и почну се тамо бити са Францима.

Лангобарди и Гепиди, који су становали у данашњој Угарској, били су, од доласка Лангобарда у Панонију, у сталној међусобној завади. Ратови, које су они до овога времена водили, нису решили њи-

хову борбу. Год. 566 почела су оба народа да се спремају на одлучан рат, који ће дефинитивно решити њихову судбину. Оба народа обрате се прво Византији за помоћ, али их она одбије и остане у рату неутрална. Лангобардски краљ ступи онда преко свога рођака, франачког краља, у додир са Аварима и углави с њима, истина под врло тешким условима, савез против Гепида.

Удружени Лангобарди и Авари ударе на Гепиде, разбију их и униште гепидску државу (567 год.). По уговору Авари добију целу земљу, којом су владали Гепиди, а кад наскоро после тога Лангобарди оду у Италију и тамо оснују своју нову државу, заузму Авари и њихове земље између Дунава и Драве. Авари су од тога времена владали од прилике целом данашњом Угарском. Византинци међутим за време гепидско-лангобардског рата заузму Сирмиум (Митровицу), због чега се онда петнаест година водила борба између Авара и Византије.

Већ је по свој прилици у гепидској држави било доста Словена, особито у северним крајевима, јер су се поједина словенска племена, после пропасти хунске државе, почела кретати не само према југу, него и на запад и југозапад, спуштајући се, преко Карпата, у Потисје и даље. Можда су словенска племена, још за време док су Гепиди владали, или можда за време њихових ратова са Лангобардима, улазила у њихову државу, али кад су Авари заузели гепидску државу (567 год.), почели су Словени уз Аваре, са и за Аварима све више да се шире и да надиру и продиру на југ, југозапад и запад по данашњој Угарској. У последњој четвртини VI века они су већ у густим масама насељавали простране крајеве у аварској држави.

Тако је сада на северним границама Балканског Полуострва било Словена, који су се још крајем V века спустили на доњи Дунав и дошли у

додир са Византијом; ти су Словени становали на левој обали доњег Дунава, у данашњој јужној Румунији; они су били потпуно слободни, — и Словена, који су, по свој прилици после пропасти гепидске државе, дошли до северних граница Балканског Полуострва; ти Словени били су подложни Аварима.

После дуже паузе, слободни Словени на доњем Дунаву почну опет да се крећу. Год. 578 пређу они у великим масама Дунав и почну пљачкати по Балкану. Византија је у тај мах била у рату с Перзијом, стога на Балканском Полуострву није било скоро никако војске, која би могла спречити продирање Словена, те они продру чак у Јеладу. Цар Тиберије (578—582 год.) обрати се у невољи Аварима и затражи њихову помоћ против Словена. Авари се радо одазову молби Тиберијевој, јер слободни Словени нису никако хтели да признаду аварску врховну власт, нити да им плаћају данак. Шездесет хиљада аварских коњаника пређу на византиску територију, па их Византинци десном обалом Саве и Дунава проведу до данашње Румуније, где их опет превезу на леву обалу. Словени нису могли да се одупру Аварима; они се повуку, а кад је аварска војска почела да пустоши њихова поља, они се покоре, признаду аварску врховну власт и пристану да плаћају данак. Међутим, чим се аварска војска повукла, Словени опет раскину уговор и престану испуњавати његове услове.

Кад су се вратили са овог похода на Словене, Авари нападну на Сирмиум, доказујући да он по праву припада њима, као наследницима Гепида, а не Византији, која га је на превари узела. Како је Византија била заузета ратом са Перзијом, те није могла да пошаље војску против Авара, приморају они, после дуге опсаде, град на предају (582 год.). После две године Авари опет зарате на Византију, освоје

Београд и продру, за три месеца, до Црнога Мора. Закључени мир није дуго трајао. Авари пошљу на Византију Словене, који продру пљачкајући до близу Цариграда. Кад је Византинцима пошло за руком да сузбију Словене, онда Авари пођу и сами на Византију и, заједно са Словенима, нападну на Солун. После дужег ратовања, са промењивом срећом, Авари буду напослетку побеђени и рат завршен.

Када је 591 год. завршен рат са Персијом, који је са малим прекидима трајао двадесет година и који је за то време био парализао готово сву снагу државну за рад на одбрани Балканског Полуострва, прегао је цар Мавриције (582—602 год.) да сузбије Аваре и Словене са Балканског Полуострва и да обезбеди мир покрајинама византиским до Саве и Дунава. План Маврицијев је био добро смишљен и заснован на широкој основи; он је увидео да држави с те стране прети врло велика опасност и да је на Балкану, пре него игде, потребно обезбедити државне границе и сачувати од пљачке и освајања земље, тако важне за империју у сваком погледу. Стога је Мавриције, чим је завршио рат са Персијом, превео целу византиску војску у Европу и почео енергично да се спрема на рат против Авара и Словена. У исти мах су му и Франци понудили савез против Авара.

Авари, међутим, видећи како се Мавриције спрема на њих ударе (592 год.) на Византију. За прелаз преко Саве правили су им Словени мостове. Идуће године продру Авари, сузбијајућу бројно слабију византиску војску, чак до Црнога Мора, али се, на глас да су Византинци Дунавом дошли до њихових земаља, врате, а византиска војска пође на Словене на доњем Дунаву, који су у то доба непрестано нападали на Балканско Полуострво, пређе Дунав и почне их гонити и пљачкати. Међутим, поједине су словенске чете и у то доба, кад су Византинци ратовали на левој обали дунавској, прелазиле Дунав за леђи византиској војсци и пљачкале по Балкану. Кад су Авари

дознали за прелаз византиске војске на леву обалу Дунава, протествовали су против тога, доказујући да су Словени на доњем Дунаву њихови поданици, а задовољили су се тек, кад су им Византинци дали све заробљене Словене.

Оно што је сада било предузето против Словена било је, као што се јасно показало, сасвим недовољно да заштити Балкан: Словени су и даље четовали и пљачкали балканске провинције. Поновни прелаз византиске војске на леву обалу Дунава (596 год.) свршио је потпуним неуспехом, особито због неспособности врховног команданта Петра, који је у осталом због тога неуспеха одмах био и опозван.

Тек кад је 598 год. именован за команданта византиске војске Приск, могли су Визатинци почети успешну борбу против Словена и против Авара, који су прелаз византиске војске на леву обалу доњег Дунава сматрали за повод рату.

За време мира, који је после овога годину и по дана владао на Балкану, нападали су Авари са Словенима на Франке, на Истру и на Италију. У то доба се живаљ словенски почео помицати и кретати и према западу.

Када су после тога Авари опет напали на Византију, разбију они византиску војску и пођу на Цариград, али се због куге, која је стала беснити, повуку и пристану на мир. Али одмах после тога предузму Византинци офанзиву и нападну на Аваре. Даровити Приск пређе на њихово земљиште и потуче их до ноге преко од Костоца, пође напред, разбије их још једном на Тиси и пређе преко Тисе. Већ давно није византиска војска овако дубоко била продрла у непријатељску земљу.

Добивши повољан мир и обезбедивши се од стране Авара, Мавриције опреми 602 год. велику експедицију против слободних Словена на доњем Дунаву. Требало је још и овог непријатеља скршити, па би Балканско Полуострво било осигурано. Али Маври-

ћију није било суђено да изведе свој план. Кад је византиски командант Петар прешао са византиском војском на леву обалу Дунава и почео тамо да гони Словене, добије од Маврићија наредбу, да са целом војском презими у непријатељској земљи. Већ пре је једном Маврићије био исто то наредио, па је војска устала против те заповести, и она је морала бити опозвана. И сада су војници устали против ове наредбе, говорећи, како се то не може извести, јер је Словена много, а животних намирница тамо нема. Кад Маврићије никако није хтео да опозове своју заповест о зимовању на левој обали Дунава, онда се војска, која је већ и иначе била незадовољна Маврићијем због његове претеране штедљивости и због многих и напорних ратова, побуни. Један фронташ, Фока, стане на чело побуњеној војсци, продре, помоћу демократске странке, у Цариград и завлада престолом.

Доласком Фokиним на престо почиње нова епоха у историји Балканског Полуострва и у историји Јужних Словена.

Цар Маврићије (582—602 год,) је за последњих десет година своје владе и свог живота имао само једну намеру и један циљ: да обезбеди мир Балканском Полуострву и да онемогући нападаје Авара и Словена на балканске провинције. Он је на том плану радио енергично и истрајно, и за његове владе држали су византиски гарнизони још сва утврђена места дуж Саве и Дунава и на Јадранском и на Црном Мору; Византија је још имала у својим рукама цело Балканско Полуострво. Али када је Маврићије изгубио престо (602 год.), и то баш због тога што је енергично радио на томе да одбрани Балканско Полуострво, онда су се прилике сасвим измениле.

Маврићије је био оборен због своје балканске политике; нови режим морао је ударити другим правцем. Како је у тај мах и Персија, под изгово-

ром да свети смрт цара Мавриһија, заратила на Византију, буде са Балканског Полуострва сва византиска војска повучена и послана на перзиско бојиште у Азију. Балканско Полуострво остало је сада незаштиһено и према Аварима на западној и према слободним Словенима на источној половини северне границе.

И док је Византија водила дуге и очајне ратове, прво, кратко време, са Перзијанцима, па после, вековима, са Сараценима, док су за време те иројске борбе пропали и последњи остатци старе културе, док је Византија сва била заузета том борбом, у којој се решавала њена судбина, — дотле су на незаштиһене и непоседнуте северне границе балканске све чешһе и све у веһим масама нападали Словени и, не наишавши ни на какав озбиљан отпор, почели су стално да остају у тим земљама, које су до сада само пљачкали, и да се ту стално насељавају.

Тако је од почетка VII века почела да се врши колонизација Словена на Балканском Полуострву. И док су под јадним режимом Фокиним (602—610 год.) падали најбољи људи због опозиције, док је анархија све више захватала цело друштво и све слојеве у Византији, дотле су Перзијанци освајали земље византиске у Азији и продрли до Цариграда, а Авари и Словени су опљачкали Балканско Полуострво, особито Далмацију.

Кад је даровити и енергични цар Ираклије (610 до 641 год.), збацио Фоку и заузео престо, пошле су ствари за Византију на боље. Цар Ираклије је вратио углед и авторитет власти и одлично организовао војску. Али је на Балканском Полуострву било немогуһе у тај мах ишта предузети, јер су Перзијанци првих година Ираклијеве владе освојили Сирију, Палестину и Мисир, па је требало на ту страну обратити сву пажњу и тамо спасавати државу. Стога је Ираклије почео енергично да се спрема за рат с

Персијом, уверен да је ту главна и највећа опасност за државу. За Балкан, осим преговора са Аварима, није се за сада ништа радило.

Тако су сада слободни Словени са доњега Дунава могли све лакше прелазити на Балкан и пљачкати и освајати. Градови византиски, у којима више није било државне војске, него су их бранили од непријатеља сами грађани или, у најбољем случају, градска милиција, падали су један за другим Словенима у руке. У западним крајевима су у исти мах исто тако Авари са Словенима нападали, пљачкали и освајали.

Онда су освојени Београд и Костолац, Ниш, Софија и Анхијал, онда су пали и приморски далматински градови. Византиско становништво, остављено само себи, бранило се само, како и колико је могло, а видећи да не може да се одбрани од силног непријатеља, избегавало је све даље на југ у утврђене градове, особито у Солун, на који су у ово доба више пута нападали и слободни и аварски Словени и Авари, или се повлачило у планине и у теже приступачна места. Поља и равнице остајале су пусте и ту пустош почели су у ово доба постепено насељавати у источним крајевима слободни Словени, а аварски Словени, можда у друштву са Аварима, у западним крајевима Балканског Полуострва.

Персијанци, међутим, видећи како се цар Иракліје енергично спрема на рат против њих, начине са Аварима уговор за заједнички нападај на Цариград. У лето 626 год. дође велика персиска војска на азиску обалу спрам Цариграда, а Авари, по свој прилици у савезу са слободним Словенима са доњега Дунава, изведу комбинован нападај с мора и са сува на Цариград, али и једни и други буду са великим губитцима одбијени.

Последице овог неуспелог нападаја на Цариград биле су врло велике. Већ је и пре у аварској држави избијало на површину незадовољство и огорчење покорених народа против Авара, јер су Авари ужасно

окрутно и нечовечно поступали са подчињеним народима, специјално са Словенима. Словени су морали тежати земљу и радити све најтеже послове; њих и жене њихове презали су у кола, били и мучили их, а у биткама их постављали на најистакнутија и најопаснија места. Стога је огорчење код Словена било велико, а тежња за ослобођењем хватала је све више корена. Кад се, при нападају на Цариград, показало, да су Авари слабији него што се могло мислити, кад је, осим тога, у то доба почело у аварској држави све више да овлађује растројство, које се јавило као последица слабљења централне власти услед феудног система, — Словени у северно-западним крајевима аварске државе (у данашњој Ческој и Моравској) дигну устанак на Аваре, ослободе се и оснују независну државу, која је ускоро проширила своју власт још и на пека словенска племена и успешно ратовала са Францима и Лангобардима.

Напори Ираклијеви били су, међутим, крунисани успехом: у битци код Ниниве (627 год.) персиска војска је сатрвена. Ираклије је савладао и последње отпоре Персијанаца и уништио готово сасвим персиску државу. Обезбеђена потпуно на тој страни за дуги низ година, Византија је сада могла да прихвати програм Маврићијев и да оствари његов план. Сада је био згодан тренутак да Византија уништи словенске насеобине на Балкану и да обезбеди балканске провинције од нападаја аварских и словенских. То је у овај мах тим лакше било учинити, што је аварска држава била у то доба врло ослабљена и растројена успелим устанком Словена и устанком Бугара, који су тражили да се из њихове средине бира владалац аварске државе.

Али Византија није у тај мах успела да ишта предузме против Авара и Словена, не зато што је и она у персиском рату била доста истрошена и заморена, него стога што је на место обореног непри-

јатеља дошао други, свежији, јачи, жилавији и опаснији.

У арапским пустињама основао је у то доба Мухамед нову веру и почео је да спаја у чврсту организацију сараценска племена, која су до тога доба била готово увек у сталној међусобној борби и која стога никада нису играла важнију улогу у историји. Мухамед је задахнуо та растројена племена силним верским фанатизмом и почео изводити, а његови наследници су довршили, одличну државну организацију. На тај начин била је изведена концентрација свих сараценских племена, те су Сарацени, од једном и изненада, могли да образују силне војске, које су на лаким коњима налетале на околне државе и као бујица плавиле земље и народе. Ускоро је Перзија, сломијена већ последњим ратом са Византијом, подлегла Сараценима, а још за живота Ираклијева освојили су Сарацени Сирију и Мезопотамију, Мисир и Палестину.

Опасност је од Сарацена и несрећна борба с њима и спречила Византију да предузме ма какву озбиљнију акцију на Балканском Полуострву. И док је Византија у идућим деценијама сва била ангажована у борби против Сарацена, који су све даље продирали и све више освајали, дотле су Словени поплавили цело Балканско Полуоство и почели већ да гусаре по Јадранском Мору и да прелазе и пљачкају и на талијанској обали. У један мах је цар Константин III (641—668 год.), утврдив мир са Аварима, ударио на Словене између Струме и Вардара, савладао их, и, да би онемогућио њихова пљачкања, преселио их у Малу Азију у Витинију, где је од њих образовао засебан војни одред, који је био под командом словенских кнезова. Међу тим пресељеним Словенима било их је и који су припадали српском племену, јер се од тога времена помиње као епископско седиште у крајевима, у којима су насељени ти покорени Словени, град Гордосервон. То је нај-

старији помен српскога имена на Балканском Полуострву.

Авари и аварски Словени су истина још увек нападали на околне земље и узимали учешћа у међусобним борбама суседних племена и држава, али је већ било доста знакова, по којима се видело, да аварска држава јако слаби и да растројство код Авара узима све више маха. То се јасно показало и онда, када су потомци заробљених Византинаца, који су били насељени у Срему, око год. 670 устали на Аваре и пошли на југ, да траже своју и својих предака отаџбину. Авари су покушали да њихово исељавање насилно спрече, али у томе нису успели, и ова чета потомака византиских заробљеника (у њој је можда било и Словена) сузбила је аварске нападаје, изашла је из аварске државе и отишла чак до близу Солуна, где се после неког времена разишла.

Још су једном у то доба могли доћи у озбиљну опасност од Византије и Авари и Словени на Балкану. Кад је наиме цар Константин IV Погонат (668—685 год.) закључио, по Византију врло повољан, мир са Сараценима на тридесет година, могао је сву државну снагу употребити против Авара и Словена. Кад је тај мир закључен, они су и осетили колика је сада опасност настала по њих, па су похитали да пошаљу посланства у Цариград и да изјаве своју покорност империји. Цар Константин, одушевљен што ће моћи дати држави мир, какав она већ врло дуго није уживала, пристао је на понуђене услове Авара и словенских кнезова. Можда он није пристао да остави на миру Аваре и балканске Словене стога, или бар не само стога, што је био мирољубив, него што је можда био уверен, да акција против њих не би могла имати никакве трајне користи.

Јер су се прилике, и у држави и на Балканском Полуострву, много биле промениле од онога времена, кад је цар Мавриције радио на томе да сузбије Аваре и Словене са Балканског Полуострва. Сада је била друга популација у свима покрајинама на Балкану, популација која није била вољна да без отпора жртвује своју слободу. Онда је још требало спасавати византиске провинције на Балкану, сада их је требало поново освајати. А за таку акцију Византија у тај мах није имала доста снаге.

То се у осталом најбоље показало тиме, што су баш у то доба (680 год.) продрли Бугари на Балкан, заузели земље између Дунава и Балкана и између Искра и Црнога Мора и ту основали своју државу, покорив осам словенских племена, која су ту затекли, а Византија не само да није могла да спречи продирање и насељавање Бугара, него је морала чак да призна нову бугарску државу.

Оснивањем бугарске државе улази нов један елеменат у историју Јужних Словена. Бугари су покорили један део оних Словена, који су са доњег Дунава населили Балканско Полуострво и, стопивши се са покореним Словенима, створили су нов народ и образовали државу, која је увек играла врло важну улогу у историји Балканског Полуострва и у историји српског народа. Насупрот балканским Словенима, војнички организовани и добро дисциплиновани, Бугари су били увек врло важан политички фактор и образовали су у више махова јаке војничке државе, које су истина биле кратка века, али које су имале јак утицај на српски народ.

Наскоро после тога цар Јустинијан II опет крете војску на македонске Словене, покори их и опет многе пресели у Малу Азију (око 688 год.). Али су ти Словени, у првом сукобу што га је Јустинијан имао са Сараценима, изневерили Византинце и прешли на страну њихових противника. Међутим, про-

теривањем Јустинијана II с престола (695 год.) наступило је у Византији доба анархије и растројства; у том периоду од преко двадесет година (695—716 год.) непрестано су мењани, протеривани и убијани владаоци византиски, тако да је због тих сталних унутрашњих немира и буна парализисана била готово свака акција државна. У то доба су први пут Бугари и Сарацени били уплетени у унутрашње распре у Византији. Нема сумње да су и они Словени, који су у то доба већ били насељени на Балканском Полуострву употребили то доба слабости и безвлашћа, да се што боље утврде и да даље продиру.

Највећа опасност за Империју настала је 716 год., када су Сарацени са силном флотом напали на Цариград. Видећи каква опасност прети држави и како је она због анархије доведена до руба пропасти, византиски официри из мало-азиског ђенералштаба, који су се одлично извеџбали и очврсли у сталној борби против Сарацена и који су својим мишицама годинама бранили државу, истакли су свога кандидата на византиски престо. И њихов кандидат, Лав III, један од највећих владалаца у историји, спасао је необичном снагом и енергијом и великим напорима у овај мах империју од пропасти. После опсаде, која је трајала равно годину дана, Сарацени су, са великим губитцима, одбијени од Цариграда.

Али је сада требало смишљено, енергично и истрајно радити, да се поправе штете, и да се уклоне последице тешких бојева, дуге опсаде и дуготрајних грађанских ратова. Цар Лав (716—740 год.) радио је на широкој основи и са великим планом на томе, да поправи зло стање, у коме се налазила држава, када је он дошао на престо. Рад његов имао је повољних резултата, и он је могао да остави своме сину у наслеђе добру државну организацију, одлично извеџбану и дисциплинисану војску и сређене финансије. Али је Лав у црквеном и верском погледу извео реформе, које су довеле до велике борбе и анархије,

која је трајала преко сто година и која је вођена са силним огорчењем и жестином.

Својим указима од 726 и 730 год. цар Лав је забранио обожавање и поштовање икона. Тиме је започета у Византији борба око икона, која је завршена тек средином IX века. Ма како да је било велико поштовање за човека, који је одбио навалу Сарацена, ипак је опозиција против Лава у овом питању била врло велика. Особито је јаку опозицију правила папска курија и народ на острвима и у старој Јелади. У Јелади је народ, подстакнут калуђерима, устао на оружје и прогласио новога цара, али је Лав тај отпор лако савладао. Међутим, папска је курија заузела према Лавовим реформама тако непријатељско држање, да је Лав био приморан да предузме репресивне мере, да би њен отпор савладао. Он је, осим осталога што је предузео против курије, одузео од папске власти цео Илирик, дакле целу западну половину Балканског Полуострва и подложио га је цариградској патријаршији (732 год.). Папска курија је сматрала да је Балканско Полуострво насилно од ње отето, и зато се кроз цео средњи век онако жилаво борила, да врати отете земље својој власти.

Наследник Лавов, даровити и енергични цар Константин V Копроним (740—775 год.) радио је врло систематски на томе, да групише и јаче веже око државног средишта оне крајеве, који географски и културно чине целину и који су економно упућени једни на друге. Да би то извео, Константин је водио многе и напорне ратове против Бугара, да сломи бугарску силу и да уништи бугарску државу. Напоредо с тим Константин је систематски радио, особито помоћу војске, на јачању јелинизма. И ако он своје планове није извео, јер Бугаре, ма да их је често тукао, није могао да савлада, а у држави је било, због његова држања против икона и против калуђера, особито после сабора од 754 год., стање

врло ровито, — ипак је доба владе Константинове владе било доба снаге и славе.

И за његове су владе Словени напредовали, особито у Јелади, продирући у оне крајеве, у којима се у ово доба становништво још више било проредило, особито кад је Константин из тих крајева дао преселити у Цариград, где је куга била десетковала становништво, многе староседеоце.

У то доба почели су велики покрети и код аварских Словена. Самова држава је истина после његове смрти, у другој половини VII века, пропала, али је код аварских Словена остала жива традиција о слободи и државној самосталности. Слабост и растројство, које је све више узимало маха у аварској држави, употребљавала су разна словенска племена на своју корист. Тако су у VIII веку образоване, особито у западним крајевима аварске државе, засебне словенске племенске државице, које су биле чешће у непријатељским односима са суседним народима и државама. Када су ти панонски Словени, средином VIII века, били нападнути од Авара, затраже они помоћ од Бавараца, признаду, на њихов захтев, баварску врховну власт и добију за владаоце неколико својих династа, који су били васпитани у Баварској и који су били примили хришћанство.

Ти хришћански владаоци пропагирали су и фаворизирали хришћанство међу панонским Словенима. Али тај рад је наишао на отпор код конзервативних елемената, и у изворима има помена о неколико грађанских ратова, који су после 765 године вођени међу панонским Словенима, у којима су наизменце обе странке и побеђивале и подлегале.

Међутим су се на западу десиле велике и важне промене. Заузета сасвим великим и тешким ратовима са Сараценима, Византија је морала напустити програм Мавриќијев, по коме је требало бранити и др-

жати цело Балканско Полуострво; на план Јустинијанов, по коме Византија треба да освоји све земље, које су некада сачињавале римску империју, није више нико могао ни помишљати. Тако су византиски поседи у Италији остајали врло често и дуго времена без одбране. А како су Лангобарди, од кад су дошли у Италију (568 год.), стално напредовали и освајали, било је становништво талијанско приморано да се организује, да образује своје милиције и да се само брани од непријатеља. У Риму и околини стајао је на челу целокупног рада представник хришћанске цркве, папа. Италија се у то доба постепено, али стално удаљавала од Византије, а све више спајала са новим државама на западу, за које је она била везана и трговачким и културним интересима.

Као природан савезник Талијана, особито папске курије, и против Лангобарда и против Византије, ако би она покушала да своје право поново реализира, јавила се у ово доба франачка држава, која је, после великих криза, необично ојачала и почела да води експанзивну политику, особито у ово доба, када је државом управљао генијални Карло Велики. На позив и молбу папске курије дошао је Карло у Италију, да помогне папи против Лангобарда, те је уништио и покорио лангобардску државу (774 год.).

Освојењем лангобардске државе дошла је Византија у доста велику опасност, због тога што је сада граничила са државом, која је била у највећем напону и са којом је она, због њезине експанзивне политике и освајачких тежњи, морала доћи у сукоб. Византија је била јача од Франака само својом флотом и својим легитимитетом. До сукоба је дошло пре него што се могло и мислити. Год. 776 освојили су Франци Фрцјаул и тиме дошли у непосредан додир са визинтиском Истром. У Истри је од увек било незадовољних елемената, које су сада Франци употребили те створили тамо франачку странку,

која је радила на томе, да изазове преврат, па да у Истру доведе Франке. Бадава је царица Ирина, која је за свога малолетног сина управљала у Византији, радила на томе, да тај сукоб спречи и да родбинским везама веже франачки и византиски владалачки двор. После безуспешних покушаја да се сукоб избегне, дошло је 788 год. до рата, у коме су Византинци били потучени. Том приликом заузели су Франци и Истру и дошли су на тај начин у непосредан додир са Словенима на Балканском Полуострву.

И ако су Словени на Балкану у то доба већ стално становали и почели се прилагођавати новим приликама, мирити се и погађати са староседеоцима и општити у византиским градовима, и ако су нека од словенских племена више или мање признавала византиску власт, — ипак је било појединих словенских племена, која су још увек четовала по Балкану и нападала на византиске градове или гусарила по мору. Стога је Ирина послала на струмичке Словене војску, која их је, после јаког отпора, савладала. Наскоро после тога продрла је византиска војска у Грчку и ударила је на тамошње Словене, покорила их, опљачкала многе крајеве, похватала силно робље и приморала их да плаћају данак. Ипак пелопонески Словени нису били сасвим уништени, и у борбама о престо, које су за време Иринине владе често избијале на површину, играли су кнезови пелопонеских Словена доста видну улогу, помажући противнике Иринине.

Наскоро после тога десио се један догађај, који је био од врло великог значаја за историју балканских Словена. Већ давно аварска држава није била оно што је била некада, нити су Авари, као некада, задавали страх целој Европи. Ослабљени устанцима покорених народа и грађанским ратовима, који су бивали изазивани слабљењем централне власти у држави, основаној по феудном систему, — Авари су

се још само једва носили са племенима и народима, који су на територији њихове државе основали, или тежили да оснују, своје независне државе.

Кад су Франци освојили лангобардску државу, па затим и Фријаул, а после и Истру, морали су доћи у сукоб са Аварима. Франци су сада граничили са Аварима и горе на Дунаву и доле око горњег тока Саве и Драве. После више мањих сукоба, који су били изазвани пљачкањем Авара у Франачкој и помагањем баварских устаника, дошло је 791 год. до рата. Карло је пошао са великом војском низ Дунав, а у Панонију је продро из Италије Карлов син Пипин. Авари су били на оба бојна поља разбијени. Али тиме рат још није био завршен; требало је јачих удараца, који ће оборити аварску државу.

Док је Карло, идућих година, био спречен да настави рат, настало је код Авара право расуло. Планула је револуција, у којој је погинуо владалац и сви његови дворани; аварски великаши били су се искрвили међу собом, а један од њих понудио је Карлу своје услуге. Код таквих прилика није чудо што су Франци, кад су 795 год. из Фријаула напали на Аваре, могли без великог отпора продрети дубоко у државу њихову и освојити и опљачкати њихово централно утврђење Хринг (у данашњем Банату), у коме је било сакупљено силно благо, што су га Авари, од кад су дошли у Европу, били упљачкали.

Год. 796 дошло је између Авара и Франака до одсудног рата, који је имао да реши судбину Авара. Нападнути и овом приликом са две стране, а немоћни, због анархије, која никако није престајала, Авари су били лако савладани.

Пропаст аварске државе начинила је силан утисак у целој Европи, па свакако и на балканске Словене. Још се, истина, у току једне деценије јављају устанци Авара против франачке власти, али су они лако и брзо бивали савладани. После првих устанака аварских Карло је био уредио у Панонији неку

врсту војне крајине, али, видећи да то не може да спречи устанке, он је, после поновних устанака аварских, сјединио са својом државом оне делове бивше аварске државе, за које је мислио да је потребно да их Франци за себе задрже; Панонију до Драве дао је Баварској, а земље између Саве и Драве, па на запад до Истре, подложио је фријаулском војводи. По тој подели Франци су захватили и један део српских земаља.

Почетком IX века промењена је, према томе, из основе политичка ситуација на Балканском Полуострву, особито политичка ситуација у великом делу оних земаља, које је населио српски народ. О превласт над српским земљама почињу се у то доба борити три моћна фактора: франачка држава, која, у напону своје снаге, води агресивну политику и чији државници мисле да су на Балканском Полуострву нашли згодан терен за рад у томе правцу; Бугарска која има у ово доба доста снаге да осваја и апсорбује, особито кад на челу државе стоје људи даровити и енергични, и Византија, која и у ово доба, као у цело доба државног живота, опада и диже се наизменце, напушта најважније провинције и онда опет осваја земље и ван сфере својих интереса.

На почетку тог новог доба Словени су већ стално настањени на Балканском Полуострву; престала су у главном сељакања и потискивања појединих племена; миграције се не врше више нагло, насилно и стално, него само постепено и споро.

*

Начин словенске колонизације на Балканском Полуострву није познат у свима појединостима. Зна се само да је до 602 год. Византија држала у својој власти цело Балканско Полуострво и да су византиски гарнизони те године још стајали у утврђеним местима дуж Саве и Дунава, где је требало

спречавати прелазе и нападаје слободних Словена на доњем Дунаву и Авара, који су, са подложним народима, особито са Словенима, на средњем Дунаву, на Сави и у северозападним крајевима Балканског Полуострва, прелазили у византиске провинције и пљачкали по њима.

Кад је после Маврићијеве смрти (602 год.), сва византиска војска повучена са Балкана, па одведена у рат против Перзије, остала је државна граница на Балкану, и према слободним Словенима и према Аварима, сасвим непоседнута. Од тога времена су, и слободни Словени са доњег Дунава и Авари са својим Словенима из данашње јужне Угарске, почели све чешће и све у већим масама нападати на Балканско Полуострво. Кад је Византија савладала Перзију, појавио се нов непријатељ, Сарацени, са којима је она морала да се бори на живот и смрт у целом овом перијоду. За то време почели су се и слободни Словени и аварски Словени, сами или у друштву са Аварима, постепено и стално насељавати на Балканском Полуострву, истребљујући или потискујући пред собом романске староседеоце; само је понегде и изузетно дошло до компромиса између Словена и романских староседелаца.

На тај начин су, средином VII века, слободни Словени са доњег Дунава заузели густом популацијом целу источну половину и цео југ Балканског Полуострва, а аварски Словени западне и северозападне крајеве. Византија, ослабљена великим и тешким ратовима за ресторацију римске империје у VI веку и заузета сва борбом, прво против Перзијанаца у VI и VII, па против Сарацена у VII и VIII веку, ретко је кад, и то на кратко време, могла предузети штогод против Словена, који су већ били заузели готово цело Балканско Полуострво.

Али Словени, који су у VII веку дошли на Балканско Полуострво, нису се у то доба још били стално настанили; још су се увек поједина племена

селила и, из разних узрока, мењала своја седишта. Те и такве миграције вршиле су се кроз цео VII, а по свој прилици, и кроз цео VIII век. Оне су вршене или спонтано, или под утицајем Бугара, који су заузели, кад су дошли на Балкан, крајеве између Дунава, Балкана, Искра и Црнога Мора, па, и на том земљишту и у околини, вршили или изазивали стално миграције, — и под утицајем Византије, која је изазивала миграције и етничке промене и ратовима и дипломатским путем и на разне друге начине. По гдегде је Византија покушавала да утиче на етничке промене у већем обиму, као на пр. још крајем VIII века у Јелади. Али су давно већ била прошла времена, када је та намера могла бити приведена у дело. Етничка физиономија Балканског Полуострва била је већ сасвим измењена: Словени су, као популација, били господари на Балкану.

Може се рећи да су у главном велике етничке промене на Балканском Полуоству биле завршене крајем VIII и почетком IX века. У то доба падају и први покушаји за оснивање првих словенских држава на Балкану и почетци груписања словенских племенских и етничких јединица.

III

ПРВЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ.

Јужни Словени, у доба кад су дошли на Балкан, нису имали никакве шире војне организације; они никада нису имали веће добро организоване војске, са којима би могли бити велике битке, полазити на освајања и обарати државе. Стога за све време њихова продирања на Балкан нема помена ни о једној великој битци, у којој би узела учешћа каква већа словенска војска, као што је то било код народа, који су били војно организовани, код Гота, Лангобарда, Хуна, Авара, Бугара и др. Стога није сачувано ни једно име ког знатнијег војсковође, као што је то случај код племена и народа, који су били војно организовани.

Веће су војске образовала словенска племена, само при нападајима на поједине византиске градове; у таквим приликама чешће се удруживало више племена за заједнички нападај. Иначе је свако племе кретало само своје људе, кад је и како је било потребно; поједина племена су образовала од времена на време чете, које су, од почетка VI века, прелазиле на Балкан и тамо пљачкале. Разбијени тако у мале племенске војне јединице, које су се чак чешће биле и крвиле међу собом, Словени никада нису могли успешно да се одупру већој непријатељској

војсци, него су увек или подлегали или се испред ње повлачили. Тако је било и кад су Авари 578 год. напали на њих, тако и кад су Византинци, крајем VI века, предузели против њих енергичну акцију. Само тако се може разумети и њихово вековно робовање Аварима, који су били бројно свакако много слабији од покорених Словена.

Ни они Словени, који су били под Аварима и становали у јужним крајевима данашње Угарске, ни слободни Словени на доњем Дунаву нису дакле имали никакве веће војне организације. Они су били подељени на племена, а поједина племена била су засебно организована: имала су своју војску, своје племенске старешине и т. д. Та су племена живела свако својим засебним животом, везе су међу њима биле живе, али је до веће заједнице ретко долазило; шта више има помена да су поједина словенска племена често и ратовала међу собом.

Ретко је било какве веће заједнице племена, по свој прилици више при заједничкој опасности, него за заједничку акцију. И када су, у VII веку, пошто је византиска граница остала отворена и непоседнута, прво Словени са доњега Дунава, па затим и аварски Словени, почели продирати и насељавати се на Балканском Полуострву, онда је и то насељавање, и слободних и аварских Словена, извршено по племенима. Исто тако су и доцније миграције и сеобе на самом Балканском Полуострву, миграције које су се дешавале било спонтано било насилно, вршене у главном по племенима. И Бугари су, када су основали на Балкану своју државу, а исто тако и поједини византиски владаоци кретали и пресељавали већином поједина словенска племена у целини. Број и величина словенских племена на Балканском Полуострву нису познати; зна се само да је на земљишту што су га Бугари, кад су дошли на Балкан, заузели и где су основали своју државу, дакле између Дунава и Балкана, Искра и Црнога Мора, било свега

осам словенских племена. Иначе су само позната имена појединих племена, од којих се за већину и зна где су од прилике становала.

Словени су дакле населили Балканско Полуострво као популација, по племенима, која су имала своју племенску организацију. И када су велике етничке промене на Балканском Полуострву, током VIII века, у главном завршене, било је готово цело Балканско Полуострво насељено разним словенским племенима. Сва та племена имала су своја племенска имена, али су се већ врло рано у тој маси племена издвојила особито два племена, која су се, по свој прилици, од почетка истакла својим физичким и интелектуалним особинама, можда и својом организацијом и географским положајем, и почела да окупљају око себе околна, наравно у сваком погледу врло сродна, племена. Једно од тих племена били су Хрвати, негде у северо-западним крајевима Балканског Полуострва; друго племе су били Срби, насељени негде између Ибра и Лима. Треће средиште, око кога су се окупљала у државну заједницу словенска племена, основали су Бугари.

Тако се, можда већ у VII, а свакако у VIII веку, почело вршити окупљање словенских племена око та три етничка и политичка средишта, око Бугара, Срба и Хрвата. Код племена, које су Бугари покорили или покушали да обухвате у своју државу, ишао је у државо-правном правцу тај процес концентрације брже него код Срба и Хрвата; зато је опет етнички процес нивелисања сродних елемената ишао код Срба и Хрвата брже и природније, него код Бугара, где претапање разних елемената у једну, и етничку и државну, целину није могло бити изведено без криза и трзавица.

Срби и остала, етнички готово идентична, племена, која су доцније примила за своје национално име назив српскога племена, дошли су на Балкан

са масом и у маси осталих словенских племена из данашње Угарске, где су живели под Аварима, од којих су се можда тек у новој својој отаџбини, а можда још и пре прелаза на Балкан, или по свој прилици баш том сеобом, ослободили. Кад су они дошли на Балканско Полуострво и населили земље у западним и северо-западним крајевима Полуострва, заузели су покрајине, које су по праву припадале Византији. Истина, Византија у то доба, разривена и ослабљена дугим и тешким ратовима и разним унутражњим кризама и борбама, није фактички држала те земље, и Срби су их населили без одобрења из Византије и против њене воље. Али су и они, кад су те крајеве заузели, врло добро знали, да те земље у државо-правном погледу припадају Византији.

Још од времена старе велике римске империје варвари су знали само за две државе: за римску и перзиску; само су то биле законите државе, које су своју власт оснивале на праву. Према том схватању на земљишту, које је ма кад било под влашћу римскога народа, није била ни једна власт ни држава законита, ако није била добивена или призната од преставника римске државе. Варвари су, истина, знали и за друге државе, виђали су они како Хуни и Авари и Бугари побеђују Византију, али је ипак свест о византиском легитимитету била јача од пролазног и тренутног стања ствари. На западу, где је власт римска раније пропала, почела је та свест, бар о фактичном легитимитету, раније и брже да се колеба, него на истоку, где је још увек била Византија наследник и преставник римског легитимитета и где је право римске државе, ма и по гдекад и ма и привремено и локално, васпостављано.

Када су Словени населили Балканско Полуострво, сви су они, па и српско племе, које је, окружено сродним племенима, населило крајеве између Ибра и Лима, били свесни да су ушли у туђу и страну државу, у византиску империју, којој су по праву

припадале земље, што су их они заузели. Они то, наравно формално, право Византије свакако нису ни спорили. Али сама Византија није у тај мах ни тражила да јој се то право призна, јер је она у прво доба словенског и српског живота на Балкану била тако заморена и истрошена дугим и напорним ратовима и заузета кризама на другој страни, да никако није имала времена и моћи да своје право оствари.

Ипак је било времена кад је Византија покушавала да бар нека словенска племена, она чију је непокорност осећало становништво ближе престоници, особито племена око Струме и Вардара, примора да своје односе према Византији утврде и реалнијим везама, него што је формално признавање њеног легимитета. И Византија је у томе, бар донекле и привремено, и успевала. Нема сумње да је Византија рад у томе правцу развила и код осталих словенских племена. Што су та племена била даље од државног средишта, у крајевима у ово доба мање важним за државу и у пределима теже приступачним, у колико је дакле мање било изгледа, да ће држава своје право, ако јој се оспори, моћи насилним мерама остварити, — у толико се византиска влада више задовољавала и мањим и формалнијим концесијама од стране нових дошљака.

Према географском положају што га је заузело српско племе и околна, њему сродна племена, која су сва заједно временом образовала српски народ, може се претпоставити да је веза, која је између њих и Византије постојала у то доба највише значила формално признање византиске врховне власти. Иначе су њима самоуправно и даље владали њихови племенски главари.

Међутим је доба од једнога и по века, од кад су се српска племена стално населила на Балканском Полуострву, па док нису поједина од тих племена почела да улазе у веће комбинације у међуна-

родним политичким односима појединих држава, извело велике промене у животу њихову. То је доба прилагођавања новим приликама и новом терену. И ако су се Срби, кад су се доселили на Балкан, бавили и сточарством и земљорадњом, ипак је требало много штошта прилагодити новом земљишту и новим приликама, а по негде је требало ући у сасвим нов живот и почети други рад на новом терену. Многа су племена, која су била навикла на живот у равници, морала се сада навикавати на брдске крајеве, а племена, која су стала у приморју, одала су се поморском животу, сасвим новом за њих и по напорима и по разноликости и по добити. А свима се доласком у нову отаџбину ширио хоризонат на све стране.

Бурни догађаји и ратови од времена велике сеобе народа и почетка пропасти римске империје оставили су дубока трага и у свима покрајинама Балканског Полуострва; ту су грађански ратови и ратовања Хуна, Гота, Авара, Словена и других варвара, проредили и потаманили старо становништво, оставили читаве крајеве запуштене, пусте и необрађене и порушили готово све оно, што су били дигли и саградили Јелини и Римљани. Ипак су Срби, кад су се населили у својој новој постојбини на Балкану, нашли ту још увек доста остатака старе културе. Те културе није нестало сасвим и без икаквих трагова. Још су као материјални остатци те културе стајале некада густо насељене, сада опустеле, вароши и села, стајали су градови са дебелим зидовима и јаким тврђавама, мостови и путеви, утврђења и постаје. Било је, покрај свег истребљавања, још увек остатака старог становништва, полуподивљалих потомака некада културних римских грађана. Сузбијени од нових дошљака, они су се повукли у планине, одали се сточарству и населили, у гушћим и ређим колонијама, све планинске венце од Истре па до Црнога Мора и до Јеладе. То становништво,

Власи и Цинцари, били су важан елеменат у животу српскога народа. Њих је у великом броју било у свима српским државама и они су вршили јак утицај на Србе у развитку њихове материјалне културе, језика и т.д.

Кад су српска племена дошла на Балканско Полуострво, требало је да прође доста времена, док су се привикла новом терену, новим приликама и новом животу. У новој отаџбини својој они су задржали своју стару племенску и жупску организацију, и ако је по свој прилици и у том правцу морало у новој постојбини бити по гдешто измењено. Кад и како су решени односи њихови према староседиоцима, није познато. Било је крајева, где је тај однос регулисан брзо и повољно по обе стране; али свакако он није свуда на исти начин и у исто време решен. У опште је то прво доба живота српских племена на Балканском Полуострву врло нејасно. Може се са доста разлога и вероватноће претпоставити, да је први век и по живота српских племена на Балкану прошао у главном у борби и прилагођавању.

Свакако су у то доба до Срба стизали гласови о крупнијим догађајима, који су се дешавали у њиховој близини, а и ван Балканског Полуострва. Знали су они шта се догађа у Бугарској и код Авара и за борбу својих саплеменика против превласти аварске, допирали су до њих гласови и са бојишта сараценско-византиских, а већ догађаје на Балкану су непосредно осећали. За то време Византија се трудила да своје односе према новим дошљацима на Балкану уреди и да их приволи ма и на формално признање византиске врховне власти.

Византија је у том погледу успевала, особито после већих политичких и војних успеха на бојном пољу. Тако су по свој прилици и српски кнезови 680 год., кад је Византија склопила са Сараценима врло повољан мир на тридесет година, похитали да

преко својих посланика изјаве своју покорност Византији. Такви су се случајеви понављали по свој прилици већином и после ратних похода, што су их поједини византиски владаоци предузимали против Словена, који су се били населили на Струми и Вардару. Али је то признавање византиске врховне власти било увек само формално и привремено, а живот, државни и национални, особито код племенâ, која су даље становала, текао је својим природним током, без јаког и непосредног политичког утицаја из Византије. У толико је јачи утицај вршила на српска племена и духовна и материјална култура свих оних фактора, који су долазили у могућност да тај утицај врше. У томе правцу се дакле почињао вршити, постепено и полагано али стално, преображај, који ће до пуне снаге доспети тек неколико векова доцније.

У то доба прилагођавања извршио се, или се бар почео вршити, код српских племена и један политички процес, који је био од врло великих последица за целокупну будућност српскога народа. У то доба почело је оно племе, које је носило српско име и које се било настанило негде између Ибра и Лима, да окупља око себе околна, врло сродна племена, која су у то доба још имала своја засебна племенска имена. На који начин и у каквим приликама се то претапање и стапање централног српског племена са околним племенима вршило, није познато, али се са доста вероватноће може претпоставити, да је то првобитно и специфично српско племе, с једне стране, због згодног географског положаја, а с друге, својим физичким и интелектуалним способностима, доста брзо после доласка у нову постојбину почело окупљати око себе околна племена у свима правцима, и политички и културно подчињавати их свом утицају, ма да је без сумње кадикад и само подлегало јачем утицају појединих племена у по гдеком правцу. Тај процес претапања и подчињавања околних племена почео се вршити

можда још у VII, свакако у VIII веку, али је он у то доба, па често и у идућим вековима, још увек показивао непоуздане резултате и захватао је често само привремено многа племена.

Борба између етничког имена, које је почињало врло рано да овлађује и да апсорбује околна племена, и старих провинцијалних имена и назива, вођена је са промењивим резултатима више векова. Па и кад је српско име, после дуге и упорне борбе, победило, остало је још дуго времена доста снажно сећање на оно доба, када су разни племенски и покрајински називи били равноправни и борили се о превласт. А у тој је борби било разних мена, плима и осека, разних утицаја, и у самим племенима и са стране. Тешко је рећи, који су фактори пресудно утицали у тој борби, али је извесно, да је та борба српскога имена са другим разним племенским и провинцијалним именима и називима, крајем VIII и почетком IX века, у главном била решена у корист српскога имена. У то су доба нека околна племена већ била примила српско име и стопила се са централним српским племеном у етничку, а привремено и у политичку, целину, која је у осталом можда највише допринела и етничком стапању.

На тај начин је уз бугарско државно средиште, које је у осталом у то доба тек почело да бива и етничко, образовано и српско, а на исти начин у северо-западним крајевима Балканског Полуострва и хрватско државно средиште. Сва та три државна средишта радила су одмах од почетка, и свесно и инстинктивно, на томе, да окупе око себе, да вежу и подчине себи што више од оних околних племена, која још нису ни политички ни етнички била покорена. А почетком IX века било је свуда око већ проширеног српског племена још много племена, која су етнички била још увек самостална. Тако цео југ Балканског Полуострва, насељен од Словена са доњега Дунава, још није био ушао ни у политички ни

у етнички састав ни бугарске ни српске државе. Исто су се тако и племена у Подунављу и Посавини и нека племена у Приморју, још увек држала или свога заједничког словенског имена или својих племенских и покрајинских имена.

Али се у то доба, било из страха од опасности, која је сада почела да прети са више страна, било стога што је свест о заједници, и етничкој и политичкој, почела више да овлађује, већ опажа јача тежња за груписање у веће јединице, особито око јачих средишта. Те веће етничке јединице морале су сада свакако већ привући пажњу и оних држава, које су биле заинтересоване на Балкану. Тако су у то доба и Франци, који су радили на томе, да се утврде на Балкану, и Бугари, који су ишли за тим, да прошире своју власт на све стране, и Византинци, који су тежили да обнове своје господство на целом Балканском Полуострву, морали рачунати и са Србима и са другим јачим племенима, која у то доба, ни политички ни етнички, још нису била ушла у састав српскога народа.

После пропасти лангобардске државе (774 год.) и после освојења Фријаула (776 год.) морало је доћи до сукоба између Франака и Византије, јер се франачка држава, којом је у то доба управљао енергични и даровити Карло Велики, налазила у највећем напону, те се није могла задовољити дотадањим освајањима. До конфликта је морало доћи, јер су се интереси франачке државе и Византије укрштали, а Византија је увек врло жилаво бранила не само своје земље, него и своја права. Ма да је и византиски и франачки двор готово стално желео да се конфликат избегне и ма да се дипломатским преговорима радило на томе, да се уклони или бар одложи сукоб, ипак су државни интереси били јачи него мирољубиве жеље државника византиских и франачких.

Одмах од почетка оружаног сукоба знало се и видело да је франачка сувоземна војска далеко надмоћна византиској, али да је Византија много јача на мору. Стога су, одмах од почетка па за све време сукоба и борбе франачко-византиске, Франци готово стално успешно продирали и у Италији и на Балкану, док су се увек, кадгод је Византија била у стању или доспевала да опреми флоту против њих, морали повлачити. После освојења Истре (788 год.) и особито после пропасти аварске државе (796 год.), било је још много више повода за сукобе са Византијом.

Али су освајањем аварске државе Франци дошли на истоку у додир и са Бугарима, који такође нису били вољни да допусте ширење франачке моћи у крајевима, које су они сматрали да улазе у сферу њихових интереса. Тако су Франци, продирући из Истре, са Алпа и низ Дунав на исток, морали бити спремни на борбу и са Византијом и са Бугарима. А борба се у главном водила о земље, које је већ у то доба или у будућности заузео српски народ. У целој њиховој борби на Балкану Франци су били срећни, што су и два њихова непријатеља, Византија и Бугари, били за све то време стално у рату, те се нису могли сложити против њих, и што је стварање и српске и хрватске државе било тек у зачетку, те и с те стране нису наишли на озбиљан отпор.

Првих година IX века Франци су врло енергично и вешто радили на томе, да обезбеде своју власт у западним крајевима бивше аварске државе и да се утврде у Млецима. Млеци су били врло важна стратегиска тачка особито као пристаниште за флоту, али они у ово доба већ почињу добивати важност и као трговачки и политички центар. Већ 805 год. успели су Млечићи да, у име Франака и за рачун њихов, добију за Карла Далмацију. Наравно да је тај успех био привремен, јер је византиска флота без великих напора успела, да врати византиске земље на јадран-

ском приморју (809—810 год.). Али ни Карло Велики није био вољан да олако напушта једном освојене земље.

Спремајући се у то доба да пође у одсудан рат против Бугара, византиски цар Нићифор је, да би био обезбеђен од стране Франака, био вољан да учини велике уступке Карлу. Када је за тим византиска војска од Бугара била уништена и Нићифор погинуо (811 год.), био је нови цар византиски, неспособни Михаило I (811—813 год.), задовољан што је Карло Велики пристао да обнови и потврди франачко-византиски мир, по коме је Византија добила од Франака Млетке и далматинске приморске градове Истру, Либурнију и Далмацију. Франци су ипак имали у својој власти многа словенска племена на Балкану, до Тисе и Колубаре. Само је један, формалан али велики, уступак морао том приликом учинити Михаило Карлу: морао га је признати за цара (у лето 812 год.)

Крајем друге десетине IX века осетило се јако врење међу словенским племенима у Подунављу и и Посављу. Бугари су почели, по свој прилици после успешних ратова са Византијом, да шире своју власт и на запад и покорили су Тимочане и Браничевце, проширив на тај начин своју државу свакако до Колубаре; Банат су били заузели још раније, по свој прилици за време аварско-франачких ратова. И Франци и Бугари су врло рђаво поступали са покореним Словенима. Тако су скоро у исти мах Браничевци и Тимочани устали на Бугаре (818 године), а посавски Словени, под својим кнезом Људевитом, на Франке (819 год.). Слаби бројно, а уверени да им под Францима не може бити горе него под Бугарима, Тимочани и Браничевци су прво хтели да се обрате на моћне франачке суседе, са предлогом да им се подложе, и да траже да их они ослободе бугарског јарма. Али је у исто доба и Људевит био устао на Франке, чију су помоћ Браничевци и Тимочани тражили, а

устао је из истих разлога, са којих су се и они бунили против Бугара.

Људевит је јасно видео ситуацију, боље него племенске старешине Тимочана и Браничеваца; он је видео да променом господара Словени неће ништа добити и да је власт и Бугара и Франака подједнако рђава и опасна за словенска племена. Стога је он начинио план за акцију на широј основи. Када је већ био дигао устанак на Франке и почео успешно да ратује с њима, Људевит је нашао начина да окупи око себе многа незадовољна племена од оних, који су били под Францима, а и да убеди Тимочане и Браничевце, да ће им господство франачко бити исто тако тешко, ако не и теже, него бугарско. За време енергичне борбе са Францима Људевит је успео да створи доста велики савез словенских племена, у првом реду оних, која нису била још подлегла ни српском ни хрватском политичком и етничком средишту, и да први пут покуша да на широј основи организује народну државу на југу словенском. Али је за остварење таквога плана било још рано, и Људевит је, после скоро четири године одважне борбе, у којој је често имао и успеха, морао подлећи енергичним комбинованим нападајима Франака (822 год.).

Међутим, нису само франачке војске осујетиле остварење Људевитог плана, него су њему успех онемогућили још више кнезови неких околних словенских племена, која су била под Францима. Они нису схватили планове Људевитове и нису могли да појме, да је она идеја, на чијем је остварењу радио Људевит, једино спасоносна и за њих, па су, било стога што су били уверени да се не може у тој борби успети, било из антагонизма према Људевиту, водили опортунистичку политику према Францима и ушли у борбу против њега. Тако су Словени сами највише допринели да пропадне Људевитов покушај.

Кад је Људевитов устанак савладан, заузела је франачка војска све његове земље, а Тимочани и Браничевци су опет подпали под Бугаре. У таквој подели је међутим била клица за распре и борбу између Бугара и Франака, јер су Бугари, као што је природно, тежили да своје границе промакну што више на запад, док су Франци сматрали да је и овако подељеним земљиштем окрњено њихово право, по коме Тимочани и Браничевци, и стога што су већ били одустали од Бугара и тражили помоћ франачку, а и као савезници Људевитови, треба да подпадну под франачку државу.

Трвења, којих је већ и пре било, морала су сада довести до отвореног сукоба. Браничевци, изложени освети Бугара, морали су опет да траже франачку помоћ и интервенцију (824 год.). Ипак је овога пута дипломатским преговорима сукоб измеђ Бугара и Франака још за неко време био одложен. Али је 827 год. дошло до рата, који је трајао две године и у коме су Бугари у два похода на својој флотили продрли уз Драву доста далеко у франачке земље и опљачкали многе крајеве. Ипак су, и после тога рата, многа питања у тим странама остала нерешена и нису, по свој прилици, формално решавана, ни сада, а још мање доцније, када је франачка држава, заузета и растрзана унутрашњим кризама и немирима, морала да напусти своју агресивну политику и своје аспирације на Балканском Полуострву.

Срби су међутим за време бугарско-византиских ратова и док је Византија била ангажована борбом против Сарацена, који су баш у то доба били освојили Крит и почели да нападају на Сицилију и јужну Италију (825—7 год.), употребили прилику да збаце и формалну подчињеност Византији. У то доба борбе бугарско-франачке и сараценско-византиске постала је прва српска слободна држава.

Већ доста давно су преставници ондашње кул-

туре, али и представници националне подчињености, хришћански мисионари, прво они из Рима, па онда из Византије, долазили у српске земље, да тамо проповедају нову веру. Државна власт је помагала њихов рад и они су имали успеха, не само код оних, који су пристајали за њима из уверења, него и код оних, који су радо прихватили све што је ново и код оних, који су имали рачуна да раде оно, што им се наређује или су то чинили из страха. Али је, као увек и свуда, била, уз те присталице нове вере, маса популације, која је грчевито држала веру предака и фанатички бранила старе традиције, која је сматрала да је хришћанство, уза све друго, и символ ропства и подчињености. И кад су у српске земље, у трећој десетини IX века, почели стизати гласови о поразима византиским, а знало се да су и друга два фактора, који су могли непосредно утицати на прилике код Срба, Бугари и Франци, заузети међусобном борбом, онда је конзервативна странка дигла главу и добила превласт. У водопађи Таре, Лима, Пиве и Ибра, а можда и на много већем простору, протерани су онда хришћански мисионари и уклоњено је све што је било преставник хришћанства и византиске власти, нестало је и онога што је фактички и онога што је формално значило зависност од Византије. Тај покрет обузео је и даље словенска племена у Приморју. Код њих је слобода и независност од Византије добила израза у гусарењу, које су они вршили у целом Јадранском Мору са много истрајности, вештине и енергије.

Византија, заузета сва тешком борбом са Сараценима, није имала ни снаге ни времена да спречи прокламовање српске државне независности или да је, кад је већ била прокламована, уништи.

Али образовање српске државе није никако ишло у рачун ни Бугарима. Они су сада били сигурни и од стране Франака, који су били заузети кризама у својој држави и због тога онеспособљени у овај мах за

већу акцију и за агресивну политику на Балкану, и од стране Византије, која је била заузета ратом против Сарацена. Стога су Бугари, било што су у новој српској држави гледали такмаца код околних словенских племена, која још нису била ни политички ни етнички ушла у састав бугарске државе, а за које је српска држава, због етничке сродности, могла бити врло велика привлачна снага, било из природног нагона за освајањем, напали на нову српску државу. Опасност је за Србе била без сумње велика, јер је требало одбијати нападаје добро организоване и добро извежбане бугарске војске. Али су шуме и планине штитиле оне храбре брђане, који су тада први пут бранили своју слободу, и после борбе, која је трајала три године, непријатељ је био сузбијен. За време тог српско-бугарског рата покушали су и посавски Словени поново да се ослободе франачке власти (838 год.), али су били брзо савладани. Нови бугарски владалац, Борис, ударио је поново на Србију, али је био опет одбијен.

Тако је нова српска држава показала, одмах у почетку свога живота, много жилавости и способности за борбу. Одбивши и по други пут непријатељски нападај, она је стекла и угледа и самопоуздања.

Сарацени су, међутим, овладали свима морима у области византиске империје и почели да улазе и у Јадранско Море и да пљачкају градове у приморју. Тако су 841 год. опљачкали Будву, Рисан и Котор. Ти нападаји Сарацена на јадранско приморје трајали су неколико деценија; млетачка флота је више пута бивала од њих побеђивана, а Словени у приморју употребили су ту прилику, кад је безвлашће тамо отимало маха, да гусаре на све стране.

Када су Бугари одбијени од српских граница, почели су свакако Срби помишљати на то, да од српске државе створе центар, који ће окупити у једну чврсту заједницу околна племена, да се на тај начин

створи снажна организација, која ће, пошто тренутно од Франака и Византије није било никакве опасности, предузети успешну акцију против Бугара, јер су се они све више снажили и спремали да експлоатишу слабост Византије. У том правцу је почео успешно радити жупан Властимир, али се његови планови нису могли остварити, јер је прва српска држава била врло краткога века.

У половини IX века почињу Бугари да јачају и да напредују у свима правцима; они полазе агресивно и на Франке и на Византију и на Србе. У то доба врши се код њих велики преображај: словенски елеменат добива све више утицаја у држави, странка која је заузета за примање културе, у првом реду хришћанства, добива све више присталица, и Бугарска, јака војном снагом и оснажена политички, ступа примањем хришћанства (864 год.) у ред европских држава и о њу се отимају и Рим и Цариград.

Кад је, наскоро затим, дошао на византиски престо енергични цар Василије I (867—886 год.), настао је јак обрт у византиској политици. Место попуштања и дефанзиве почео је Василије да води агресивну политику и прешао је одмах у офанзиву, у првом реду против Сарацена, који су стално гусарили по целом Средиземном Мору и нападали византиско приморје и на Балкану и у јужној Италији. У савезу са царем Лудвиком II (843—876 год.) сузбио је Василије, после упорне борбе, у којој су у византиској флоти узела учешћа и српска и хрватска племена из приморја, Сарацене из јужне Италије (872 год.), а после тога ратовима, који су вођени са промењивом срећом, уништио је сараценске гусаре готово у целом Средиземном Мору (880 год.).

И ако су снага и авторитет Василијев били ослабљени борбом између Рима и Цариграда о првенство у хришћанској цркви, ипак су словенска племена на Балкану, одмах од почетка владе Василијеве, осетила

да империјом влада чврста рука, која неће трпети самосталност мањих држава у својој близини. И заиста већ кратко време после успешног рата у јужној Италији, успео је Василије да примора на признање императорске власти и поморска племена, на која је он и пре тога био ударао због гусарења по мору, и друге кнежеве словенске и српске даље од мора. Међу кнежинама, које су морале признати византиску врховну власт, биле су и оне, које су сачињавале некадању Властимирову државу. Прва српска држава после смрти његове, због међусобне борбе његових синова, сасвим је била ослабила. Та је борба истина већ почетком владе Василијеве била завршена у корист најстаријег сина Властимирова, Мутимира, али се он, ослабљен међусобним ратом, морао подложити Византији. Василије је међутим оставио Србима потпуну самоуправу; само је у религиозном погледу тражио, да се допусти рад на ширењу хришћанства. У томе правцу је онда у српским земљама заиста и урађено врло много; онда је код српских племена изведена организација хришћанске цркве и утврђено је хришћанство. Најслабија је била византиска власт код приморских племена, која су се само привремено под притиском силе покоравала, а која су, чим би непосредног притиска нестало, стално одбацивала хришћанство и даље гусарила по мору.

За владе Василија I цело је Балканско Полуострво у главном, осим Бугарске, формално или фактички признавало византиску врховну власт. Једино је у верском погледу имала Византија моћног такмаца у папској курији, која је и у ово доба, са много енергије и са доста успеха, радила на томе, да потисне византиски утицај што више са Балканског Полуострва. Али се и од стране Византије радило с планом, да се тај рад папске курије омете и осујети.

После смрти цара Василија I (886 год.) и доласком на престо у Бугарској цара Симеона (893 год.),

измениле су се много прилике на Балканском Полуострву. Византија је почела да слаби и да опада, а Бугарска се под даровитим царем Симеоном (893 до 927 год.) оснажила толико, да је освојила већину земаља на Балканском Полеострву и постала најснажнија држава на истоку. У таком положају Бугарска је, као што је природно, морала тежити да покори и Србе, да би с те стране била сигурна, кад ратује са Византијом. Али је, с друге стране, исто тако и Византија ишла за тим, да задобије за себе Србе и да их у своју корист употреби против Бугара.

У то доба умро је и Мутимир (око 891 год.), и у српском народу настале су опет династичке борбе, које су помагали и Хрвати и Бугари истичући, шиљајући и помажући војском своје кандидате против владалаца, који нису хтели да воде њихову политику. У главном су Бугари у то доба имали највећи утицај у српским земљама готово за све време владе Симеонове. Стога је у српским земљама у то доба увек било доста мањих кнежева, који су своје интересе везивали са интересима бугарске државе, а сви претенденти на српски престо били су увек готови да пристану на услове, које су Бугари стављали, само да им помогну да дођу до власти.

Тако су Бугари више пута једно за другим доводили своје кандидате на српски престо. Али је њихово пријатељство трајало само под непосредним оружаним притиском. Чим би се дала могућност и указала прилика, бугарски кандидати остављали би Бугаре и прилазили Византији, уверени да је бугарска превласт сметња њиховој народној и државној слободи. Нови српски владалац, доведен после тога од Бугара, слушао би такође наредбе из Преслава само док је бугарска војска била у стању да утиче на ток српске политике. Чим би Бугари били забављени на другој страни, наступила би опет промена у српској спољној политици: Срби би опет прилазили Византији.

И то се тако стереотипно понављало неколико пута, док цар Симеон, при крају своје владе, није дошао до уверења, да међу српским претендентима нема ни једнога, у кога би се могао поуздати и коме би могао веровати. Он је дошао до уверења, да ће од Срба само онда бити сигуран, кад уништи потпуно и српску државу и српски народ. Кад је од Бугара одустао и кнез Захарија, кога је такође Симеон довео на престо, пошто су прво Византинци без успеха покушавали да то учине, и који је свакако пристао био да води бугарску политику, пошаље Симеон у Србију са бугарском војском претендента Часлава, а нареди, те бугарске војводе ухвате на превари највиђеније српске жупане и побију их, затим опустоше целу земљу, па је оставе без управе.

Српски народ био је у тешкој кризи. Земља је била сва опљачкана у грађанским ратовима и због нападаја Бугара и Мађара; највиђенији преставници народа и државе били су побијени и заробљени, силан се свет разбегао по околним крајевима; српски народ био је готово цео сатрвен. Само је још у приморју било нешто самосталности у држави Михаила Вишевића. Преко сатрвене Србије Симеон се тада сукобио са Хрватима, али је несрећно ратовао с њима.

Смрћу Симеоновом (927 год.) изменила се, међутим, потпуно политичка ситуација на Балканском Полуострву. Бугарска, чију је снагу држала и престављала, и сада као и увек, само снажна личност владаочева, није после смрти Симеонове добила за владаоца човека, који би могао заменити Бориса и Симеона и наставити њихов рад; она је почела тада нагло да опада. Византија је, међутим, под мудром управом Романа Лакапена, који је неко време (919 до 944 год.) био савладар цару Константину VII Порфирогениту, почела да се снажи и помагала је систематски слабљење Бугарске на сваки начин и у свима правцима. У том погледу требало је, по византиском плану, пре свега оснажи највеће словенско племе

на Балкану и природног такмаца бугарског, Србе. Стога је Византија врло радо помогла једног од српских претендената, Часлава, када је побегао из Бугарске, па дошао у Србију и тамо почео да окупља око себе виђеније људе и да сазива бегунце.

Ситуација је, истина, била измењена, али је још увек била нејасна; још се није јасно видело да ли је слабост Бугарске само привремена. Стога је Часлав, одмах чим је дошао у Србију и почео да ради, тражио од Византије помоћ, обећавајући признање византиске врховне власти. Византија је морала сматрати да ће стварањем српске државе добити пријатељску државу, чији ће интереси бити везани за Византију, и која ће се држати Византије, догод јој прети опасност од народа, који су снажни, било од Бугара било од Хрвата, који су сада почели да јачају.

Идентични интереси упутили су у овај мах Србе и Византију једно на друго. Часлав је ту, по Србе повољну, ситуацију врло добро употребио и обилно експлоатисао. Чим је утврдио своју власт и учврстио средиште старе државе Властимирове, почео је да окупља око тог средишта и сва остала српска племена и државице. И ако је тај рад свакако наишао на отпор и борбу, ипак је средиште српскога племена, у борби за слободу и независност, коју је оно са великим напором и са великим жртвама преко пола столећа водило, ојачало толико, да је постајало јака привлачна снага за сва околна племена. У том је средишту сада било доста снаге и за то, да она племена, која нису била вољна да своје интересе подреде општим интересима, силом натера да уђу у заједницу.

Тако је Часлав помоћу Византије успео, да сузбије све сепаратистичке тежње појединих српских династа, држава и племена и да оснује велику државу, која је допирала од Саве и Дунава и од Цетине и Бојане до Мораве. Први пут се онда чуло и знало у

свету за српски народ и за снажну државу српску. Али је значај Часлављев поглавито у томе, што је његова држава била прва, која је окупила у једну државну заједницу готово сва српска племена и готово све српске земље. За владе Часлављеве почела је први пут да се врши свесна нивелација у српским племенима, да се сузбијају сепаратистичке тежње и хетерогени елементи и да се натерују сви да раде онако и у оном правцу, како је то већ више од једног столећа радило централно српско племе, које је због таког рада и окупило под својим именом у једну државу околна сродна племена. Покушаја и рада у томе правцу било је и пре, али је успех до тада увек био привремен и сумњив.

Истина, и за владе Часлављеве није тај процес у Србији потпуно завршен; сепаратистичке тежње, и државне и племенске, држале су се још дуго и, у извесним тренутцима, избијале су на површину, јер су реминисценције на племенску самосталност била јаке и снажне, — али ипак је Часлављева држава највише урадила на томе, да српско име овлада код скоро свих српских племена, да се процес стапања убрза и да свест о народној држави ухвати јака корена у српском народу. Од тога времена је тежња за самосталном државом увек снажна у свима српским областима, а српско је име, и онда када су северо-западне српске области образовале засебну државу, чије је средиште постала Босна, остало доминантно као национално име у свима српским покрајинама, и ако је, специјално у том новом државном средишту, имало да издржи јаку борбу са обласним државним именом.

За владе Часлављеве његова држава и народ у њој препатили су много због нападаја Мађара, који су, утврдив се у равницама око Дунава и Тисе, полазили на својим лаким коњима у добро организованим четама у пљачку на све стране, па и на југ у српске земље, у државу Часлављеву, особито у

Босну. Да спречи те нападаје, Часлав пође на њих, сузбије их и продре у Срем, али, по свој прилици, ту у боју са њима погине (око 960 год.).

И ако је за владе Часлављеве урађено врло много за етничку нивелацију код српских племена, ипак је доба његове владавине било сувише кратко да потпуно уништи посебне тежње и аспирације појединих области и племена и појединих династа. И чим је нестало оног човека, који је био преставник централне власти и који је ту власт чврсто држао, одмах су се поједине области, чим су осетиле да нема чврсте руке, која их је држала у јединству, почеле једна по једна делити и цепати од српске централне области.

На северу се одвојила Босна и почела је да ствара услове за образовање самосталне државе; у приморју су такође неке старе жупе почеле да живе самосталним животом.

Смрћу Часлављевом настају нове прилике у српским земљама. После Часлава није у српском народу било човека, који би могао да га замени. Такав човек је био тада тим потребнији, што су прилике бивале све компликованије, а положај Србије све тежи. Јер Византија је сада почела да се снажи и опоравља, наскоро су почеле византиске војске, вођене одличним официрима, да побеђује на све стране; византиска дипломација је такође, помогнута ратним успесима, имала много успеха. Већ за владе Нићифора Фоке (963—969 год.) почела је Византија да осваја на истоку и да сузбија Сарацене из старих својих провинција. На Балканском Полуострву истина није у овај мах Византија, заузета на другој страни, могла ништа предузети, ма да је Србија била растројена, а Бугарска сасвим ослабљена.

Место Византије продро је у Бугарску њен савезник, руски велики кнез Свјатослав и покорио је Бугаре (969 год.), али не за Византију, него за себе.

Како је Свјатослав хтео за себе задржати покорене земље, цар Јован Цимиск зарати на њега, победи га, претера преко Дунава и освоји целу Бугарску (971 год.). После овог великог успеха, раскомадана Часлављева Србија била је мала сметња победоносној византиској војсци. Смрћу Часлављевом нестало је јаког ауторитета у држави, није више било његове чврсте руке, која је могла да држи у заједници све оне хетерогене елементе, који су сачињавали ондашњу Србију, и која је знала да сузбије све сепаратистичке тежње и да разне, обласне, племенске и династичке интересе подреди општим интересима.

За кратко време остала је стара централна српска област сасвим усамљена. Али је она, и ако ослабљена и усамљена, још увек сматрана за преставника српске државе. Стога је цар Цимиск, кад је покорио Бугарску, послао је једно одељење војске на Рашку, да је покори и да на тај начин уништи и српску државу. Остављена сама себи, не само од области које су до скора с њом биле у заједници, него и иначе без игде икаквога свесног или несвесног помагача и савезника, Рашка је требала да издржи борбу са целом византиском империјом, која се у то доба била оснажила толико, да је излазила на крај и са много јачим непријатељем. О резултату борбе није могло бити сумње; она је била кратка и неједнака: Рашка је брзо покорена.

Изгледа да је Цимиск сматрао да је падом Рашке, која је била преставник српскога народа, уништена српска држава. Али као да није тако било. Кад је уништена слобода у Рашкој, избегла су многа српска властела и српске династе из Рашке у приморје, у оне области, које су се, после Часлављеве смрти, издвојиле у засебне државице и које су, и до тога времена и после тога, водиле међу собом борбу и такмичиле се о првенство. Приморје сада постаје за српски народ оно, што је од почетка IX до краја X века било Полимље; ту је од сада најинтензивнији и

политички и културни живот; у приморју је тежиште српског живота, приморске области су преставник српскога народа.

Међутим, рад на окупљању приморских српских области, покушаји за формирање јаче државе у приморју и тежња за ослобођењем, били су прекинути и задржани за више од пола столећа образовањем нове словенске државе, чија је главна маса становништва била састављена из оних словенских племена, која су током VII века са доњег Дунава била населила јужне крајеве Балканског Полуострва и која су етнички остала независна од државних и народних средишта која су до тада образована. Та су племена била доста дуго под Бугарском и то у доба њезине највеће моћи. Тај заједнички живот и утицај, што га је централна државна управа вршила, није био тако дуг ни тако снажан, да створи у свима областима један народ, — то је било тим теже извести, што тај процес стварања једнога народа, стапањем бугарских и словенских елемената у једну целину, није био још у то доба завршен ни у самој Бугарској, — али је он оставио код њих дубока трага, који се јасно могао уочити. Особито су свест о слободи и држави и способност за организацију, остали, како изгледа, као драгоцена тековина из онога времена, када је Македонија била саставни део бугарске државе. Свест о држави и државној независности била је тамо још појачана емиграцијом из Бугарске, и после руског и после византиског освојења, а исто тако и колонијама бугарским, и војним и властеоским. На тај начин било је у Македонији већ спремљено земљиште за борбу за независност.

Стога су и могли синови једног популарног властелина бугарског наћи брзо и вољна одзива код становништва, особито код властеле, у Македонији, када су се били решили да дигну устанак. За саму ствар и за државу, која је тим устанком, када је успео

основана, била је срећа, што је од браће, која су била дигла устанак, ускоро остао само један, енергични и издржљиви Самуило, који је брзо одлично организовао нову државу и који је увек знао да окупи око себе способне људе. Самуило је, међутим, био срећан, што су баш у време, када је требало извршити организацију нове државе, у Византији настали грађански и претендентски ратови, који су за неко време онемогућили сваку озбиљнију акцију. То време растројства у Византији употребио је Самуило да организује нову државу по бугарском обрасцу и да удеси војно уређење, које му је дало могућности да диже војске, којима је дуго година освајао и побеђивао.

Када је цар Василије II (976—1025 год.) покушао да продре Марицом до Софије, па да одатле удари на центар Самуилове моћи, буде он од Самуила потучен. Тај неуспех дао је још више маха незадовољним елементима, којих је већ и иначе било врло много у Византији, те су опет настале озбиљне кризе и велике трзавице, које су дале прилике Самуилу, да читаву десетину година буде миран од стране Византије, те да за то време не само организује своју државу и уреди своју војску, него и да рашири границе у свима правцима.

Прво је Самуило ударио на Драч и освојио га. Освојењем Драча дошао је он у непосредан додир са зетском српском државом. Она је, са још неким српским државицама и областима у Приморју, после византиског освојења Рашке, очувала неку самосталност и почела, према свом згодном географском положају и према својој снази, радити на томе да образује савез, у првом реду приморских српских држава, коме би она стајала на челу. Али је тај рад прекинут освајањима Самуиловим. Миран од стране Византије, Самуило је могао да концентрише сву своју војску на зетској граници. Таквој сили зетски владалац Јован Владимир није могао да се одупре; Зета је

била освојена и покорена. Освајање осталих српских области ишло је још лакше, тако да је Самуило убрзо имао у својој власти готово све српске земље.

Али је Самуило правилно увидео, да би анексијом српских земаља само ослабио своју државу, јер би незадовољни Срби били увек елеменат готов да се буни и да помаже сваког његовог непријатеља. Стога се Самуило решио да поступи према Србима као што су и Византинци према њима поступали: да им у разним областима да̂ аутономију. Он је био уверен, да ће на тај начин везати за себе династе, које је оставио на власти, и да ће му суревњивост разних владара дати снаге, да их све држи у покорности. Стога он врати у Зети власт Јовану Владимиру, чак му и прошири државу, а исто тако његовом стрицу Драгомиру врати Требиње и Хум.

Обезбедив се на тај начин с те стране, Самуило почне продирати на југ (996 год.). Али су се у Византији у то доба већ прилике биле измениле на боље; престали су били грађански ратови и династичке борбе и држава се опет опорављала и снажила. Цар Василије почео је заводити важне реформе и енергично изводити реорганизацију војске. Циљ његова живота био је у то доба већ јасно одређен: он је хтео да уништи Самуилову државу. Већ 996 год., кад је Самуило хтео да продре у Јеладу, буде од византиске војске потучен. После три године прешли су Византинци у офанзиву. Они су продирали Марицом и преко Балкана у Подунавље, са намером да одатле продру Моравом у Повардарје; у исти мах је византиска војска ударала и с југа на Повардарје и Тесалију. Год. 1002 продро је Василије до Видина и освојио га, па је одатле пошао на Скопље, где је разбио Самуила и освојио град. Али прилике у Италији и Азији приморале су у овај мах Василија да прекине рат на Балкану, и тако је Самуило добио доста времена да се спреми на одсудну борбу.

У то доба десили су се и у северо-западним српским крајевима врло важни догађаји, који су имали великих и важних последица за историју српскога народа у идућим вековима. Код Млечића је, још одмах чим су почели и политички и економно да се снаже, почела да овлађује тежња да, и из трговачких и из стратегиских разлога, овладају далматинском обалом. Та је мисао морала све више занимати државнике и трговце млетачке, кад су, од прве половине IX века, Неретљани почели у већим размерима да гусаре по Јадранском Мору. Осим тога и сталне борбе између Словена и Романа у Далмацији давале су доста повода Млецима, да узму у Далмацији активна учешћа.

Али је још дуго времена Млетачка Република била слаба за тако крупно подузеће; обични ратни походи против самих Неретљана свршавали су се често поразом млетачким, а и Византија још није била сасвим изгубила наду, да ће опет и фактички моћи завладати целом јадранском обалом, па није била вољна да своја права преноси на другога.

Али су се у X веку прилике промениле. Млетачка Република је јачала непрестано, и економно и војно и политички, а у Византији су трезвени људи све више долазили до уверења, да ће удаљене и истакнуте државне области тешко моћи одржати. Стога је без протеста примљена вест да су Млеци, позвани од романских градова, које су били напали Словени, што су им они, по наговору из Млетака, отказали плаћање трибута, освојили далматинске градове (1000 год.). И ако су Млеци, при свем том што су имали великих успеха, били још далеко од тога да се тиме стално утврде на обалама Балканског Полуострва, ипак је овај млетачки поход први озбиљан покушај, да се млетачка власт утврди на јадранском приморју.

Самуило је, међутим, време, док је Византија била заузета ратом у Азији и Италији (1003—1013 год.), употребио на то, да врати земље и градове,

што их је Василије од њега у последњем рату био освојио и да се што боље спреми за одсудан рат са Византијом.

У лето 1014 год. почне Василије одсудну борбу. Главна операциона база византиске војске био је Солун, одакле су Византинци продирали на све стране. Стратегиски таленат Василијев показао се надмоћан; Самуилова војска, и ако је у један мах имала успеха, претрпи у неколико бојева пораз. У то Самуило умре, скран борбом и неуспесима.

Али смрћу Самуиловом није нестало његове државе; било је у њој још увек много снаге и живота. Храбри Радомир, који је после смрти Самуилове примио управу државну, укопао се у Битољу и бранио га је храбро од Византинаца. Али Радомир није имао талента за рат у већем стилу, и византиска војска је брзо заузела Прилип и Штип. Кад је Василије, у пролеће 1015 год., заузео и Воден, није више могло бити никакве сумње у свршетак борбе.

Отпорну снагу државну слабиле су и несугласице и борбе у владалачкој породици, које су наступиле после смрти Самуилове и после неуспеха на бојном пољу. Растројство је све више отимало маха. Јован Владислав, синовац Самуилов, убије Радомира и његову жену и ослепи његовог најстаријег сина, па онда, да би се у позадини, где се бојао акције зетскога кнеза Владимира, обезбедио, да̂ њега на превари убити, па заузме Зету.

Међутим, неуспеси у борби код многих скрали су отпорну снагу и уништили наду на успех; тако је у Самуиловој држави образована доста јака и велика странка, која је доказивала, да треба напустити отпор и да се треба пошто-пото мирити са Византијом. Али је исто тако било и доста њих, који су хтели да се са Византијом води до краја борба на живот и смрт. Ратоборна странка је за овај мах надјачала и рат је настављен. Радомир је доста добро био организовао отпор, и византиска је војска, и ако

је освојила Орид, била сузбијена, кад је одатле пошла на Драч. Сада се Василије вратио свом старом ратном плану: он се решио да опет продре у Подунавље, па онда одатле у Поморавље и Повардарје. Али се Василије није више надао да ће сâм моћи извршити тај план; стога склопи савез са Русима, Владислав опет склопи против Византије савез са Печенезима; али ни један од њих није имао велике користи од својих савезника.

После нових неуспеха добила је у Самуиловој држави напослетку ипак превласт странка, која је хтела да се мири са Византијом. Мирити се значило је, међутим, у овај мах покорити се Византији и предати се на милост и немилост Василију. То су знали сви и зато су још неки енергичнији и отреситији људи у држави били за то, да се борба свакако настави. Али је већина била заморена борбом и жртвама, и изгубила је самопоуздање и наду на успех. Тако су се готово сва властела и градови предали Василију. Преставници странке, која је била за настављање рата са Византијом, повукли су се са својим присталицама у планине, у намери да продуже четнички рат, али је и тај последњи отпор брзо савладан.

Год. 1018 покорио је Василије целу Самуилову државу. Том приликом су и све српске земље, које су биле под Самуилом, подпале под Византију, а оне српске покрајине, које су се, за време борбе између Василија и Самуила, одржале, или стекле неку врсту независности, нису могле сада, када је Самуилова држава била уништена, ни помишљати на то да се одупру Василију.

Тако су сада све српске земље и готово цело Балканско Полуострво били под Византијом. Али док су земље, које су биле ван старе српске државе, биле просто спојене са Византијом, добивши само нешто самоуправних слобода, дотле је, како изгледа,

централним српским областима и овога пута остављена обласна автономија у доста широком обиму. Једино је у већини српских земаља црквена управа, која је до сада била подложна непосредно у цариградској патријаршији, сада подвргнута под охридску архиепископију, којој су дате велике повластице и подложене јој готово све словенске земље, којима је владао цар Самуило.

IV

ЗЕТА КАО ПОЛИТИЧКИ ЦЕНТАР СРПСКОГА НАРОДА.

Још од онога времена, кад је централно српско племе почело да окупља око себе околна сродна племена, и кад је оно, покоравањем околних области, почело да ствара прве основе за већу државну заједницу, ишао је рад у том правцу много лакше код жупâ и областй, које су биле удаљене од мора, него у приморским крајевима. И кад се, почетком деветог века, српско државно средиште утврдило у Рашкој, приморске области биле су много мање вољне, но остале жупе, да се приклоне новом политичком средишту; почетком X века било је шта више у Приморју области, које су се, у борби о првенство у српском народу, донекле успешно такмичиле са рашким областима.

Када је, крајем X века, Рашка била покорена од Византије, остало је и после тога још нешто слободног политичког и државног живота у Приморју. Чак је, како изгледа, у то доба из Приморја рађено на ослобођењу и осталих српских земаља. Цар Самуило је уништио слободу српских државица у Приморју, али су готово све српске области и под Самуилом свакако задржале автономију на доста широкој основи; оне су већином и даље задржале своје династе и жупане.

Међу тим приморским српским областима почела је од почетка XI века све више да се истиче Зета, која је, у првом реду због свога географског положаја, била у стању да храброст својих синова и увиђавност своје владалачке куће употреби на то, да се одупре Самуилу и да добије, кад већ не може сачувати потпуну слободу, бар што ширу автономију. Зета је, и ако није узела активног учешћа у борби против Самуила, ипак била у опозицији према њему, и његов наследник, Радомир, мислио је да треба да се од стране Зете обезбеди тим што ће уклонити са света њенога владаоца, за кога је мислио да му је опасан. Али то није помогло. Тежња за слободом и свест о снази била је у Зећана већ толико развијена, да је било само питање времена, кад ће се та тежња остварити. Требало је само да се укаже згодна прилика, а Зећани су били готови да је употребе.

После пропасти Самуилове државе, кад је Византија завладала готово свима српским областима, Зећани су радили на томе, да своју автономију што више прошире. Прошла су била она времена, када су се српске области задовољавале самоуправном автономијом под влашћу Византије. Сада већ више Србима није било доста ни оно, што је Часлав имао. Хоризонат се промакао, идеје су постале шире, планови смелији; сада се свесно ишло за тим, да се добије држава, потпуно независна и сасвим слободна. Требало је поћи само за корак напред у ономе, што се већ некада имало и о чему је било живих и јаких традиција, па да се добије оно, за чим се тежило.

Али је то, специјално у овај мах, било тешко извести. Византија је из велике борбе са Самуилом изашла као победилац и покорила је и оне области, које већ дуго времена нису биле поседнуте византиском војском. Није било изгледа да ће, у овај мах и под онаквим приликама, једна област, која би предузела неку акцију за своју независност, моћи успети

у борби са целом империјом. Али су се, с друге стране, стварале и гомилале прилике, које су помагале наду на успех у акцији против Византије. После смрти цара Василија II (1025 год.), настале су у Византији велике трзавице, особито због борбе и интрига на двору и у владалачкој породици. Док је, с једне стране, већ због тога била ослабила снага и парализана готова свака акција, дотле је, с друге стране, још више штетила Византији странка, која је била против милитаризма и која је радила против војске и војних установа. А незадовољство и врење је у земљи било велико, особито у крајевима у којима је некада било државне и политичке слободе и које је Византија сада, осим тога што се са становништвом окрутно поступало, економно ужасно експлоатисала.

Прво је избило отворено незадовољство против цариградске владе у драчкој области. Народ је тамо, можда подстицан од зетског кнеза Војислава или уверен у његову потпору, устао на оружје против византинске власти. Војислав је одмах похитао у помоћ устаницима и побуњене крајеве придружио својој области. Али је за тако крупну акцију било још рано, и Војислав је морао брзо напустити своје планове и вратити Византији заузете крајеве. Византиска влада је тражила да он своју покорност империји покаже и тиме, што ће доћи у Цариград и поклонити се цару. Војислав је тај захтев испунио, ма да му је било јасно у како се тешкој и незгодној ситуацији у тај мах налазила Византија. Јер је велико незадовољство избијало на површину и у византиским провинцијама у Италији и на Балканском Полуострву, а Сарацени и Нормани почели су узнемиравати византиске поседе. Због таквог политичког положаја у Европи и на Балкану, Војислав је ускоро видео да је дошло време, када ће се моћи испунити његова жеља. У то је букнуо устанак Словена у горњем Повардарју.

Још је, и после коначног покорења, било у не-

кадањој Самуиловој држави много њих, особито међу старом властелом, који су тежили за слободом и који су били заузети за борбу са Византијом. Чим је народ у Повардарју устао на оружје, обухватио је устанак врло брзо велики део земље, које је Самуило некада био окупио у својој држави (1040 год.). Изгледа да је у тим крајевима још била у снази одлична организација Самуилове државе. Устаници су у почетку имали много успеха, али је ускоро настао раздор међу вођама устаничким, те је устанак сразмерно брзо и лако савладан. Византија је, међутим, била слаба да, после савладанога устанка, предузме што и против Војислава, ма да је и он, без сумње, помагао устанике и употребио слабост Византије на то, да прошири своју државу. У тај мах, после савладаног устанка, није дакле ништа предузимано против Војислава.

Али када је на царски престо сео Константин IX (1042—1054 год.), наступио је обрт у византиској политици. Настало је опет доба рада и акције. То је требало Војислав први да осети. Чим је предузео владу Константин нареди драчком стратигу да пође на Војислава, а у исти мах нареди рашком жупану и босанскоме бану, да са својом војском оду у Хум и да се тамо придруже војсци хумског жупана Љутовида, па да сви заједно ударе на Војислава.

Војислав крене прво целу своју војску на Византинце, који су продирали према Бару, па их потуче до ноге; после те славне победе Хум, Босна и Рашка признаду врховну власт Војислављеву. Војислав онда продре на југ и освоји византиске земље до Војуше.

Сада је Војислав владао готово свима српским земљама; у његовој држави био је готово цео српски народ. Први пут је сада српски народ имао своју државу, која је била потпуно слободна и независна.

За Војислава и за његову државу била је срећа, што је Византија, одмах после тога, за дуго времена била заузета грађанским ратом. Војвода Манијак прешао је био из Италије на Балкан и продро од Драча преко Битоља и Орида до Острва, где је разбио византиску војску, али је одмах затим подлегао рани, добивеној у боју (1043 год.). Осим тога била је сва византиска војска десетак година заузета у тешким и напорним ратовима против Руса и Турака, Нормана и Печенега, који су нагртали са свих страна на империју.

За то време био је српски народ миран, и Војислав је могао мирно радити на консолидовању у држави; онда је такође учињено доста и на томе, да се изгладе диференције, које су постајале међу појединим племенима и областима. Али је влада Војислављева ипак била и сувише кратка, да изведе потпуну етничку, културну и политичку нивелацију. Још увек је било доста хетерогених елемената, још су биле јаке традиције о племенској и обласној самосталности, још је било династа, којима јединство није ишло у рачун, још је било пуно укрштених интереса. То се у осталом најбоље опет показало, кад је умро Војислав.

Када је наиме Војислав, који је још имао и снаге и ауторитета, да одржи у јединству све области, умро (око 1050 год.), настали су раздори у владалачкој породици. Сепаратистичке тежње појединих области избиле су опет на површину, а Византија је хтела да употреби разривено стање у српској држави на своју корист и спремала се да удари на Зету. Ипак је, покрај свих тих криза, централна власт још увек била толико јака, да је могла да савлада устанак у Травунији, где се, можда иницијативом или помогнут из Византије, јавио покрет за независност. Кад је тај покрет савладан, синови Војислављеви успели су чак и да учине нека освојења у Хуму и да на тој страни прошире

државу. Зета, дакле, покрај свих криза и ма да је држава била подељена на више династа, није ослабила, него је још увек јачала и снажила се.

Политику Војислављеву наставио је најбоље његов син Михаило, који је, после кратког времена, успео да сву власт у држави узме у своје руке. Али је баш у тај мах требало сасвим мењати спољну политику, јер је византиска војска била разбила Печенеге, који су већ дуже време пљачкали по Балкану и чинили сваку војну акцију Византије на другој страни немогућом. Кад су Печенези савладани, остале су Византији одрешене руке на Балканском Полуострву. Михаило се с правом морао бојати, да ће се сада Византија окренути против Зете. Опасност за Зету била је сада тим већа, што је и драчка војна област, операциона база за рат против Зете, сада била одлично организована због опасности, која је Византији претила из јужне Италије од стране Нормана; они су непрестано тежили да пређу на Балкан, па да старим римским путем од Драча преко Битоља продру у срце државе. У драчку област су сада слане најбоље војсковође византиске, тамо је стално било доста војске и много ратнога материјала. Видећи да је свршетком печенешког рата настала велика опасност за Зету, Михаило је предузео мере, да спречи кризу и да отклони опасност, која му је претила. Он је стога ступио у преговоре са Византијом. Преговори су успешно завршени; Михаило је склопио неку врсту савеза са Византијом, признао је свакако врховну власт византиску, добио је титулу протоспатара и једну царску рођаку за жену (1053 год.). Свакако је Михаило том приликом тражио и добио и слободу акције у српским покрајинама.

Обезбеђен од стране Византије, а можда и по одобрењу из Цариграда, Михаило одмах за тим пође с војском у Рашку и освоји је, а како је Византија

одмах после тога била за доста дуг низ година заузета борбом са Мађарима, Куманима и Печенезима, који су прелазили на византиску територију и пљачкали, Михаило је могао слободно и мирно да ради на консолидовању прилика у држави, на организацији и на што бољем утврђењу веза међу појединим српским областима, особито међу Зетом и осталим српским областима, које су сада биле под њом.

Али се дипломатски и организаторски таленат Михаилов показао особито у црквеним реформама, које је он извео. Папска власт је у то доба ојачала и папска курија се свесно и систематски спремала на одсудну борбу са световном влашћу. После тешких криза и борбе са православном црквом, римокатоличка црква почела је да се снажи, рад на утврђењу и ширењу њене науке и њених принципа добио је полета. Али је рад у томе правцу вођен од људи који су у Словенима гледали опасност за католичку цркву, и стога је он дошао у опреку са интересима Словена на Балканском Полуострву. Борба се водила особито око питања о употреби словенског језика у цркви. У ово доба је на папској курији дефинитивно надвладала странка, која је била противна употреби словенског језика у католичкој цркви.

На црквеном сабору, који је 1059 год. држан у Сплету, забрањена је употреба словенског језика у католичкој цркви. Тај закључак изазвао је јако врење код свих Словена у приморју, где је већина становништва признавала католичку веру и власт папску. То незадовољство употребио је Михаило да изведе свој план, по коме је самостална српска држава требала да добије и своју самосталну црквену управу.

Можда је већ Војислав предузимао нешто у том правцу, али је, како изгледа, Михаило довршио преговоре са папском куријом у том питању. До тога времена све су српске земље, у којима је било католика, подпадале под власт сплетске архиепископије, те је било врло тешко одузети српске земље

од сплетске архиепископије, па их подложити новој архиепископији, коју је тек требало основати, јер је папска курија нерадо крњила јурисдикцију старих дијецеза и нерадо је кидала, без јаког разлога, са старим традицијама. Стога је требало наћи јаких разлога за оцепљење српских земаља од сплетске архиепископије и оснивање самосталне цркве, а требало је и то оснивање везати за традицију о ма каквом старинском праву. Српски су државници нашли обоје.

Као практичан разлог за оцепљење наведене су незгодне комуникационе везе међу земљама, које су биле далеко на југу, са онима на северу; истицано је, како су у тим крајевима врло често буре и да су и недавно епископи, који су с југа путовали у Сплет на Сабор, сви изгинули, кад им се брод у бури разбио. Осим тога пронађено је, да је и по традицијама оправдано оснивање самосталне архиепископије у јужним крајевима, јер су те земље некада подпадале под дукљанску архиепископију; оне су, дакле, имале још у стара времена своју самосталну црквену управу. Оснивањем сплетске архиепископије само су, дакле, била узурпирана њихова права, која је сада требало повратити.

Михаило је, наравно из чисто политичких мотива, радио на томе, да Србија добије своју самосталну црквену управу. Али је и папској курији, и из политичких и из верских разлога, ишло у рачун да оствари и испуни оно што је Михаило тражио. Михаило је владао великом државом, у којој је само један део становништва, поглавито у приморју, пристајао уз римокатоличку цркву; испуњавајући оправдане захтеве Михаилове, папска курија је не само њега лично и своје верне у његовој држави чвршће везивала за себе, него је могла слободно радити на томе, да број својих присталица тамо повећа. Напротив, одбијајући захтеве Михаилове, папска курија могла се с правом бојати, да ће Михаило и у верском погледу прећи Византији, као што је у поли-

тици већ био пристао уз Византију, па да ће онда у његовој држави ојачати православље на рачун католицизма. Стога се папска курија одазвала жељи Михаиловој и основала је, или управо обновила, стару дукљанску архиепископију у Бару и подложила јој је све земље од Саве и Цетине до Бојане и Дрима. Само је Дубровнику остала самостална црквена управа. Добитак самосталне цркве био је велики политички успех, јер је тек сада Михаило био потпуно господар у својој држави.

Византија је, међутим, долазила све у тежи положај, криза је било много и на све стране. У Италији су Нормани напредовали све више и сузбијали су тамо византиску власт. Турци су у Малој Азији продирали све даље и освајали, Печенези и Мађари су непрестано прелазили Дунав и пљачкали, а незадовољство је све више узимало маха у држави. Михаило је све више увиђао да то није више она Византија, од које је он имао разлога да се боји и са којом је имао рачуна да склапа савез и да везује пријатељство. Он је сада имао одрешене руке и могао је да удешава своју спољну политику према промењеним приликама и према потреби.

Промењене прилике и државне потребе упућивале су Михаила на борбу са Византијом, на коју су у овај мах са свих страна нагртали непријатељи, спремни да као плен поделе међу собом последњи остатак римске империје. А и унутри је врило на све стране. У средишту некадање Самуилове државе спремала је против Византије устанак нова генерација, која није више осећала поразе устанка од пре три деценије, а која је трпела сву тежину притиска византиског државног организма, особито византиске администрације. Живот је био тежак, а живе су биле традиције о слободи и слави и живи су били још остатци чврсте државне организације Самуилове, која

је створила и одржавала снажну државу од разнородних елемената.

Та нова генерација имала је разлога да са више изгледа рачуна на успех у борби са Византијом, него она која је била ушла у борбу пре тридесет година. Сада је Византија била слабија и више истрошена но онда; опасност од непријатељâ, особито од Нормана у Италији, била је много већа но пре тридесет година, а растројство у самој држави било је свакако много дубље него пре. Али је највећа разлика између положаја устаника у бившој Самуиловој држави у год. 1040 и год. 1073 била у томе, што су у првом устанку они имали да се боре против Византије, која је владала готово целим Балканским Полуострвом, до Дунава и Саве. Ни једна од држава, које су у борби против Византије дотле биле основане, није могла стално да се одржи. Онда је требало много смелости и много самопоуздања, па да се, без наде у ичију помоћ, уђе у борбу против целе империје.

Сада су, међутим, ствари са свим друкче стајале. Сада је постојала у земљама, које су некада биле у саставу Самуилове државе, једна слободна држава, која је своју независност извојевала у борби против Византије; у њој су устаници гледали свога помагача, од ње су у првом реду морали тражити помоћи. Можда је Михаило узео учешћа већ у припремама за устанак и обећао устаницима своју помоћ, али је свакако, чим је устанак букнуо, узео активна учешћа у њему и почео помагати устанак.

Време је за устанак било врло згодно. Нормани су били довели државу у врло тежак положај, а Печенези су пљачкали по Балкану; у целој држави је врило незадовољство. Стога је устанак 1073 год. имао у почетку врло много успеха. Чим је устанак плануо, устаници су се обратили на Михаила и тражили су од њега, да им пошље свога сина Бодина да се он стави на чело устаницима. Михаило се ода-

звао молби устаника и послао им је Бодина са одабраном пратњом. Устаници одмах прихвате Бодина и извичу га, у вези и са реминисценцијама на Самуилову државу, за цара.

Српској држави се, благодарећи смишљеној политици Војислављевој и Михаиловој, отварала сада перспектива врло лепе будућности. Заједничка династија у бившој Самуиловој држави и у Зети, која је успела да окупи око себе и да споји у једну целину готово све српске области, спајала би државе сродних племена, а на челу тог савеза словенских држава стајала би зетска српска држава.

Али је тај лепи план Михаилов пропао; Византија је била жилавија и још увек јача, него што је Михаило мислио. Устанак је у почетку имао успеха и Бодин је код Призрена до ноге потукао једну византиску војску, која је била пошла на устанике. После те победе послао је Бодин војводу Петрила са једним одељењем на југ, а он сâм је пошао на Ниш. Петрило освоји Скопље и продре далеко на југ, али код Костура буде разбијен. Бодин, међутим, освоји Ниш и побуни многа српска племена, која су још била ван Михаилове државе. На глас да је Петрило потучен и да је византиска војска освојила Скопље, Бодин пође од Ниша ка Скопљу, али у сукобу са византиском војском буде до ноге потучен и заробљен. Погибијом Бодиновом био је устанак завршен: све је поново приклонило главу и признало византиску власт.

После савладаног устанка запретила је опасност и Михаилу; Византија није могла да остави некажњеног Михаила због његова помагања устаницима. Стога је одмах, када је устанак савладан, постављен за стратига у Драчу један од најбољих војвода византиских, Нићифор Вријеније, који је и савладао устанак. Њему је наређено да одмах зарати на Михаила. Михаило се византиској војсци одупро, како је и колико је могао, али је јачој сили морао подлећи.

Византинци се, кад су заузели неке градове на граници, нису смели, сећајући се својих пораза пре неколико десетина година, упустити дубље у земљу, него су се задовољили дотадањим успесима. Можда су Византинци за тај мах напустили акцију против Михаила са намером, да га доцније приморају на покорност.

Али су одмах после тога настали у држави немири и грађански ратови и нападаји Печенега, тако да у Византији нису више имали времена да помишљају на то, како ће да се освете Михаилу. Јер Турци су после битке код Манзикерта (1071 год.), у којој су Византинци били потучени и византиски цар Роман Диоген заробљен, напредовали непрестано у Малој Азији, тако да су год. 1073 били продрли чак до Цариграда, а Нормани су у Италији водили готово сталну и, већином, успешну борбу против Византије, и у ово доба су почели да прелазе и на Балканско Полуострво (1075 год.).

Међутим, на западу су се развијали догађаји светско-историског значаја. Генијални папа Гргур VII спремао се на борбу о првенство са световном влашћу. Борба се дуго припремала и Гргур је, напоредо са радом на снажењу католичке цркве и пропагирању католичке вере, радио и на томе, да потпуно изолује свога главног непријатеља, немачког цара Хенрика IV. Папа Гргур VII је радио на широкој основи; он је задобио за себе Угарску и Ческу, ступио је у тешње везе са Византијом, спремао је рат против Сарацена у Шпанији и Сицилији, везао је за себе Пољску, давши краљевску круну Болеславу, а имао је јаких веза и са Русима и с Данском.

У круг његових планова улазило је и Балканско Полуострво. Ту је било згодно поље за рад у свима правцима, ту су се могле задобивати нове присталице за католицизам, ту се могло борити против цариградског утицаја, ту су се могли добити савезници

против Хенрика. И Гргур је заиста развио врло живу акцију у том правцу. Год. 1076 дао је крунисати хрватског владаоца за краља, а исте или идуће године послао је знаке краљевске власти и Михаилу.

Византија је била сва заузета нападајима Печенега и устанцима, који су били у ово доба букнули на више страна, па није могла реагирати на те догађаје. За српску државу је добитак круне из Рима био догађај од врло великог значаја. Досадањим српским државама, и Властимировој и Часлављевој и Војислављевој, недостајала је правна основа за независност, јер се право на слободну државну власт могло добити само из Рима и из Цариграда. А из Рима се већ одавно систематски радило на томе, да то право остане само у рукама папске курије. Дајући краљевску круну Михаилу, Гргур је имао намеру да за себе задобије једну моћну државу на Балкану, и то државу, која је била природни непријатељ Византије, а она је правно била највећи и најопаснији конкуренат претензијама папске курије, и да на тај начин утврди папску јурисдикцију на Балкану и да заведе праксу, по којој и на Балкану владаоци добивају из Рима право на власт и самосталност. За Михаила је овај чин имао још већи значај. Потпуна независност, која је фактички истина већ постојала, добила је сада и формалну санкцију, и то онаку, какву су добивали и сви остали владаоци. Српска држава је први пут призната за потпуно слободну и независну државу и први пут је ушла као таква у међународни саобраћај.

Наскоро после тога драчки војвода Георгије Мономахат намисли да се одметне од Византије и да се прогласи за цара, па ступи у преговоре са Норманима, који се радо одазову његову позиву, јер им је ишло у рачун да Византија ослаби. Краљ Михаило је био фактор, са којим се у тој акцији морало рачунати, особито стога, што је и Мономахатова акција

и норманска експедиција требало да пође од Драча, коме је свакакога тренутка Михаило могао да загрози. Стога је Мономахат ступио у преговоре са Михаилом, и тако је склопљен савез против Византије између драчког војводе, Нормана и Михаила. То је први већи савез, у коме је српска држава учествовала као слободна и независна држава и у коме је она била важан фактор. Али до акције овом приликом није дошло, јер је Мономахат, свакако стога што се сазнало за заверу, наскоро после тога био смењен, па је, не смејући ништа предузимати против државне власти, побегао Михаилу.

После смрти Михаилове (1081 год.) настале су у српској држави опет велике распре и борбе око наслеђа. Али се одмах од почетка истакао између свих претендената као најспособнији и најенергичнији Бодин, који је већ био показао своје способности још у устанку 1073 год. Он је због свога учешћа у тим борбама имао без сумње доста присталица и у оним крајевима, у којима је војевао, а који су још увек били ван граница српске државе.

Сада је било преко потребно да српском државом управља мудар човек, јер су прилике биле тешке и и заплетене и није било лако погодити пут, којим треба повести српску политику, па да држава не дође у опасност, да изгуби све дотадање тековине. Јер Нормани су у ово доба, после неколико мањих и незнатнијих експедиција, били нагрнули свом снагом, а располагали су одличном и флотом и сувоземном војском, на Балканско Полуострво, да се утврде на њему, па да одатле војују на Византију. Како је за Нормане најзгоднија тачка, са које би могли да продиру на Балкан, био Драч, који су стога Византинци и сматрали за кључ својих позиција на Балкану у борби са Норманима, — било је и за Византију и за Нормане врло важно, како ће се у том рату држати Бодин. Јер Бодин је за овај мах и у овој прилици могао бити колико користан савезник, толико двапут

опаснији противник. По положају своје државе, Бодин је могао у одсудном тренутку једној или другој страни ући у бок или заћи за леђа и на тај начин потпуно спречити успех. Папска курија, која је била у савезу са Норманима, радила је без сумње код Бодина на томе, да образује норманско-српски савез; Византија и Млетачка Република, која је била пристала уз Византију, јер се бојала Нормана у Јадранском Мору и надала се да ће, држећи се Византије, сузбијати Нормане, и да ће од Византије, која је још увек била легитимни господар и у Јадранском Мору и у Млецима, моћи добити великих и трговачких и политичких повластица, — радили су опет свима силама на томе, да задобију Бодина за себе.

Добивши без сумње велике концесије од Византије, можда признање независности и одрешене руке за рад у осталим српским земљама, Бодин је пристао да активним учешћем помогне Византију у рату са Норманима, рачунајући да ће тај савез донети користи његовој држави. Решавајући се на ту страну, Бодин је без сумње помишљао и на то, да ће, у случају византиског пораза, Норманима добро доћи и његова неутралност, и да ће они у том случају, да би се обезбедили с леђа, кад од Драча буду продирали на југ, радо пристати да му учине бар исте оне уступке, које му је учинила и Византија. Можда је било и каквог тајног уговора између Бодина и Нормана, јер кад су Нормани 1082 год. прешли на Балкан и опсели Драч, и кад је цар Алексије I Комнин (1081—1118 год.) пошао против њих, придружи му се истина и Бодин, али се у одлучној битци не упусти са својом војском у борбу, те на тај начин можда највише допринесе одлучној победи Нормана. Драч се после тога преда, а Нормани пођу на исток, где заузму Скопље, и на југ, где освоје Орид, Воден, Меглен и продру до Солуна.

Али у то удари цар Хенрик на Италију, па један део норманске војске буде повучен у Италију,

где су и иначе избили, грчким утицајем, немири; тако је норманска акција на Балкану у овај мах била сведена на мањи обим. Кад су Византинци, идуће године, опет потучени код Јанине, настављен је рат у четовању, јер је Византија била слаба да предузме озбиљну акцију против Нормана, а и Нормани су били неспособни за већа предузећа, јер је главна њихова војска била ангажована у Италији, а и у војсци на Балкану је избило назадовољство, које су Византинци вешто подржавали. Кад је цар Алексије разбио Нормане код Ларисе (1084 год.), настане у норманској војсци растројство, те цар Алексије пређе у офанзиву. У јесен исте године међутим разбију Нормани млетачко-византиску флоту, и преведу готово целу своју војску из Италије на Балкан. Византија је сада дошла у врло велику опасност, особито кад је византиско-млетачка флота била поново потучена, и ако Нормани, због болештина, које су биле завладале у њиховој војсци, нису могли готово никако да искористе своју снагу и свој згодан положај. Кад је наскоро после тога (1085 год.) умро даровити вођа нормански Роберт Гискар, настане код Нормана борба и рат о наследство, те су они ускоро повукли сву своју војску са Балкана.

У целој тој борби између Византије и Нормана Бодин, после битке код Драча, како изгледа није никако учествовао. Он је за то време, уверен да му Византија, заузета борбом са Норманима, не може сметати, развио врло јаку акцију у српским земљама, које нису још биле у његовој држави. После смрти Михаилове, за време претендентских криза и размирица, избиле су у појединим српским областима опет сепаратистичке тежње, па су се оне отргле од централне власти и почеле се понашати као потпуно независне. Стога је, за време норманско-византиских ратова, Бодин продро с војском у Рашку и покорио је, па је одатле пошао на Босну и подвргао и њу својој власти; у обе области он је поставио за управ-

нике људе, за које је имао уверење, да ће му бити верни и да ће чувати и бранити државно јединство.

Идућих неколико година Византија је имала да издржи тешку борбу са Куманима и Печенезима, који су од 1086 год. почели све јаче да нападају на Балканско Полуострво и да пљачкају по њему, радо дочекивани у многим крајевима од становништва, које их је сматрало за ослободиоце од византиске власти. Цар Алексије је прво, у друштву са Печенезима, победио Кумане, па онда, удружен са Куманима, сатро Печенеге и раселио их по целој држави (1091 год.)

За време борбе са Куманима и Печенезима Бодин је мислио да може употребити слабост Византије на своју корист, па је упао у драчку област. Али је драчка област, због опасности која је Византији ту давно већ претила од Нормана, била тако добро утврђена, да је Бодин са великим напором могао постићи тек врло сумњиве успехе.

Видећи да на тој страни неће моћи имати великог успеха, Бодин се окренуо на другу страну, где је византиска граница била отворенија и мање заштићена. Није било тешко наћи место, где ће у тај мах бити најзгодније да се нападне Византија. Рашка жупанија граничила је са Византијом на Косову; с рашких планина био је Србима отворен улазак у плодно Косово, а готово исто тако лако и у богату Метохију. Међутим, продирање у Рашку било је са свих страна доста тешко; осим тога Рашка је имала згодне везе са Зетом и било је готово немогуће одсећи Рашку од Зете. Због свега тога Бодин се, видећи да не може да продире у драчку област, јер је ова била врло добро утврђена, решио да из Рашке предузме офанзиву против Византије. Извођењем овога Бодинова плана дат је правац српском ширењу и српској политици за неколико векова. Природна последица рада на томе плану било је онда

премештање тежишта српског државног живота из Зете у Рашку.

Рашки жупан Вукан, кога је Бодин на то место поставио и у коме је очевидно имао много поверења, упадао је, свакако по наредби Бодиновој, за време византиско-печенешког ратовања у византиске крајеве, у првом реду на Косово и у Метохију, и пљачкао је тамо. Кад су Печенези били сатрвени, крене цар Алексије војску на Бодина, да га казни због његова рада против Византије за време последњих ратова. Али цар Алексије није овога пута пошао на Зету, него на Рашку, једно стога што су још били у свежој успомени порази византиске војске у Зети, а није било изгледа да би сада била сигурнија са успехом него пре, а и стога, што се могло претпоставити да је рашки жупан на своју руку био повредио границу. Осим тога, могло се у Цариграду сматрати, да је Зета самостална држава, док се за Рашку још увек могло мислити да је не само у сфери византиских интереса, него и да је област, која по праву припада Византији. Напослетку би се могло претпоставити, да је Алексије имао намеру да прво покори Рашку и због тога, што је то била, и по снази и по традицијама, најважнија област у Бодиновој држави, а и због тога, што би, кад савлада Рашку, могао напасти на Зету са две стране и тако можда покорити и Бодина.

У лето 1091 год. кренуо је цар Алексије на Рашку, али се путем у Пловдиву задржао због неких завера, тако да те године није могао ништа више предузети против Срба, него се задовољио само тим, да обиђе границу и да изда наредбе, како ће се она утврдити, да се спрече нападаји Срба, па се онда вратио у Цариград. Али док је Византија после тога ратовала с Турцима, Вукан је опет силазио у Косово и пљачкао. Кад је Алексије пошао опет на Вукана, он се повуче до Звечана. Алексије пође за њим, али није смео улазити у планине, него се вратио у

Скопље, а Вукан, бојећи се поновног нападаја, понуди мир и таоце. Алексије прими понуде Вуканове, али Вукан не само да није хтео да да̂ таоце, него је почео опет да пљачка. Алексије онда нареди Јовану Комнину, драчком војводи, да нападне на Вукана. Овај продре до Звечана, изазивајући Вукана на борбу, али се Вукан повуче испред Византинаца у планине и опет понуди мир и таоце; те ноћи удари он изненада са целом својом војском ноћу на Византинце и разбије их. После тога Вукан продре до Врања, Скопља и у Полог, али, како изгледа, само опљачка оне крајеве, па се врати натраг (1093 год.). Идуће године пође опет са̂м Алексије на Вукана. Кад је дошао до Липљана на Косову, Вукан опет понуди мир и таоце. Како су се у тај мах спремали варвари на доњем Дунаву да ударе на Византију, Алексије радо прими понуде Вуканове.

Од тога времена био је на тој страни мир између Срба и Византије, највише стога што су у српској краљевској породици биле избиле несугласице и раздор, те је то онемогућило сваку акцију Бодинову. Борбу Бодинову са стричевићима хтела је Византија да употреби на своју корист, па је радо примила рођаке Бодинове, који су избегли из Зете у Дубровник, и одатле се, кад је Бодин због тога ударио на Дубровник, склонили у Цариград (1094-5 год.).

Али за Византију сада није било погодно време да ишта предузме против Бодина, јер је баш у то доба била западне народе захватила идеја о ослобођењу Христова гроба из руку неверника, па су баш онда (1096 год.) прве крсташке војске пошле у Палестину. Цео тај покрет могао је очевидно узети врло неповољан обрт по Византију; стога је Алексије био сав заузет бригом, да уклони зле последице, које би тај покрет могао имати по Византију и да га, ако може, што више искористи за себе. Питање о Рашкој било је сада ситно и незнатно према догађајима, који су се почели одигравати у Сирији и у Палестини.

Али је први крсташки рат имао и непосредног утицаја на српски народ. Један део крсташа ишао је у Свету Земљу преко српских земаља; неки су ишли моравском долином, а неки кроз Далмацију. Они који су ишли кроз Далмацију прошли су кроз Бодинову државу, а понашали су се у њој као у непријатељској земљи и пљачкали су немилице, тако да су и Срби били приморани да се бране, те су и они нападали и пљачкали крсташе. Ипак је, без сумње, овај први јачи додир Срба са западним светом морао оставити у српском народу некога трага, бар у материјалној култури, а можда и још у понечем.

V

БОРБА ЗЕТЕ И РАШКЕ О ПРЕВЛАСТ.

Првих година XII века десили су се на Балканском Полустрву догађаји, који су имали великих и важних последица за историју српскога народа. Смрћу Бодиновом (око 1101 год.) нестало је јаког авторитета, који је могао да одржава у заједници хетерогене елементе у српској држави и да сузбија сепаратистичке тежње појединих области. А те су тежње још увек биле не само живе, него су и овом приликом опет избиле на површину са елементарном силом, јер су још увек имале ослонца у некадашњем самосталном животу и у традицијама о њему.

У исто доба дошао је до српских граница и у тешњи додир са српским народом један нов фактор, који ће од тога времена увек снажно утицати на српски народ. Првих година XII века заузели су Мађари Хрватску и Далмацију. Тиме је ситуација на Балканском Полуострву у многом погледу била из основа измењена.

Добивши Хрватску и Далмацију, Мађари су морали доћи у сукоб са Млецима, којима је, од кад су почели да се снаже и да живе самосталним животом, један од најважнијих задатака био да завладају целом далматинском обалом, не само због тога, што се само на тај начин могло стати на пут гусарењу, које је тамо било у јеку и шкодило трговини, него и стога,

што је једино на тај начин било могуће постати господаром у Јадранском Мору, а без тога би цела и трговачка и политичка моћ и снага Млетака била илузорна. Осим тога далматинска обала била је Млецима потребна и ради важних трговачких тачака за увоз и за извоз. Напослетку су њих на рад у томе правцу позивали и племенски интереси, јер су далматинске вароши у то доба биле већином насељене романским живљем, који је готово увек желео млетачку власт. Млеци су, дакле, морали радити на томе, да добију Далмацију, и морали су ударити на свакога, ко би покушао да им оспори право на тај посед или сâм посед. Стога су Млеци због Далмације морали доћи у сукоб и са Мађарима.

Али су, с друге стране, Мађари у то доба били у напону, и њихова експанзивна снага морала је тражити новога терена за рад и освајања. Добитком Хрватске и Далмације њима се отварао нов хоризонат. С једне стране, они су на тај начин изашли на море, а то је за трговачке везе угарске државе и за њихову трговину било врло важно; с друге стране, они су у састав своје државе добили једну готову, формирану државу, која је не само повећала територију и број становништва угарске државе, него која је имала и својих тежња, и својих аспирација и својих права.

Осим тога новим географским положајем, у који је угарска држава дошла добитком Хрватске и Далмације, Мађари су били упућени да своју експанзивну снагу троше на Балкану. Тамо су их сада упућивале претензије хрватске државе и борба са Млецима, тамо су их упућивале трговачке везе, јер су они, одсечени и политички и економно од Запада, морали да се крену на ту страну. Требало је, осим тога, нове тековине бранити од Византије, која је Млецима могла допустити посед Далмације, јер су они још увек признавали византиску врховну власт, али је није могла дати без протеста Угарској, за коју је

било јасно, не само да неће пристати да призна власт византиског императора, него да ће чак, нагната својом експанзивном снагом, свакако поћи и на нова освајања.

Према томе било је извесно, да ће Угарска ускоро доћи у сукоб и са Млецима и са Византијом. Истина, већ су и пре тога Мађари пљачкали по византиским провинцијама на Балкану, али ово што се сада спремало било је нешто друго, ово је био очајан рат. И тај рат се водио дуго времена, са много енергије и са много издржљивости.

Византији је, дакле, сада и с те стране претио нов и опасан непријатељ. Тај непријатељ је могао постати врло опасан, особито у томе случају, ако нађе начина да изглади и избегне несугласице, које би могле настати између њега и незадовољних елемената, који су били под византиском влашћу, и да доведе у склад своје интересе са интересима свих оних, који су били непријатељи византиски. У том погледу морао је у првом реду доћи у питање српски народ.

А баш у то доба, када су настале те велике промене у политичком положају на Балкану, српски народ је дошао опет у опасну кризу, и није било јасно како ће се она свршити. После смрти Бодинове, чим се осетило да нема више снажне руке, која је могла да држи у чврстој заједници оне још увек хетерогене елементе, који су сачињавали српску државу, избили су свом силином опет на површину сепаратистичке тежње појединих српских области. Византија је те тежње и династичке борбе, које су у то доба такође започеле, врло радо и јако помагала, надајући се да ће Србе, кад буду растројени, лакше покорити, или бар да јој они, растројени и завађени међусобно, неће моћи шкодити.

Од области, чије су сепаратистичке тежње у ово доба, после смрти Бодинове, највише избиле на по-

вршину и која се у том погледу највише истакла, била је Рашка. Рашка је у осталом у ово доба већ имала разлога да мисли, да она има права не само на то, да буде самостална према Зети и да за свој рад не мора примати директиву из Скадра, него је она имала доста права да буде уверена, да политичко вођство у српском народу треба сада она да предузме. Јер оно животне снаге, што је у последње време показао српски народ, долазило је из Рашке; Рашка је највише имала да издржи ударце непријатељске, она је поднела највише жртава, она је показала највише јунаштва у борби за слободу и највише пожртвовања и вештине. Оно што је у последње време у опште било рађено за слободу српскога народа, рађено је у Рашкој и из Рашке.

Зета је у последње време, још и за живота Бодинова, а после још више, бивала све више пасивна. Заузета домаћим бригама, у првом реду династичким питањима, она већ последњих година владе Бодинове није узимала готово никаква учешћа у важнијим државним подузећима. Спречена да предузме ма шта против драчке области, коју су Византинци били добро утврдили, Зета је, у борби што је Рашка са Византијом водила, била остала готово у положају индиферентног посматрача. Још када је, после смрти Бодинове, централна власт у Зети, због династичких борби, сасвим ослабила, морало је престати и оно мало рада и интересовања за интересе целе државе. У Рашкој се онда с правом сматрало да после свега тога Зета нема више права и да не може више да буде вођ и средиште народно.

Осим заслуга, што их је Рашка стекла у борби против Византије, осим снаге и самопоуздања, што га је Рашка у тој борби добила, био је још један врло важан факт који је Рашкој давао идеју, а и право, да она предузме у српском народу вођство које је до сада имала Зета. Још су биле у целом народу живе традиције о томе, како је некада државно и

политичко средиште српскога народа било у Рашкој, и да је само утицај прилика донео промену, која је била изведена на корист Зете, а на штету Рашке. Сада је Рашка дошла у положај, да врати свој престиж, који је била изгубила.

Међутим, и Зета није била вољна да свој положај напусти без отпора. И тамо је било традиција о самосталном животу, и тамо је било успомена на славна дела, а право на првенство био је још факт. Осим тога изгледа да је Византија одмах од почетка сматрала да је за њу Рашка у сваком погледу опаснија него Зета, па је, у борби између ове две области, одмах стала на страну Зете и готово стално помагала њене претензије против Рашке. Тако је, одмах после смрти Бодинове, кад су настали нереди и династичке борбе у српској држави, цар Алексије послао у Зету рођаке Бодинове, који су били избегли у Византију, да помоћу грчком продру у Зету и да збаце Доброслава, брата Бодинова, који је био заузео престо.

Али је, како изгледа, њих предварио други један претендент, Кочапар, који је јасно уочио да ће рашки жупан Вукан имати јачег утицаја у Зети него Византија. Вукан је, наравно, радо прихватио Кочапара. Кочапар је имао права на престо у Зети, и Вукан је видео да се помоћу њега може умешати у зетске прилике и подчинити Зету свом утицају. Осим користи што би му дао сâм факт да је он, жупан рашки, довео и поставио владаоца у Зети, нема сумње да је и претенденат, који је тражио од Рашке помоћ да дође до престола, и сâм морао, у случају успешне акције, обећати неке концесије Вукану.

Али је у Зети било врло мало људи, који су били вољни да се помире с мишљу, да Зета треба да буде подложна Рашкој. Противници рашке превласти, а то су без сумње била готово сва зетска властела и готово сви Зећани, делили су се у главном у две групе: једни су хтели да Зета буде пот-

пуно самостална и да свакако поврати свој утицај и положај у српским земљама; други су, по свој прилици уверени да Зета то сама собом и својом снагом неће моћи извршити и да ће се њен покушај и рад у том правцу свршити безуспешно, мислили да у борби против Рашке треба тражити помоћи и потпоре у Византији, којој ће свакако ићи у рачун да помогне Зету против Рашке, јер јој је ова била за овај мах много опаснија. За струјама, које су биле против рашког утицаја у Зети, повео се по свој прилици и Кочапар, убрзо пошто је, помоћу Вукановом, завладао Зетом. Ни интереси његови, ни интереси његове околине, ни интереси његове државе нису се слагали са оним што је он обећавао Вукану, кад га је овај довео на престо, ни са оним што му се, кад је већ био на престолу, из Рашке наређивало. И Кочапар је убрзо променио своју политику и свакако почео је радити против Вукана.

Вукан, међутим, није био вољан да олако изгуби свој положај, како га је после смрти Бодинове утврдио, па се дигне на Кочапара. Кочапар је истина, како изгледа, покушао да образује савез против Вукана, па се оженио ћерком босанског бана, комбинујући да на тај начин задобије за себе, а против Рашке, Босну. Босна се после смрти Бодинове такође била одвојила од зетске државе и почела да живи самосталним животом; али је Босну Зета могла лакше да прежали него Рашку, јер она није показивала воље да завлада целом државом, те се интереси њени нису сукобљавали са интересима зетским. Заједнички интереси и заједничка опасност упутила је дакле Зету и Босну једну на другу. Али савез зетско-босански Кочапару није користио; он је наскоро после тога погинуо у Хуму, можда у борби против Вукана, јер је после његове смрти завладао Зетом краљ Владимир, који се оженио ћерком Вукановом, очевидно увиђајући да ће се само на тај начин одржати на престолу.

Изгледа да се Владимир за све време своје владе

држао са својим тастом, рашким жупаном Вуканом, чији је углед непрестано растао, ма да је Вукан 1106 год., кад је цео запад био устао на цара Алексија, па се и он надао да ће се моћи користити том приликом, те ударио на Византију и сузбио команданта Драча, био од Алексија побеђен и морао дати таоце. Али је у Зети било доста људи, који су били противни краљу Владимиру и његовој политици, а претендената је било врло много, јер је краљевска породица била многобројна. Напослетку, странка, противна рашкој политици, отрује краља Владимира. У исто доба од прилике умре и Вукан, те и у Рашкој и у Зети настану династичке борбе, после којих у Рашкој завлада Урош, а у Зети Ђурађ Бодиновић. Обојица су наставили политику рашко-зетског споразума, коју је водио Вукан, сматрајући да је Византија највећи и најопаснији непријатељ обеју држава. Али се у Цариграду увиђало колика би опасност могла настати за Византију од овакве политике и заједничког рада затско-рашког. Стога цар Алексије радо да̂ војску рођацима Ђурђевим, кад су је затражили, да протерају Ђурђа. Ђурађ буде од њих побеђен и побегне свом савезнику жупану Урошу у Рашку, а у Зети буде за краља постављен византиски кандидат Грубеша.

Али после неколико година Ђурађ се врати са војском, коју је добио из Рашке, и протера Грубешу. За Рашку је овај догађај био велики политички успех; превласт Рашке и њен утицај у Зети утврђивали су се све више. У то доба (од прилике 1122 год.) уништио је цар Јован Комнин (1118—1143 год.) сасвим Печенеге, који су до тога времена својом акцијом на Балкану могли сметати сваком предузећу византиском. Заузета до тог доба борбом са Турцима и Печенезима, Византија није доспевала да ишта предузме против Срба. Али кад је рат са Турцима успешно свршен и Печенези савладани, крене даровити и јуначки цар Јован на Србе. Прво удари

на Уроша, па га савлада и примора да призна византиску врховну власт, па онда пошаље неке претенденте са војском у Зету, који надвладају краља Ђурђа и заробе га.

Тако је сада византиска власт и византиски утицај опет био поврађен у свима српским покрајинама, Али је та власт била привремена и пролазна. Срби су били навикли на живот у слободи, идеја о независности била је ухватила дубока корена, и државници српски, особито они у Рашкој, довијали су се стално са необичном издржљивошћу и врло вешто на све могуће начине, да дођу до слободе и да је сачувају, утврде и прошире. У томе раду они нису презали ни од каквих средстава, правили су планове на широкој основи и употребљавали су сваку прилику у своју корист. Тако је жупан Урош, кад је савладан од цара Јована и кад је морао признати византиску врховну власт, одредио нов пут српској политици, којим је она вођена пун век и по, наравно са мањим и већим прекидима. План његов о новом правцу српске политике, специјално у Рашкој, био је врло добро смишљен и добро и зрело удешен. Урош је наиме инаугурисао у Рашкој политику наслањања на Угарску, политику која је много користи донела и Угарској и Рашкој.

Кад су Мађари добили Хрватску и Далмацију, морали су доћи у сукоб, с једне стране, са Млецима, који су, признајући врховну власт Византије и у првом реду истичући њено право на Далмацију и представљајући се као мандатар византиски, спорили Мађарима право на ту покрајину, са друге стране, са Византијом, због своје експанзивне снаге, која се није могла задовољити дотадањим освајањима. Са Млецима су Мађари ратовали по Далмацији у другој и трећој десетини XII века са промењивом срећом, а око 1128 године дођу у сукоб и са Византијом. Рат је изазван тиме, што је Византија хтела употребити

династичке борбе у Угарској, да се умеша у унутрашња питања, помажући појединим претендентима да изведу преврат и да дођу на престо.

Урош је мислио да је ово згодан моменат за акцију, те је, по свој прилици, тада склопио савез са Угарском, тражећи, сасвим оправдано, у њој наслона у борби против Византије. Мађари су у почетку срећно ратовали; они освоје Београд, Ниш и Софију и продру чак до Пловдива, али их идуће године (1129) цар Јован разбије близу Рама на Дунаву. Кад Мађари наскоро после тога почну опет да напредују, буде склопљен мир, чији услови нису познати. Али су и Угри и Византија били уверени, да спор тиме није решен, па су се спремали на одсудну борбу.

У то доба заузели су Мађари, не зна се како, северну Босну (око 1135 год.), и од тога су времена угарски краљеви не само стално носили назив краља босанског, него су стално тежили да и фактички покоре Босну. Рад угарских краљева у томе правцу није се, у оно доба, косио са интересима рашке државе, једно стога, што је Рашка у првом реду морала ићи за тим, да од српских области покори Зету, са којом се борила о превласт у српским земљама, а друго стога, што је морала да се за своју слободу и самосталност бори са Византијом, па је њена главна тежња за продирање била управљена на ону страну. Тамо је било њено главно поље за рад, тамо је Рашка, и ако су је традиције звале и на другу страну, имала веза са својим саплеменицима, који су, кад се показало да су слаби да сами себи извојују слободу, једва чекали да их Рашани ослободе. Тако је Рашка, заузета борбом са Зетом и Византијом, напустила традиције и Часлављеве и Бодинове и занемарила једну важну српску област, која је од тога времена била остављена сама себи, почела да живи засебним животом, формирала засебну српску

државу и носила се сама вековима са државним, народним и верским непријатељима. Тежња за јединством у српском народу ишчезавала је све више, а сепаратизам је хватао све дубље корена.

Тешке су прилике настале за Србе и специјално за Рашку, кад је на византиски престо сео подузетни цар Манојло (1143 год.). Примив у наслеђе од два своја вредна предходника добро организовану и администрацију и финансије и војску, Манојло је, пошто су главни непосредни непријатељи били уништени или ослабљени, могао да ради на остварењу планова, којима се већ давно нису могли занимати византиски државници. После неколико векова могао је опет један енергичан и, у својим плановима, смео византиски император да помишља на освајања у великом стилу и да снева о обновљењу граница старог римског царства. То је у осталом била лабудова песма византиског сјаја и величине. Последњи пут је сада Византија још завладала целим Балканским Полуострвом, последњи пут су српске династе признале врховну власт византиског императора, последњи пут су византиске претензије ишле и много даље. За Србе је, у осталом, била срећа што је цар Манојло имао широке планове и велике претензије, јер је он, радећи на остварењу свога програма, сматрао српско питање за мало важно и споредно, и бавио се њиме само узгред и на дохват. Стога га он није ни једанпут дефинитивно решио, ма да га је више пута решавао; он никада није сасвим покорио Србе, него се увек задовољавао половним мерама и палијативним средствима. Тако је мисао о слободи живела не само у идеји, него је имала и реалну подлогу у државној администрацији, автономном животу и у автономним повластицама српских области.

Одмах од почетка Манојлове владе била је јасна његова тежња да освоји од Угарске Далмацију, Хрват-

ску и Срем, који су Мађари били заузели за време устанка 1073 године, и да Угарску покори и намора да призна византиску врховну власт.

Агресивна политика Манојлова упутила је Угарску и Рашку једну на другу. Везе између Рашке и Угарске постају сада врло јаке, врло интензивне и интимне; сродничке везе између рашког и угарског двора још више учвршћују тај однос. Између Срба и Мађара врши се спонтана размена и позајмица снагâ и нека српска властела, која су прешла у Угарску, дошла су у то доба тамо до врло високих положаја и до великог утицаја. Ти су људи без сумње највише и учинили да дође до савеза међу Угарском и Рашком.

Како је Манојло у тај мах био заузет ратом са Норманима, нападне Урош, свакако у договору с Угарском, а можда и са Норманима, на Византију, али Манојло удари на њега и савлада га (1150 год.). Кад идуће године Урош добије помоћ из Угарске, па пође на Византију, буде удружена српско-угарска војска на Тари разбијена, те Манојло упадне у Угарску и узме Мађарима Срем (1152 год.). Идућих година (1154—5) водио се између Мађара и Византије, у главном у Срему, са променљивом срећом рат, у коме је у угарској војсци играо доста важну улогу босански бан Борић. Кад византиска војска буде потучена, склопи Манојло, да би имао одрешене руке за рат у Италији, мир са Угарском. Док је Манојло, идућих неколико година, био заузет ратом са Норманима, био је на Балкану мир, али кад 1161 године умре угарски краљ Гејза, настану у Угарској династичке борбе, којима се Манојло хтео користити да доведе свог кандидата на угарски престо.

У тај мах се рашки жупан Урош опет одметне од Манојла, али буде лако и брзо савладан и на његово место постављен за жупана византиски штићеник Деса. Идућих година (1162—7) вођен је рат између Угарске и Византије. Угарски двор се надао помоћи од немачког цара Фридриха, али је Манојлу

пошло за руком да у Угарској створи странку, која је била њему наклоњена и радила за њега. За време тога рата, у коме су Византинци у главном са успехом војевали и згодном диверзијом освојили Далмацију (1165 год.), дизао се Деса, у договору са Угарском и царем Фридрихом, двапут против Манојла (1162 и 1165 год.), али је оба пута савладан. Први пут се изравнао са Манојлом, али после другог устанка Манојло му није хтео више веровати, него га збаци, па постави за жупана Завидина сина, а Немањина најстаријег брата, Тихомира; осим тога Немања добије неке крајеве на управу, а браћа његова Мирослав Хум, а Срацимир западне крајеве. У Босни су владали банови од Рашке независни, под византиском врховном влашћу, а у Зети је владао кнез Радослав, који је у ранија времена једном био покушао, наравно без успеха, да обнови зетску игемонију над осталим српским земљама.

Српски народ био је дакле подељен на неколико држава и покрајина, које су све признавале над собом византиску врховну власт. Цар Манојло је с правом могао мислити, да ће он, и ако је оставио српским покрајинама неку врсту автономије, моћи владати Србима, употребљавајући на своју корист антагонизам појединих покрајина и шаљући и постављајући претенденте, којих је било доста, против оних династа, који га не би хтели слушати. Неке српске покрајине су заиста и биле мирне и покорне, али Рашани никако нису могли да се измире са новим стањем, јер је у Рашкој тежња за слободом била ухватила тако јака корена, да је сваки династа, кога би Манојло тамо на управу поставио, убрзо подлегао или утицају околине или свом личном уверењу, те је одустајао од Манојла и радио за слободу.

Сада се у односу Срба према Византији понављало оно, што се, почетком X века, дешавало у односу према Бугарима. Сада су Византинци, као онда

Бугари, намештали једног за другим разне претенденте, уверени, да ће им ови бити одани, али је сваки од њих, брзо после доласка на управу, остављао ону политику, која га је довела на престо.

Ипак је била врло велика разлика у овом раду и у оном пре два и по века. Онда су се Срби, признајући легитимитет и врховну власт византиску, ослањали у борби против Бугара на Византију, признајући је за свога господара. Тако је радио и сâм Часлав. Сада су се, међутим, рашки жупани дизали против Византије, да извојују себи потпуну независност.

Напредак је био у сваком погледу велики; онда још није била развијена свест о државној независности и није се јављала тежња за потпуном слободом. Од тога доба, међутим, српски народ се развио и сазрео је. Сада су Срби имали за собом традиције самосталног државног живота, српски народ је сада већ са својим државама улазио у велике међународне комбинације, јер је, војујући против Византије, радио на томе да похвата што више веза са свима онима, чији су интереси у балканској политици одговарали интересима његовим.

У главном је у ово доба дефинитивно завршена и борба о превласт између Рашке и Зете. Ако је у почетку те борбе о првенство и могло бити сумње, која ће од те две области победити, ускоро је морало бити јасно, да ће Рашка надвладати и храброшћу и снагом и дипломацијом. Утицаји и завојевања Зећана у Рашкој била су све ређа и све слабија и све пролазнија, а завојевања Рашана у Зети све трајнија и све у већем обиму. Од кад је Рашка, ослањајући се на Угарску и на запад, у борби против Византије почела да напредује и да се снажи, увиђали су меродавни фактори у Зети све више да се Зета, ни сама собом ни уз помоћ Византије, како је до сада добивала, не може са успехом борити про-

тив Рашке. Династе зетске су онда, из антагонизма према Рашкој, све више попуштали и предавали се империји, док нису, под Радославом, напустили и краљевски назив и сасвим се подложили Византији. Тако је некада славна зетска династија жртвовала слободу и независност државну, само да не призна првенство области, која је сада предузела вођство у једном великом делу српскога народа. Свакако је у Зети било доста њих, који су се за ту политику заузимали и одобравали је, али је исто тако било у Зети у ово доба и доста људи, који су били за јединство са Рашком и за заједнички рад са Рашанима; било их је ипак који су више волели превласт Срба Рашана, него ропство византиско. Та национална странка у Зети имала је у ово доба већ доста присталица, тако да су они за владе Десине, који је, како изгледа, био врло популаран и врло смишљено и енергично радио на томе, да окупи под игемонијом Рашке што више српских покрајина, дигли устанак на Радослава, па све зетске крајеве и Травунију придружили Рашкој. Наравно да је због тога дошло до окршаја између Зете и Рашке, али су, и овом приликом, Рашани са својим присталицама у Зети надвладали, тако да су Радославу остали само приморски крајеви између Котора и Скадра. Осталу Зету и Травунију придружио је Деса дефинитивно Рашкој.

Када је Манојло, 1165 године, добио под своју власт Срем, Далмацију, Хрватску и Босну, он је сматрао да је потребно онемогућити икакву акцију у Рашкој за слободу у савезу са Угарском, а против Византије, па је збацио са власти Десу, који је, осим тога што се по други пут одметнуо, био сумњив и због свога рада на окупљању српских области под игемонијом Рашке, због својих веза са Угарском и акције против Византије. Збацивши Десу, Манојло је поделио његову државу синовима Завидиним, који

су, и ако потомци старе рашке владалачке породице, видећи како се Византија опет оснажила, били мишљења, да се треба ма како погодити са Византијом, и на тај начин радити на томе, да се учврсти и прошири обласна автономија, па да се тим путем дође до независности.

Најмлађи брат, Немања, почео је очевидно да ради систематски на томе да задобије за себе што више присталица и да их што боље веже лично за себе, особито људе са угледом и од утицаја. Тај рад је изазвао на отпор његову браћу, особито најстаријег, Тихомира, који је био први и над осталом браћом, те он ухвати и зароби Немању, а његове земље заузме. Али тај акт изазове незадовољство цара Манојла, можда због тога што је он сматрао да и Тихомир иде за тим да уједини у својој власти што више српских земаља, а можда и због тога што је лично био наклоњен Немањи, те збаци Тихомира, па повери управу над Рашком Немањи, али му одузме неке области.

Немања, међутим, чим је постао велики жупан, одустане од Манојла, који је у тај мах био заплетен у рат са Угарском, и заузме области, које је био уступио Манојлу. Сад Манојло пошаље Тихомира, коме је недавно био одузео власт, са византиском војском на Немању, али Немања разбије византиску војску код Пантина под Звечаном (1168 год.).

Тиме је Немања једним махом постао господар ситуације; победа над византиском војском донела му је и славе и авторитета, његов положај у земљи био је утврђен. Сада је требало још утврдити игемонију Рашке над свима областима, које су, према географском и ондашњем политичком и етнографском положају, спадале у сферу њених интереса. Ту је у првом реду била у питању Зета; њу је требало освојити и спојити са Рашком, понизити је и учинити безопасном. Изгледа да је Немања на томе радио и наставио рад Десин у томе правцу већ и пре

битке код Пантина. После победе над Тихомиром Немања удари на Радослава и, док је Манојло био заузет мисирском експедицијом, освоји Зету (1170 год.).

Тиме је дефинитивно завршена у корист Рашке борба о превласт између Рашке и Зете. Али Рашка није више постала средиште *свих* српских земаља и целокупног српског народа. Доба владе Часлављеве и Бодинове, доба политичког јединства српскога народа, било је прошло и није се вратило никада више.

VI

СНАЖЕЊЕ СРПСКИХ ДРЖАВА.

Када је Немања освојио Зету, завршен је у српској историји један важан процес, који је био од великих последица по будућност српскога народа. Тиме је била уклоњена једна врло велика сметња, која је стајала на путу раду на потпуној независности рашке државе, јер је Византија антагонизам између Зете и Рашке могла увек употребити на то, да их завади, у сваком случају да добије неутралност једне у рату са другом, а све је то слабило народну снагу. Сада, када је Немања дефинитивно освојио и покорио Зету, уклоњена је опасност са те стране.

Али је за време борбе о превласт између Зете и Рашке извршен још један врло важан процес, који је по свом значају и последицама можда још важнији него победа Рашке над Зетом.

У доба када је, после смрти Бодинове, нестало јаке државне централне власти и када су опет сепаратистичке тежње појединих српских области добиле маха, оцепила се у северо-западним крајевима српских земаља Босна дефинитивно од осталих српских области, ушла је у сасвим другу сферу и у сферу других интереса, ушла је у сасвим нов живот и у нове прилике и образовала је засебну државу, која ће живети својим засебним животом и имати своју

судбину. Од тога времена историја српскога народа креће се у двојном правцу: она се дели на историју Рашке и на историју Босне.

У исто доба, када се Босна одвојила од Зете и напустила заједницу са осталим српским земљама, дошла је она у додир са сасвим новим једним фактором, са новом државом, у сферу чијих интереса је она одмах ушла и која је пресудно утицала на судбину Босне у сва потоња времена. Угарска је, чим је добила Хрватску, јасно истакла своје претензије на Босну и већ после три деценије (око 1135 год.) она је успела да те своје претензије делимице и оствари.

Али босанску ствар није било лако решити, као што је то могло изгледати. Босна је, истина, кад се одвојила од Зете, имала природног савезника у Рашкој; њих су у тај мах упућивали једну на другу не само заједничка тежња да се ослободе превласти зетске, него и опасност, која им је претила од Византије. А најважнији је услов за њихов заједнички рад било то, што се њихови интереси у то доба нису нигде укрштали. Јер Рашка је одмах од почетка окренула своје погледе у главном на југ и исток, да тамо осваја земље од Византије и да ослобађа своје саплеменике, док је Босна, одмах од почетка, била приморана да се бори за своју егзистенцију и да сузбија освајачке тежње мађарских краљева, који су нашли себи савезнике у римским папама. Ови су хтели да задобију Босну за католицизам, па су употребили Угарску као свога мандатара, дајући Угарској право политичке власти у Босни, само да брани и пропагира католицизам. Осим тога раздирале су Босну, од самог почетка њена самосталног живота, религиозне борбе, и цела босанска историја за дуго времена само је монотона борба против освајачких тежњâ Угарске и папске курије, пуна унутрашњих религиозних криза, из којих она никако није излазила.

Ослободивши се зетске превласти, Босна није имала снаге и ауторитета, да као Рашка почне политику у већем стилу. Осим тога она је убрзо дошла у велику опасност, која јој је почела претити од Угарске. У први се мах босански државници нису могли оријентисати у новој ситуацији; они су у XII веку, и ако су Мађари освајали у Босни, ипак у главном водили исту политику као и они у Рашкој: ослањали су се у главном на Угарску, против Византије.

Босанске династе су у појединим моментима оснивали родбинске везе са појединим династама разних српских покрајина; у почетку, док су још биле живе реминисценције на ауторитет и легитимитет Зете, поједине династе босанске још су по гдекад тражили везе са Зетом и склапали родбинска пријатељства са зетском династијом. Али у другој половини XII века, када је већ било јасно да ће Рашка добити превласт над Зетом, онда су у Босни све више осећали потребу, да дођу у што ближи додир и у што тешњу везу са Рашком. Та тежња још је појачана, кад је цар Манојло покорио и Хрватску и Далмацију и Босну, а Рашка, ослањајући се на Угарску, при свем том, наставила упорну борбу против заједничког непријатеља, док је Зета већ давно била напустила националну политику и престала да се бори за слободу српскога народа. Босна је у то доба гледала у Рашкој можда већ не само савезника него и бранитеља, а можда и стожер, око кога ће се временом опет окупити све српске покрајине. Прилике су се, међутим, развиле у другом правцу; и одвајање Босне од осталих српских покрајина у засебну самосталну област, после пропасти зетске државе, било је дефинитивно. У доба када је Немања покорио Зету и тиме решио рашко-зетску борбу у корист Рашке, почело је и формирање Босне у засебну државу.

Али док је Босна, од почетка свог самосталног државног живота, па за дуго времена, била у политици пасивна и скоро без икакве иницијативе, Рашка је одмах у почетку свог самосталног државног живота почела узимати учешћа у међународној политици, користећи се сваком приликом, која би се указала, да добије што више и да дође што ближе свом циљу. Рашка се необично вешто хотимице уплетала у све међународне заплете, борећи се необично жилаво, смишљено и вешто за остварење својих тежњâ. Што је у тој борби и у том раду радила по некад и без успеха, није никако чудно; она је у главном енергично и свесно ишла напред и уклањала је, после већег или мањег напора, све сметње и препреке, које су спречавале остварење њенога плана.

Одмах некако после освојења Зете дошао је цар Манојло у озбиљан сукоб са Млетачком Републиком, која је последњих векова, вешто употребљавајући византиску врховну власт и експлоатишући византиски протекторат, необично ојачала и политички и економно. Она је својом флотом, већ за време норманско-византиских ратова, чинила Византији врло велике услуге, што јој је опет дало прилике да утврди и прошири своје повластице. У другој половини XII века Млетачка Република је већ била засебна самостална држава, која је имала своју војску, своје финансије, своју политику. Како је стално ишла за тим, да своје повластице свуда, а особито у Византији, прошири и да што више искључи из трговине не само стране конкуренте, него и саме домороце, морала је она, због своје агресивне трговинске политике, доћи у сукоб са Византијом. У Млецима се у тај мах, када је требало заратити са Византијом, знало да има на Балкану једна млада држава, која ће свагда бити готова да, у савезу ма с којим непријатељем Византије, зарати на њу, спремна да

увек из сваког конфликта и незгодног положаја, у који дође Византија, извуче за себе што више користи.

Млечићи су се стога обратили на Немању и уговорили с њим савез за напад на Византију. Немања је, према уговору, и предузео неку акцију против Византије, али Млечићима у овај мах није још ишло у рачун да се сасвим заложе против Византије и да ступе у отворену борбу против ње. Ауторитет цара Манојла био је тада тако јак, да нико, осим Немање, није смео да ступи у акцију против њега; и Угарска и све друге покрајине остале су мирне, и Немања је, наравно, морао подлећи.

Немања је, остављен од свих, био побеђен, изгубио је неке земље и морао је ићи у Цариград, да се поклони цару Манојлу. Али је оно што је до тога времена учињено у Рашкој било већ постављено на тако солидну и поуздану основу, да једна погрешка и један неуспех није могао сасвим уништити резултат дугог свесног, систематског и напорног рада. Тако је ова неуспешна акција Немањина имала само тренутно рђаве последице.

Још увек су до душе и у Византији и на западу сматрали, да сва земља, којом влада Немања, припада империји и да је Немања само вођа полудивљих горштака, који само за пљачку и од пљачке живе. Византиски државници нису сами себи смели признати, да оно што се последњих деценија дешавало у копаоничким планинама није организовање хајдучких чета, него да је тамо једно племе, које је имало много храбрости, смелости и вештине, које је имало и доста интелектуалних способности, које је волело слободу, а којим је у тај мах владао човек јаких особина у сваком погледу, — почело стварати и образовати своју самосталну државу, радећи и на политичком и на економном и на културном снажењу њеном.

Али се ипак и у Византији у то доба инстинктивно осећало, да је то тако и да се самосталност рашке српске државе сада већ више не може уни-

штити једним махом. Стога је Манојло и помиловао Немању, опростио му, већ више пута учињену, погрешку и оставио га на управи. Изгледа да је после овога и Немања увидео, да за живота Манојлова неће моћи остварити своје тежње о потпуној слободи и независности, па је до смрти Манојлове (1180 год.) остао у добрим односима с њим, признајући византиску врховну власт.

То време употребио је међутим Немања на рад на унутрашњем консолидовању и на утврђењу оних, и политичких и верских и културних, принципа, на којима је он мислио да треба засновати државу. У том погледу у првом реду је требало решити верско питање, које је у то доба било управо и културно и политичко питање.

Услед стално снажног и укрштеног утицаја истока и запада у земљама и покрајинама, у којима је српски народ становао, било је верско питање у српском народу готово увек врло акутно. Јер о српске земље и превласт у њима стално се од увек борила римска и цариградска црква, а хришћанство је у ово доба још увек, можда баш због тога или бар и стога, код Срба било врло слабо утврђено.

Хришћанство је истина било у српским државама већ од доста времена државна вера, али је још увек било у српском народу доста присталица старе вере, која је својом старином и обредима везивала и привлачила све конзервативније елементе. Да се стара вера тако дуго одржи, много је допринела и пометња, која је била у српским земљама у хришћанској црквеној организацији због тога, што је од времена на време наизменце римска или цариградска црква добивала превласт у већини српских земаља. Док је у западним српским покрајинама био увек јачи утицај Рима, преовлађивао је на истоку византиски утицај. Тај стални двојни утицај са ве-

читим померањем граница свакако није увећавао број присталица хришћанске цркве у српском народу.

На тако неодређен, несређен и несигуран терен међу Србима у религиозним стварима дошла је нова [redacted], која је већ пре тога била ухватила корена у Бугарској, па одатле у ово доба у јачој мери почела да продире и у српске земље, наишав ту на врло погодно земљиште. Проста и јасна у својим принципима, који су имали много комунистичких и анархистичких примеса, богомилска јерес се у ово доба раширила јако и у Рашкој и у Босни. Немања је добро уочио да државном организму прети велика опасност од ове секте, која је све негирала.

Од почетка свога рада Немања је оперисао са религиозним моментом као са врло важним фактором у државном и народном животу; свештенство му је у целом раду било највећи и најважнији савезник. Он је према том принципу и у томе правцу радио и у тај рад је уложио силан труд, не само стога, што је мислио да ће таки рад помоћи остварење његових политичких планова, него и због тога, што је и сâм био искрено побожан и што је очевидно мислио да је рад у томе правцу један од услова за политичко и културно снажење народно. И најтеже питање у том погледу, питање о положају и односу Рашке према Риму и Цариграду, Немања је био практично и тачно решио.

За српски народ и прилике у њему боље је било византиско хришћанство; њега се држала и већина народа у земљама, које су сачињавале језгро државе Немањине. Али је у држави његовој било доста поданика, особито у приморју, који су исповедали римокатоличку веру; о њима је свакако требало водити рачуна, тим више, што су они сачињавали већину становништва у крајевима, чије су се сепаратистичке тежње јако осећале и који су до скора

имали своју државу и владали и другима. Осим тога требало је одржавати политичке везе и са државама на западу и тражити код њих ослонца у борби против Византије, а те су државе биле под силним утицајем папске курије, која је баш у то доба била на врхунцу своје славе и своје моћи. Све то није требало сметнути с ума при решавању положаја државе према црквеном питању.

Немања је верско питање у Рашкој решио на тај начин, што је за државну веру узео веру, којој је била наклоњена већина становника у областима, које су чиниле језгро његове државе и која је, како се по свему могло судити, била најзгоднија за српски народ. Али је Немања мислио да тиме не само не треба прекидати са западом и са римском куријом, него је, на против, стално одржавао јаке везе са државама на западу и са преставницима католичке цркве, уверен да у борби против Византије треба и мора се на њих наслонити. Такав однос према византиској цркви и према папској курији и западу поставио је Немања за државни принцип, и морао је устати против свакога, ко је радио против тога принципа.

Кад је Немања сазнао да се богомилска јерес раширила у држави, био је уверен да то ново учење не само руши авторитет власти, него да, због својих комунистичких и анархистичких принципа, прети у опште и опстанку државном, па је предузео одмах кораке против те нове вере. Немања је питање о положају богомилске вере у држави изнео пред државни сабор, да он ту ствар реши. Али ствар није била проста и није било лако решити је. У сабору је било доста властеле, који су и сами били прихватили нову веру, а било их је и таквих, који су јој симпатисали и трпели је код својих поданика. Сви су се они, из уверења или из интереса, врло енергично опирали предлогу, да се ма шта предузме против богомила. Напослетку је, после огорчене дебате и

бурних сцена, решено, да се богомили насилно искорене. Тај закључак није, наравно, примљен без отпора, и Немања је морао кренути на богомиле крсташки рат; у томе рату они су били разбијени и подлегли. Много је присталица нове вере том приликом побијено, много их се разбегло по околним покрајинама, али су се многи притајили и остали у држави, чувајући учење и веру, која је годила њихову духу и одговарала њиховим назорима.

Ипак у Рашкој богомилско питање никада више није избило на површину ни постало акутно. Богомилска јерес нашла је сада уточишта у Босни, где је, због несређених верских прилика, ухватила јака корена, утицала јако на развитак српскога народа у Босни и на судбину босанске државе и, са извесним трансформацијама под утицајем других вера и цркава, одржала се тамо до краја самосталног државног живота.

Решење богомилског питања свакако је много допринело, да се прилике у рашкој држави уреде и консолидују и да се утврди ауторитет власти, а све је то без сумње добро утицало на снажење државе. Немања је на том снажењу, у доба мира и добрих односа са Византијом, радио тим више, што је по свему могло бити јасно, да ће после смрти цара Манојла наступити кризе, које ће изазвати велике промене. То доба требало је да дочека рашка држава спремна и снажна, јер су сви изгледи били, да ће се онда решавати судбина народâ на Балканском Полуострву за дуги низ година и да ће се онда моћи много учинити.

И заиста, кад је умро цар Манојло (1180 год.), почела је Византија да опада и да губи провинције и државе, које је цар Манојло, војском и дипломатским путем, био везао за државу, а које су већ давно биле изашле из сфере византиских интереса. Све покрајине и државе, и на Балкану и ван Балкана, по-

челе су, после смрти цара Манојла, да раде на томе, да се еманципују од Византије, и почеле су против ње борбу за самосталност.

Акцију у том правцу водиле су у првом реду Угарска и српске државе, Рашка и Босна. И Немања и бан Кулин и краљ Бела били су верни Манојлу све до његове смрти и признавали су све до тога времена византиску врховну власт. Али су после смрти цара Манојла сва тројица сматрали, да су прошла времена подчињености и понижења и почели су радити на томе да буду потпуно самостални. Прилике, које су у Византији настале после смрти Манојлове, трзавице, несигурност и државну слабост, употребили су Бела и Немања на то, да збаце византиску врховну власт, да ратом ослабе Византију и да прошире границе својих држава.

Тако су Бела и Немања, као савезници, напали 1183 год. на Византију. Док су Угри продрли у Браничево, српска је војска оперисала у два правца: према северу, у тежњи да се састане са угарском војском, и према југу. У оба правца Срби су успешно ратовали. Удружени са Мађарима, они су продрли до Софије, а јужна српска војска сишла је у Косово и продрла до Врања и Липљана. Успех овога рата био је врло велики, не само стога што је Немања освојио многе земље и сјединио их са својом државом, него што је тиме утврђена и потпуна независност Немањине државе.

Кад су, наскоро после тога (1185 год.), Бугари и Власи дигли у Бугарској устанак против Византије, Немања је увидео да су у борби против Византије интереси устаника у Бугарској једнаки са интересима, које у том правцу има његова држава; он је ступио у везу са устаницима и помагао их је колико је могао.

Али прилике нису биле јасне и ситуација је била још увек неодређена и компликована. Није било

потпуно сигурно да је Византија тако слаба, да не би можда ипак била у стању да сузбије и савлада све непријатеље; није била искључена могућност, да се, као што се у Византији и до тада често дешавало, изненада појави даровит, енергичан и способан човек, који ће брзо извести потребну организацију и сузбити све што смета снази и напретку, па вратити држави моћ и престиж, какав је имала за владе Манојлове. С друге стране, Босна, заузета својим унутрашњим питањима и због опасности, која јој је почела претити од стране папске курије и Угарске, није показивала ни воље ни снаге за какву већу и озбиљнију акцију. Бела је, међутим, после смрти Манојлове, био предузео акцију и у Далмацији, али је због тога дошао у сукоб са Млетачком Републиком, која је и сада Далмацију бранила и отимала за себе.

Али сукоб са Млецима није спречио Мађаре да убрзо промене своју политику према Србима. У Угарској се сматрало да је Византија слаба за акције, какве је цар Манојло још недавно предузимао. Кад је цар Исак II Анђел (1185—1195 год.), одмах по доласку на престо, затражио и добио ћерку Беле III за жену, онда се у Угарској с правом мислило да опасности за Угарску од стране Византије више нема.

Уверени у то, а занети успесима на бојном пољу, и у Далмацији и у Поморављу, Мађари су дошли [redacted]. На то их је упућивала не само тренутна ситуација, него и традиције о њихову продирању на југ и аспирације некадање хрватске државе, која је сада била саставни део Угарске. Али су Мађари, због промене своје политике, морали доћи у сукоб са доскорашњим својим савезницима, са којима су заједно радили, док им је свима претила опасност од Византије.

Тако је Немања сада лако могао да дође у сукоб на две стране, и са Угарском, са којом је дотле био

у савезу, и са Византијом. Међутим, Рашка је још увек била слаба да се сама бори и са самом Византијом; и у борби само с њом она је само у савезу са још неким могла рачунати на успех.

За Рашку је било у овај мах најпогодније да се у борби за независност ослони на Немачку. Необичном енергијом и талентом дигао је у то доба Фридрих I Барбароса, покрај свих неуспеха и недаћа, престиж Немачке тако, да је она била једна од најсилнијих држава. Фридрих је планове, засноване на широкој основи, извршивао са много снаге и енергије, хватајући везе на све стране и радећи систематски на томе, да сферу свога утицаја што даље размакне. Како су се интереси Немачке већ одавно сукобљавали у многим правцима са интересима Византије и како је Немачка већ више пута показивала да хоће истрајно да брани своје интересе и да ради заједно са онима, чији интереси такође долазе у опреку са интересима њених непријатеља, Немања је дошао на мисао да му је Немачка најприроднији и најпогоднији савезник у борби за независност. Немања се могао на Немачку ослонити тим пре, што Немачка, ни по свом положају ни иначе, није могла имати никакве озбиљне претензије на крајеве, који су ушли, или који су, по Немањину плану, требало да уђу у састав његове државе.

У овај мах било је Немањи тим лакше доћи у тешњи додир са Немачком, што се цар Фридрих спремао на крсташки рат и по утврђеном плану требало је да прође са својом војском кроз Немањину државу. Стога је Немања крајем 1188 год. послао Фридриху посланство, које је свакако имало и политичку мисију. Преговори су текли повољно и Фридрихово посланство, које је тражило слободан пролаз и јефтине намирнице за немачку војску, нашло је код Немање велику готовост да те захтеве испуни.

Добри односи са Фридрихом били су за Немању сада тим важнији, што је он, помажући бугарски

устанак, био дошао опет у сукоб са Византијом. Долазак Барбаросин са крсташком војском могао је само користити Немањи, јер су крсташи, још од почетка крсташких ратова, стално били у опреци са Византијом. У Византији се увек мислило да су крсташки ратови опасност за Византију и да су крсташка освојења непосредна штета за њу, јер су крсташке државе оснsearch на земљишту, које по праву припада Византији. Према том схватању удешавана је и целокупна политика Византије према крсташима. Непријатељско држање Византије према крсташима дало је повода да јавним мњењем на западу овлада уверење, да је Византија главна сметња крсташким предузећима и да она систематски и свесно омета њихов рад. Због сталног антагонизма између крсташа и Византије Срби и бугарски устаници сасвим су правилно сматрали, да су им крсташи природни савезници и да ће они морати свакако и овога пута доћи у сукоб са Византијом, па су према томе хтели да употребе крсташе у своју корист.

Стога је Немања радо одговорио на молбе Барбаросине и обећао његовој војсци слободан пролаз и јефтине намирнице, спремио му је врло свечан дочек и изишао, са многом властелом, браћом и рођацима, у Ниш пред њега. Ту је Немања преговарао са Фридрихом, информисао га без сумње о приликама у Византији и гледао да га задобије за своје планове. Немања је, поред осталога, нудио Барбароси савез и вазалну заклетву, по својој прилици само за земље које је у последње време освојио, и помоћ у борби против Византије. Фридрих је свакако у начелу пристао на понуде Немањине. Том приликом је било уговорено и да се добри односи међу њима утврде женидбеним везама.

Немања је целу акцију са Барбаросом и крсташима добро замислио. Цео тај план био је зрело смишљен и врло реалан. Извођење његово могло

је Немањи и његовој држави донети само користи, а никако штете. Ослањајући се на државу, која је у тај мах била јака и снажна, а која је морала доћи у сукоб са Византијом, Немања је добио силног и поузданог савезника, који му је у остварењу његових планова могао много помоћи. Јер Барбароса је могао да штити Немању и његову државу и према Угарској и према папској курији, а у сукобу са Византијом могао је Немања рачунати на његову непосредну помоћ.

Али је цео тај [redacted] наскоро пропао, кад је Барбароса, кратко време после тога, напрасно умро у Малој Азији (1190 год.). Ипак је зато та акција била корисна за Немању, јер је он, за време конфликта, који је после Барбаросина одласка из Ниша настао између њега и Византије, ударио на Византију и том приликом освојио доста земаља. У један мах, кад су односи између Барбаросе и Византије били врло рђави, помишљао је Барбароса на то, да удари на Цариград и рачунао је за тај случај извесно на помоћ Срба и Бугара. Али се он ипак измирио са Византијом и прешао је у Азију, продирући свом циљу. Кад је Фридрих, наскоро после тога, умро, изгубили су Срби у њему снажног и поузданог савезника, а Византија се ослободила једног врло опасног непријатеља.

Сад је тек Византија могла да помишља на озбиљну акцију против својих непријатеља на Балкану. Византији је за такву акцију увек, а особито у доба слабости и малаксалости, требало врло много времена: увек је таква акција била скопчана са врло много тешкоћа и препрека. Тако је и овога пута прошло доста времена, док је Исак Анђел скупио војску, да [redacted]

Немања и његова држава дошли су у врло велику опасност. Савезник Немањин, Барбароса, био је мртав, Угарска је била у савезу са Византијом и

била је без сумње вољна да помогне византиску акцију против Немање, или је бар била готова да радосно поздрави сваки успех византиске војске у борби против Срба. Бугари такође у овај мах нису могли да помогну Србима.

Тако је Рашка остала сасвим сама да се носи са Византијом, која је била окупила велику војску да удари на Немању, да се освети за све оно што је он против ње радио последњих десет година, да врати свој престиж и утицај и на тој страни, те да на тај начин ослаби и бугарски устанак.

Немања ипак није клонуо, ма да је његов положај био врло тежак и ма да је наде на успех било врло мало. Он је, кад је Исак Анђел кренуо на њега, скупио колико је могао војске, па је пошао у сусрет византиском цару. Снаге су њихове биле неједнаке; Немањина војска није се по броју могла мерити са византиском, и у сукобу, који је био негде на Морави, српска војска буде разбијена (у јесен 1190 год.).

Једним махом био је сада уништен велик део тековина, добивених са напорима и жртвама за последњих двадесет година. У Византији је победа над Немањом поздрављена врло радосно, јер се осећало колики је био добитак, што је он ослабљен. Услови за мир, које је диктовала Византија, били су врло тешки: Немања је морао вратити Византији све освојене крајеве на југу. Пријатељство је требало да буде утврђено још и удајом синовице цара Исака за Немањина средњег сина Стевана.

Удар, што га је рашка држава претрпела, био је врло тежак. Али се сада јасно показало да је оно, што је у последњем веку у Рашкој створено, ипак доста снажно, да издржи и веће кризе и да је то јаче но што је можда изгледало и но што се могло мислити. Борба Рашке за превласт у српским земљама и борба њена против Византије за независност,

створила је организам, који више није могао да уништи један неуспех, па ма како он велик и тежак био.

Рашка је имала велике штете због несрећног рата, она је изгубила многе земље, али није изгубила своју слободу и независност. Средиште српских земаља, језгро Немањине државе, крајеви у којима је први пут почео државни живот српскога народа, где је централно српско племе становало, остали су слободни. Неуспех и пораз није ослабио ону генерацију, која је била научила да ствара и да диже.

Прилике су се од онога времена, кад је Немања завладао, много промениле. Још пре десетак година имали су византиски државници амбицију да натерају Рашку на признање византиске врховне власти и наду да ће у томе извесно успети. Нада та и уверење били су онда можда оправдани, јер је Византија, како изгледа, онда још имала снаге, да те своје претензије и оствари. Сада је, међутим, и поред пораза, Рашка била толико јака, да Византија, при свем том што је српска војска била разбијена, није више могла озбиљно помишљати на то, да Немању примора на покорност. Византија је сада још само могла радити на томе, да од Рашке освоји што више земаља и да што боље обезбеди своје успехе у рату. Нико више у Византији није могао озбиљно мислити на то, да Немањину државу уништи или да Немању покори.

Велика је разлика у погледима на Рашку, који су владали у Византији пре двадесет година и сада. Та промена прилика знала се и осећала, наравно, у Рашкој још више и боље него у Византији. После пораза на Морави, међутим, у Рашкој се увидело, да сада за неко време треба напустити мисли о већим плановима и несигурним предузећима и да је потребно за дуже време повући се, прикупљати снагу и чекати згодан тренутак за акцију.

Сада су увидели и они, који су услед догађаја последњих година могли посумњати у то, да је Ви-

зантија јача, но што се могло мислити, или да је бар још довољно јака да спречи већу акцију држава, као што је била Рашка. Сада је било јасно, да је Рашка толико јака, да је Византија не може уништити, али да је и Византија толико снажна, да може стати на пут наглом напредовању и ширењу Рашке.

После неколико година Алексије, брат цара Исака Анђела, а таст Немањина средњег сина Стевана, обори са престола свога брата и прогласи се за цара византиског (1195 год.). У Цариграду се сада желело да у Рашкој дође на престо Стеван. Можда је о томе већ било говора и при уговарању мира 1190 год. Немања је свакако већ и сâм помишљао на то, да захвали на престолу и да последње године свога живота посвети Богу и молитви. Особито га је на тај корак наговарао и гонио најмлађи син његов, Раско, који је десетак година пре тога био одбегао у Свету Гору и тамо се покалуђерио. Жеља византиског двора, да на престо у Рашкој дође што пре царева кћи, одговарала је и жељи Немањиној, да се одрече престола и да се повуче у манастир. Само одрицање престола не би износило никакве тешкоће, али је пре тога требало решити врло важно питање о реду наслеђа у држави. Ред наслеђа у старије доба није у српским државама био стално утврђен. Већином су синови владалачки заједнички наслеђивали очев престо и колективно владали, под врховном влашћу најстаријег брата. Али је било и случајева, где је престо прелазио са оца само на најстаријег сина.

Кад је најстарији син Немањин, Вукан, одрастао, добио је на управу Зету, једно стога, што је у то доба у опште био обичај да престолонаследници и поједини принчеви добивају управу у појединим областима, а друго стога, што је Зета, како изгледа, имала неку врсту автономних повластица, па је било згодно да том автономном провинцијом управља један

члан владалачке породице. Тиме је автономна провинција била одељена од осталих области, а сепаратистичке тежње биле су бар донекле задовољене. За провинцију, коју је добио на управу престолонаследник, било је корисно, што је будући владалац, за време док је био тамо управитељ, хватао везе и стицао пријатељства, која су и дотичној провинцији и државној централној области могла бити само од користи, и што је он за време управе тамо научио поштовати автономна права њихова.

Вукана свакако није било лако приволети, да се одрече престола у корист млађег брата, само зато што је његова жена била кћи византиског цара, јер је Вукан и сâм био амбициозан и био је под јаким утицајем околине, којој није ишло у рачун да се ремети ред наследства и којој је свакако било стало до тога да Вукан дође на престо. Осим тога можда је и овом приликом у опозицији према византофилској политици добило израза уверење, које је у Зети готово стално владало, а по коме би за српску државу било боље и корисније да се ослања на запад, него на исток и на Византију, и да тамо тражи везе и потпоре.

Али је Немањи ипак пошло за руком да сузбије опозицију и отпор и да државним интересима, како их је он онда схватао, подреди личне и локалне интересе. Вукан је пристао да Стеван добије очев престо, а он и његови потомци да добију управу у Зети. Немања је мислио, да је на тај начин добро решио једно велико питање и да ће родбинске везе рашке династије са византиским владаоцем донети Рашкој користи. Тако се Немања 25 марта 1196 год. на сабору одрекао престола у корист свога средњег сина Стевана, а у Зети је утврдио Вукана и потомке његове. Немања се после тога закалуђерио и остао је неко време у Студеници.

Прилике су за српски народ биле доста повољне, кад је Стеван примио власт из руку свога оца. Наскоро после тога умро је и угарски краљ, мудри и умешни Бела III (23 априла 1196 год.), а његова два сина почела су одмах међусобну борбу, која је јако слабила углед и снагу државну. Када је, идуће године (1197), млађи син Белин, Андрија, напао на свога брата Емерика и затражио да му уступи један део земље, Емерик, притешњен од брата, уступи му на управу Хрватску, Далмацију и горњу Босну. Сада је с те стране настала велика опасност по обе српске државе, и по Рашку и по Босну, јер је Емерик, и да накнади штету, што је Андрији уступио део земаља и да у опште прошири државне границе, почео да ради на томе, да покори Босну и Рашку. На Византију се Емерик више није морао много обазирати; с те стране за Угарску није више било опасности. Осим тога, према новим родбинским везама, у Цариграду су сада више били наклоњени Рашкој него Угарској. У Угарској се то добро знало, стога је Емерик и потражио другог савезника за рад на остварењу својих планова.

Тај савезник се у осталом Угарској у тај мах сâм импозирао. Папска курија није никако била вољна да напусти своје претензије на земље, које су јој у VIII веку, по њену уверењу, насилно и неправедно биле отете. Сада кад је, услед крсташких ратова и из других узрока, утицај папски ојачао и почео да се шири, радиле су све даровитије и енергичније папе на томе, да поврате власти папске курије Балканско Полуострво, особито западну половину његову, дакле земље, које су већим делом биле у рашкој и босанској држави. Тим земљама није више владао византиски цар, који их је негда отео папској курији; сада су тамо биле нове, народне државе. А државници српски у Рашкој и Босни, ма да су још увек водили са Византијом борбу за своју самосталност, ма да су врло енергично одбијали од

себе све оно што је долазило из Византије, а што је могло личити на подчињеност или је могло донети, — ипак нису никако били вољни да приме католицизам и да у цркви признаду врховну власт римскога папе. Католичка вера са латинским језиком и страним, бар вишим, свештенством била је народу туђа, док је православна вера више одговарала народном темпераменту и склоностима, а осим тога се осећало, да признање католичке цркве може српски народ довести још у гори положај, но што је био онај, против кога се он већ вековима борио.

Али је и у том мишљењу, осећају и уверењу било и у то доба у српском народу разних нианса, јер је, с једне стране, у Рашкој било крајева, особито у приморју, који су били већ дуго под утицајем католицизма, те је тамо било доста симпатија за католичку веру. С друге стране је у Босни била већ ухватила корена богомилска јерес, која је најбоље одговарала комунистичким склоностима народа, јер тамо авторитет власти није био тако јак као у Рашкој, те она није била у стању да даје директиву и за развитак верских прилика у држави. Уза све било је још увек, и у Рашкој и у Босни, доста њих, који никако нису признавали хришћанство, или су га само формално били примили, те су се још увек држали старе вере предака. Та вера им је, бар формално и у обредима, давала у понечем више него хришћанство, јер у њој није било ни компликоване јерархије, ни разних секата, ни борбе, а она је имала мистику и светињу старине и била је највише прилагођена народном духу, јер је из њега изникла.

Можда је баш тако верско стање у српским државама и било један од узрока, што је на папској курији владало мишљење, да се она, у раду на повраћању свога права, своје власти и свога ауторитета на Балкану, не може ослонити ни на једну српску државу, него је онда било овладало уве-

рење, да ће се њена намера, да српски народ врати у крило католичке цркве, моћи остварити само помоћу које стране државе, која ће оружаном силом приморати српске државе да приме њено учење. Најприродније је било том приликом прво помишљати на Угарску, која је била одана католицизму и папској курији, а која је имала доста снаге да ради на остварењу тих планова, тим пре што је и сама имала и државо-правних и политичких и економних претензија и аспирација на многе српске крајеве.

Тако су Угарска и папска курија биле упућене једна на другу и нашле се, од краја XII века, на Балканском Полуострву на истом послу; обе су хтеле да покоре српски народ и да освоје српске државе, Угарска политички, а папска курија верски. Положај српскога народа био је у тај мах заиста врло тежак. Сада је, поред борбе против Византије, требало стално [redacted] тима били особито јаки у Босни, која је увек највише била изложена тим комбинованим нападајима. Стога су српски владаоци у обе српске државе, и у Рашкој и у Босни, морали од тога времена стално да лавирају и да, у доба велике опасности, чине концесије папској курији, да не би, због отпора католицизму, довели у питање политичку независност својих држава. Јер је борба, коју је Угарска водила у српским земљама за католицизам, била само изговор, а права намера мађарских краљева је била, да политички покоре српски народ.

У последњој десетини XII века босански бан Кулин дошао је у велику опасност, јер је био оптужен код папске курије да трпи и подржава богомиле, а Угарска је била готова да, у име папино, казни због тога Кулина. Кулину је, истина, пошло за руком да за овај мах отклони опасност, али се ипак ускоро показало шта је права тенденција угарске политике. Намесник угарски у Хрватској и Далмацији, Андрија,

нападне у пролеће 1198 год. на Хум и освоји га. То је био први акт што га је Угарска учинила у правцу своје нове политике према српским државама. Он је јасно показао освајачке тежње угарске и према Рашкој, а да је Угарска тежила за Босном, то је већ давно било и сувише јасно. Одмах после освојења Хума дошло је истина до несугласица између Андрије и Емерика, али то српским државама није много користило, јер је у то доба један српски претенденат почео радити да, помоћу Угарске и папске курије, дође на престо у Рашкој.

Кад је Немања, пошто је неко време провео у Студеници, на позив свога сина Саве, отишао у Свету Гору, почео је Вукан, незадовољан што је запостављен, да интригира против Стевана и Кулина. У том га је свакако подржавала католичка странка у Зети и сви они, којима је била противна игемонија Рашке и који су хтели да дођу до већег утицаја у држави. Кад је већ намислио да отме рашки престо, Вукан је за борбу против режима, који је владао у Рашкој и у Босни, имао одмах природне савезнике. Угарска и папска курија биле су увек вољне и готове да помогну свакога, ко би обећао да ће признати угарску врховну власт и папску супремацију у својој држави. Вукан је то наравно врло добро знао, зато се и обратио на њих, чинећи им обећања, каква су они тражили. И док је Немања са Савом подизао у Светој Гори уточиште за Србе, који оду у Свету Гору, манастир Хиландар, који ће доцније постати важан центар и расадник књижевности у српском народу, обраћао се Вукан папској курији, јављајући јој, како се у Босни јако раширила богомилска јерес. Ушав на тај начин у вољу папи и доказав своју приврженост католицизму, Вукан се могао надати, да ће му и папска курија и Угарска, којој је он био вољан признати врховну власт, хтети помоћи да протера Стевана и да заузме престо у Рашкој. Немања није

доживео да види, како је његова добра намера уродила рђавим плодом и како су дошле у опасност све његове тековине. Он је умро (13 фебруара 1199 год.), пре него што је отворено избио сукоб између Стевана и Вукана.

Видећи како се ради и шта се спрема против њих, ни Стеван ни Кулин нису хтели допустити да их догађаји изненаде. Они су енергично радили да осујете акцију својих непријатеља. Кулин се обратио папи и изјавио је своју готовост да напусти богомилску јерес, коју је до сада, како је он тврдио, само у заблуди исповедао; Стеван је молио од папе краљевску круну, обећавајући, наравно, признање папске супремације. Папа Инођентије III био је вољан да испуни жеље и Кулину и Стевану. Одазвати се њиховој жељи и учинити што они траже, значило је за папску курију постићи потпун успех.

Али је тако решење српског питања било противно интересима Угарске и жељама Вукановим, који је управо целу ту ствар и кренуо, а који би, према таквом решењу ствари, исто као и Угарска, остао без икакве користи. Стога су и Угарска и Вукан радили на томе, да наговоре папу, да не испуни жељу и молбу Стеванову. Папска курија никако није могла ни смела да пренебрегне интересе и захтеве Угарске, која је била њен најважнији помагач и највернији савезник у борби за освајање Балканског Полуострва. Како су се даље развијали догађаји у том погледу, није познато. Зна се само да је Вукан (око 1202 год.), помоћу угарске војске, коју је добио од Емерика, збацио Стевана са престола и завладао већином земаља у рашкој држави, да је онда признао папску супремацију и примио католичку веру као државну и да је признао врховну власт угарскога краља. Емерик је том приликом својој титули додао и назив краља Србије, и тај назив остао је од тада у титули угарских краљева.

Кулин је, међутим, боље прошао но Стеван. Он се свечано одрекао богомилске јереси, примио је католичку веру и признао угарску врховну власт (1203 год.), и тако је спасао свој престо. Он је, међутим, могао тако олако проћи само стога, што није имао никаквог противника, који би тежио за његовим престолом, као што је био случај у Рашкој.

Емерик је сада могао више пажње обратити на источне крајеве Балканског Полуострва. Тамо га је, због интервенције у Рашкој, чекао нов заплет. Бугари су наиме, због граница које у Подунављу нису биле јасно означене, дошли у сукоб са Угарском. Обе странке обратиле су се на папу, да он тај спор реши, и он их је, истина тешко али ипак, измирио.

У то је почео четврти крсташки рат, који је начинио велики преврат у положају народâ и државâ на Балкану. Хришћански народи на западу, особито Французи, већ су се дуже времена спремали да пођу у Палестину и да тамо изврше дело, које Барбароса није успео да сврши, да освоје Јерусалим. Покрет за тај рат, изазван акцијом генијалног папе Инокентија III, био је необично снажан. Али кад су се крсташи кренули из Млетака, где им је било зборно место, рад је њихов почео да узима други правац, а не онај који им је био првобитно одређен. Како нису могли да плате возарину Млечићима, погоде се крсташи с њима, да за рачун Млетачке Републике освоје Задар, који се био одметнуо од Млетака и подложио се Угарској. Глас о заузећу Задра био је примљен у целој Европи, а специјално на папском двору, врло рђаво. Али су крсташи после тога, и покрај свих протеста и претњи, учинили нешто још више и још горе. На позив и молбу Алексија, сина цара Исака, дођу крсташи под Цариград и освоје га на јуриш (у јулу 1203 год.). Још годину дана после тога владали су византиски цареви државом, чију су престоницу били поселили крсташи. Али када се у Византији ускоро јавио отпор против до-

шљака, крсташи поново завладају насилно Цари- [redacted].

На тај начин била је уништена византиска империја, а место ње и у њеним земљама основали су крсташи нову државу, т. зв. латинско царство. Али византиски државни организам, који је постојао скоро хиљаду година и који услове за живот није црпао само из своје државне организације, није могао бити уништен једним махом од грубе војничке силе. Прошлост и традиције везивали су у заједницу многе људе, који су волели тај организам што је пропао, и који су поштовали ону стару заједничку културу. Уза све то био је број освајача за онај простор, којим је владала Византија, и за онакав терен, врло мали, а њихови су се редови већ од почетка врло слабо попуњавали доласком њихових саплеменика. Према томе крсташи су били доста слаби, да одмах заузму све покрајине, којима се до тада упрaвљало из Цариграда, и да владају њима.

Кад су Латини завладали Цариградом и заузели земље око Цариграда, основао је умешни Теодор I Ласкар (1204—1222 год.) у Малој Азији самосталну грчку државу, која се одмах од првог дана сматрала за изданак и наставак пропале византиске империје и која је, према томе, прихватила и државну мисао и аспирације и претензије пропале царевине и заветну мисао да је оживи и обнови. Али је, осим Ласкареве никејске државе, на развалинама византиске државе, разрушене под ударцима крсташа, основана била још једна држава. У Епиру је Михаило Анђел Комнин основао засебну државу (деспотат епирски), која је такође прихватила мисао о обнављању византиске империје и постала такмац никејском царству.

Услед ових догађаја измениле су се сасвим прилике на Балканском Полуострву. Византију, са којом је српски народ вековима водио борбу за

народну и државну независност, заменила је сада нова једна држава. Она је, и ако непријатељ Византије и свих оних, који су прихватили традиције и претензије византиске, ипак била противник и свима народним државама на Балкану, јер оне би могле сметати њеној моћи и напредовању, а на њих би се евентуално могли ослонити они, који би хтели да обнове византиску империју.

Стога је латинско царство дошло у сукоб и са Бугарском и са Рашком. Ма да је једна јака странка у Цариграду била противна рату с Бугарима, стога што је Бугарска у тај мах била у борби с Угарском, па је рат са Бугарима посредно помагао Мађарима, са којима су крсташи још од нападаја на Задар били у врло рђавим односима, ипак је победила странка, која је била за рат са Бугарима. Рат је вођен више година, са разним успехом и промењивом срећом. Рашка и Босна нису у томе рату учествовале.

Угарску су у то доба раздирале унутрашње борбе и бриге, а папска курија је била и сувише заузета борбом против крсташа, док су они радили против принципа не само католичке него и хришћанске вере и цркве. Међутим, кад је, освојењем Цариграда и оснивањем латинског царства, створен, и против воље папске курије, положај који је за њу био у основи врло користан, онда је папска курија врло мудро и енергично радила на томе, да тај положај што више и што боље искористи за себе; она је тим послом била толико заузета, да није имала довољно времена да обрати особиту пажњу на Босну и на Рашку, те су обе српске државе у то доба биле неко време на миру и од папске курије и од Угарске. Услед тога су Вукан и његова странка, напуштени од оба своја савезника и помагача, изгубили ослонац, те је Стеван успешно продужио акцију против свога брата и поново заузео престо у Рашкој.

Латини су, међутим, продирали и ширили своју власт. Кад су (1205 год.) заузели и Свету Гору и подложили је католичком епископу, настали су велики метежи у целом оном крају, те се Сава радо одазове позиву из Рашке да дође кући, па извади из гроба кости Немањине, који је годину дана после смрти био проглашен за свеца, па их са муком, кроз крајеве у којима је било борбе и нереда, донесе у Рашку и сахрани их свечано у Студеници, где и сâм остане као управник манастира (1207 год.).

У то доба погинуо је бугарски цар Калојован, који је енергично радио на томе да ојача централну власт у Бугарској, а да сузбије центрифугалне тежње властеоске. После његове смрти настало је у Бугарској расуло; сузбијана и гоњена властела дигла је главу и локалне власти покушале су формирање самосталних државица. Један од оних, који су били жртва политике Калојованове, био је и војвода Стрез, династа који је још под Алексијем III играо важну улогу у Македонији. Протеран из своје области и државе од Калојована, он је био побегао Стевану, који га је радо примио и дао му у помоћ војску, те је Стрез употребио прилику, када је у Бугарској после смрти Калојованове настало расуло и анархија, па заузео своју кнежину на доњем Вардару и почео тамо, под протекторатом Стевановим, самостално владати. Али када је латински цар Хенрик, увидев да против Бугара и у борби с њима не може утврдити ни проширити своју власт на Балкану, узео за жену ћер бугарског цара Борила, дође Стеван у врло велику опасност.

Склопив савез, Бугари и Латини су морали тражити поље за рад тамо, где се њихови интереси нису сукобљавали и где ће сразмерно лако доћи до успеха. Природно је да су прво обратили пажњу на Рашку, ослабљену борбом о престо и великом глађу, што је одмах после тога била настала. Рашка им је била највише на ударцу, а цар Борил је био и иначе љут

на Стевана, што је примио Стреза и што је помагао сепаратистичке тежње бугарске властеле. Тако Борил и Хенрик, чим су се child ородили, ударе на Рашку (1213 или 1214 год.) и продру до Ниша, али им се ту једне ноћи војска поплаши и разбегне и тако цела та бугарско-латинска акција против Рашке пропадне. Ипак тим није била сасвим отклоњена опасност, која је Рашкој претила с те стране. Борил и Хенрик су и даље радили против Стевана и резултати тога рада почели су се брзо показивати.

Стрез се побојао да ће, у борби Рашке са Бугарском и латинским царством, ипак његов заштитник морати подлећи, па је напустио Стевана, пришао латинско-бугарском савезу и почео нападати на пограничне крајеве Стеванове државе. Брат Стеванов Сава оде као изасланик Стеванов Стрезу, да с њим преговара, али је дипломатска мисија Савина остала без успеха: Стрез није хтео да мења нови правац своје политике. Међутим, док је Сава још био код Стреза и преговарао с њим, српска странка у Стрезовој војсци, која није одобравала његово наслањање на Бугарску и Латине, убије Стреза (1214 год.) и тако се Стеван ослободио овог непријатеља, који му је, по својим везама и по положају, могао бити врло опасан.

Наскоро после тога имао је Стеван још један успех. Михаило, деспот епирски, није схватио да су у тај мах, у борби против Бугара и против Латина, интереси његове државе идентични са интересима Рашке, те је био употребио прилику, кад је Стеван у један мах био заузет пословима у северним крајевима своје државе, па је изненада напао на Скадар и заузео га. Кад је Михаило убијен (1214 год.), Стеван заузме поново Скадар.

Успешан рад Стеванов и на бојном пољу и у дипломатским предузећима, где је у осталом највише радио Сава, напредак Рашке и консолидовање при-

лика у њој, морали су бацити у бригу све оне, којима напредовање Рашке није ишло у рачун. Стога склопе цар Хенрик и Андрија, краљ угарски, савез против Стевана. Хенрик је хтео да освети неуспех од пре неколико година и да ослаби природног савезника никејског цара Теодора, који је већ увелико и врло систематски радио на томе да сруши латинско царство и да обнови византиску империју, а Андрија да спречи напредовање и јачање Рашке, да натера Стевана на признање врховне власти угарскога краља и да отме неке крајеве, на које је мислио да има право. У пролеће 1216 год. нападну Мађари са севера, а Латини с југа на Стевана. Али се Стеван спасе и овога пута. Прво Сава оде Андрији, па кад је он спремио терен, онда му оде и Стеван; у Равну (Ћуприји), на граници својих држава, састали су се Стеван и Андрија и уговорили су мир. У то је Хенрик, по договору с Андријом, већ био упао у Стеванову државу. Али кад је Стеван уговорио мир са Андријом, повуче он целу своју војску против Хенрика, обиђе га, па затвори и поседне кланце и путове, којима би се латинска војска морала вратити, и одсече на тај начин Хенрику одступницу. Тек на посредовање Андријино Стеван пусти Хенрика, да изађе са својом војском. Тако је цела латинско-угарска акција против Рашке свршила великим неуспехом.

Стеванов углед и снага врло су порасли после овог успеха. Али се Стеван, и ако је у последње доба имао доста успеха у свима правцима, ипак није осећао сигурним. Енергични цар латински Хенрик умро је истина наскоро после тога (11 јуна 1216 год.), а Андрија се спремао на крсташки рат у Палестину, да испуни завет свога оца и своје обећање. С те стране дакле није по свој прилици било никакве непосредне опасности по Стевана. Али су могли да дођу заплети с друге стране.

Папски утицај је све више јачао на Балкану, а исто тако и утицај Млетачке Републике. И док је

папска курија као један од најважнијих својих задатака на Балкану сматрала покорење српскога народа, дотле је Млетачка Република ишла затим, да се, због стратегиских и трговачких интереса, утврди у јадранском приморју, у земљама Стевановим или у крајевима блиским његовој држави. Државници у епирском деспотату и у Бугарској нису, међутим, схватали, да су у тај мах, због заједничких непријатеља, интереси њихови идентични са интересима Стеванове државе, па су радили против Стевана. Једино је Босна била у добрим односима са Рашком, али је она била слаба и, због верских борби и растројености, неспособна за савезника, на кога би се могло ослонити.

Стеван је дакле, покрај свих својих успеха, остао усамљен. Опасност је за Рашку у таквој политичкој ситуацији била велика и Стеван се морао решити на једну страну. Он се окренуо силама, чији је утицај у тај мах био најачи и пресудан на Балкану: папској курији и Млетачкој Републици. Можда је на ту промену Стеванове спољне политике утицала и његова жена Ана, унука славног дужда млетачког Дандола, којом се Стеван у то доба био оженио.

Али промена спољне политике Стеванове није примљена у Рашкој без отпора. Против нове политике Стеванове устао је особито његов брат Сава, бранећи дотадањи политички правац у Рашкој: наслањење Рашке на источне православне државе. Сава који је, од кад је дошао у Србију, узимао стално активна учешћа у политици, и радом и саветима својим много допринео успесима Стевановим, дошао је сада с њим тако у опреку, да је напустио Србију и отишао у Свету Гору. Један од најважнијих разлога оваквом поступку Савином били су Стеванови преговори са папском куријом.

Стеван је на име, према новом политичком правцу којим је био пошао, тражио из Рима краљевску круну, обећавајући без сумње своју покорност

римском папи. Кад су ти преговори већ били приведени крају, Сава је љут отишао из Рашке. Пап[redacted] је наскоро после тога [redacted]). Тај легат је свакако почео радити и на организацији католичке цркве у Рашкој.

Али је тај поступак и такав рад Стеванов наишао и у земљи на јаку опозицију. Пре свега свештенство, васпитано у духу Савину за време његовог десетогодишњега бављења и рада у Рашкој, затим и сви они који су стајали под утицајем тога свештенства и духовних средишта, што су их подигли Немања и Сава, нису били вољни да признаду супремацију папску, да служе и слушају службу на латинском језику и да приме католичку јерархију. Тако је опозиција, подржавана Савом из Свете Горе, расла и јачала, док није после две године нагнала Стевана да попусти. Стеван је ступио у преговоре са Савом и Сава, свакако у договору са Стеваном, оде 1219 год. у Никеју, где, после доста напора, [redacted]. Сам Сава буде одмах посвећен за архиепископа.

Кад је [redacted] дошао у Рашку као архиепископ, почео је одмах врло енергично и смишљено [redacted]. У договору са Стеваном [redacted]ву на епископије, ове на протопопијате, а протопопијате на парохије. За епископе је поставио сигурне своје људе; ако који од епископа, тамо где их је већ и пре тога било, није хтео да призна ново стање ствари и да се покори, он је морао уступити своје место другом, који је више био вољан да слуша наредбе Савине. Свака је епископија добила најважније црквене књиге у добром, оверовљеном препису и сви су у епархији морали из њих преписивати или своје преписе са тим књигама поредити.

Таквим и другим мерама Сава је, радећи неуморно, извршио организацију српске цркве тако, да је она била у стању да преживи и државну организацију Немањину, да се прошири и ојача и да у тешким временима, која су после тога настала, врло много учини да се народ одржи. Државник и организатор, каквих је врло мало било у српском народу у опште, Сава је, тим што је српску цркву учинио самосталном и ослободио је контроле и туторства византиског и што је извео њену организацију, поставио један од важних услова за снажење и напредак рашке државе. Слободна и добра организована црква била је поуздан и снажан помагач држави, а у доба ропства учитељ и бранилац народа.

Док је Сава изводио организацију цркве у Рашкој, дотле је друга српска држава, Босна, дошла због вере, коју је био прихватио готово цео народ, у врло велику опасност, да изгуби своју слободу и државну независност. Како се богомилска јерес од почетка XIII века опет била раширила у Босни и чак се одатле почела ширити по јужној Угарској, по Хрватској и Приморју, а одатле се јављати чак и по северној Италији и јужној Француској, папска курија је таквим положајем и стањем ствари била приморана да опет обрати пажњу на прилике у Босни. Уверен да се у Босни убеђењем неће у томе правцу моћи постићи никакав резултат, или бар не сталан и трајан, папа се решио да прихвати насилна средства. Год. 1221—2 позивао је папа народе у Европи на крсташки рат против Босанаца. Али се на тај папин позив није готово нико одазвао. Одушевљења за крсташки рат није више било као некада, једно стога, што је религиозно одушевљење у опште било попустило, друго специјално за рат против Босанаца и стога, што тај рат није давао никаква изгледа на материјалну добит, а они, који су хтели да се жртвују за веру и који су по-

лазили у крсташки рат, гледали још од почетка крсташких ратова, а особито после освојења Цариграда, у првом реду на своју корист.

Видећи да од крсташког рата на тај начин неће бити ништа, калочки архиепископ се понуди папској курији, да он сâм поведе крсташки рат против богомила у Босни, ако папа њему подложи босанску цркву. Папска курија је радо прихватила предлог калочког архиепископа и подложила му Босну. Али је калочки архиепископ брзо увидео да је лакше давати обећања, него их вршити, па је оклевао да пође на Босанце. Кад га је папа енергично позвао, да испуни своје обећање (1225 год.), он ступи у преговоре са управником Срема, да заједно пођу на Босну, али и ти преговори нису донели никаква резултата.

У Рашкој је, међутим, био умро краљ Стеван Првовенчани (по свој прилици око 1224), а наследио га је његов најстарији син Радослав. Стеван и Сава су мислили, да ће пријатељске и сродничке везе њихове династије са дворовима, чије су државе у тај мах биле јаке и снажне на Балкану, моћи много користити њиховој отаџбини, па су за Радослава испросили ћер Теодора Анђела, господара епирског. Теодор је, наследив свога брата Михаила (1214 год.), оснажио државу тако, да је с правом мислио да он, а не никејски цар, треба да наследи престо Константинов, кад Латини буду истерани из Цариграда. У раду на остварењу својих планова Теодор је имао способног и енергичног помагача у архиепископу охридском Димитрију Хоматијану, који је, бранећи јурисдикцију своје цркве према патријарху у Никеји, много помагао рад Теодоров на политичком пољу. Тако је Хоматијан протестовао против тога, што је Сава, по пристанку патријарха у Никеји, произведен за архиепископа и што је српска црква у Рашкој постала автокефална. Када је Теодор освојио од Латина Со-

лун, крунисао га је Хоматијан за цара византиског (1222 год.).

Теодор је сада био најважнији фактор на Балкану. Стога су државници у Рашкој и тражили везе с њим. Он је, међутим, сматрајући се за наследника византиског престола, почео да промиче границе своје државе јако на исток, па је због тога ускоро дошао у сукоб са Бугарима, који су баш у то доба, под владом даровитог и енергичног Асена II, почели да утврђују и шире своју власт у свима крајевима, на које су мислили да имају ма каквога права.

Кад су у битци на Клокотници разбили Бугари Теодора (1230 год.), ослабио је наравно тај пораз јако снагу епирске државе и она више никада није могла да дође до снаге, коју је пре тога имала. Борба о наслеђе византиске империје између никејског и епирског царства била је тада већ у главном решена у корист никејског.

Пораз Теодоров имао је одјека и у Рашкој. Радослав је био слаб владалац, а стајао је јако под утицајем своје жене, која је била рђава и која није имала љубави ни према мужу ни према држави ни према народу. Опозиција против Радослава није могла ништа предузети против њега, док је његов таст био у моћи; али када је Теодор разбијен на Клокотници, Радослав изгуби потпору и ослонац који га је дотле држао. Незадовољеници се скупе око Радослављевог млађег брата Владислава, и устану на Радослава. Радослав побегне у Дубровник (1233 год.), а одатле своме тасту, где га жена напусти, те се он доцније врати у Рашку и закалуђери се.

Архиепископ Сава није био, како изгледа, задовољан овом променом на престолу, али је ипак прихватио ново стање ствари и не само венчао Владислава на краљевство, него је гледао да га сродничким везама утврди на престолу, а да у исто доба и за државу добије снажног савезника. Како је, после битке на Клокотници, Јован Асен постао најсилнији

владалац и господар ситуације на Балкану, Сава затражи и добије његову ћер за Владислава. Овом женидбом добила је Рашка јаког заштитника, а и за Бугарску је био добитак, што је Рашку, која је доскора, због сродничких веза владалачких породица, држала се са Епиром, сада имала на својој страни.

Док је на тај начин Рашка, у односу према осталим државама на Балкану, доста добро стајала, изгледа да се прилике унутра никако нису могле консолидовати. Стога је, можда у вези са променом на престолу, Сава дао оставку и оставио архијерски престо; отишао је одмах за тим, по други пут, у Палестину, одакле се више није ни вратио у Рашку, јер је, при повратку, умро у Трнову (14 јануара 1235 год.). Смрт Савина био је тежак ударац за државу и народ, који је у њему изгубио даровитог државника, одличног организатора и првог књижевника. Али је смрт Савина била још тежи удар за Владислава, јер је и против њега било већ доста јаке опозиције. Да ублажи ту опозицију, која је можда њега кривила, што је Сава оставио архијерејску власт и отишао из Рашке, Владислав је настао да тело Савино пренесе из Трнова у Рашку. Али Асен и Трновци нису хтели да уступе Саву, те је Владислав, једва после дугих преговора, тек кад је сам дошао због тога у Трново, успео да приволи Асена на попуштање. Добивши допуштење, он је брзо и кришом однео тело Савино из Трнова, пренео га у Рашку и свечано га сахранио у Милешеву (маја 1237 год.).

У исто доба, од прилике кад је извршена промена на престолу у Рашкој, десила се промена и у Босни. Богомили, видећи да је католичкој цркви немогуће да за тај мах ма шта предузме против њих, осилили су се јако и добили самопоуздања, па су збацили са престола Кулинова сина Стевана (1204—1232 год.), по свој прилици стога, што им није био доста сигуран, а за бана изабрали Нинослава (1232 год.).

Папска је курија стога, међутим, још живље настала да искорени богомиле у Босни. Истрага, која је по наредби из Рима идуће године извршена у Босни, показала је да је католицизам тамо био у врло рђавом стању: не само да није ништа урађено за ширење католичке вере, не само да је изгубљено и оно што је већ било стечено, него је и сâм католички епископ у Босни, послан из Рима да сузбија богомилску јерес и да шири католицизам, био пришао богомилима. У Риму су због таквог стања ствари били врло љути. Неко је морао бити крив због тога и тај кривац требало је да буде кажњен.

На папској курији су нашли, да је за тако очајно стање католичке цркве у Босни највише крив дубровачки архиепископ, који је морао знати прилике у Босни, јер је Босна спадала у његову црквену јурисдикцију, а није ништа предузео против тога. Стога је дубровачки архиепископ кажњен; Босна је одузета од њега, па је дата калочком архијепископу, који је већ одавно радио на томе да добије Босну, и чинио разна обећања папској курији, ако му подложи Босну.

Бан Нинослав, у невољи, јер му је сада запретила опасност и од Угарске, пристане да се споразуме са папском куријом. Али чим је непосредна опасност од Угарске прошла, прекине Нинослав преговоре. Стога папа позове хришћане на крсташки рат против Босне и нареди, да се даде отпуст свима онима, који пођу у тај рат.

Крсташки рат против богомила у Босни вођен је око пет година с промењивом срећом. У почетку су крсташи војевали без успеха, али кад Мађари задобију за себе угарског кнеза Себислава, сина бана Стевана, јер је и он хтео да добије Босну, онда се срећа окрене и Мађари надвладају, па пошто су савладали Босанце, продру и у Хум и покоре га (1237 год.). Сад је почела католичка црква енергично радити да искорени богомилску јерес, а католи-

цизам да утврди у Босни. Папска курија и калочки архиепископ стали су одмах слати доминиканце у Босну, почели су тамо зидати цркве и манастире и подизати тврђаве за одбрану католичке вере. Али је све то мало користило. Тек што је војвода Коломан отишао с војском из Босне, дигне се Нинослав са Босанцима и почне опет борбу против католицизма и угарске власти. Угарска, заузета одмах за тим на другој страни, није могла за овај мах ништа предузети против Босне.

Нинослав је сада био слободан и независан; он је (1240 год.) дошао у Дубровник и уговорио са Дубровчанима, који су у то доба били у затегнутим односима са рашким краљем Владиславом, савез против Рашке.

Нинослав се још боље утврдио на престолу, кад су 1241 год. Татари ударили на Угарску и прегазили је, пошто су разбили угарску војску. Краљ Бела IV побегне испред Татара у Далмацију, а они ужасно опустоше целу земљу. Угарска је татарском најездом била доведена на руб пропасти; само је енергичном раду краља Беле пошло за руком, да спасе Угарску од пропасти и да, за сразмерно кратко време, поново дигне снагу и благостање у држави. Али је требало доста времена, док се Угарска опоравила од тешког удара, а за то време утврдило се на Балкану стање, које Угарској није ишло у рачун. У Босни је утврдио своју власт бан Нинослав, ослањајући се, наравно, на богомиле. У Далмацији је овладала анархија, Сплет и Трогир су заратили једно на друго; рат тај узео је доста велике размере, јер су са Сплећанима склопили савез и ударили на Трогир: Андрија кнез хумски, бан Нинослав и пољичка општина; тек је 1244 год. пошло Бели за руком да силом примора Сплећане да се измире са Трогиром. У исти мах је Бела са великом војском био пошао и на Нинослава, али је Нинослав у невољи попустио захтевима Белиним и на тај начин отклонио за овај мах опасност, која му је претила.

Један део татарске војске, која је била ударила на Угарску, продре гонећи краља Белу у горњу Далмацију; одатле Татари пођу даље, ударе без успеха на Дубровник, спале Котор, опљачкају Свач и Дриваст, прегазе Рашку (у лето 1242 год.), па се преко Бугарске врате у јужну Русију. Можда је ту прилику, кад је у Рашкој услед изненадног татарског нападаја настала забуна, употребила Урошева странка, па збацила Владислава, који је смрћу свога таста цара Асена (јуна 1241 год.) изгубио био ослонац и заштиту, а извикала за краља Уроша, најмлађег сина Стевана Првовенчаног.

Урош I спада међу најзнатније владаоце у српској историји. Готово за све време његове владе биле су прилике у Европи и на Балкану доста повољне за Рашку, и Урош је те прилике већином добро употребио и искористио за своју државу. Под њим се Рашка јако дигла и оснажила. Он је јасно одредио правац и економне и трговинске политике, он је показао правац политичких претензија, он је нај јаче истакао државни принцип и подредио у Рашкој цркву, и православну и католичку, државним интересима. У тешким и замршеним ситуацијама он се већином знао добро наћи и брзо оријентисати. Он је први почео експлоатисати руднике у Рашкој и први је почео ковати новац, штитио је и помагао књижевност и давао иницијативу за књижевна дела. Урош је спремио земљиште за снагу и силу Рашке, која је довела до превласти српског народа на Балканском Полуострву.

Кад је Урош дошао на престо, Рашка је истина била делимице опљачкана од Татара, али су ипак прилике за Рашку биле у главном доста повољне. Босна и Хум били су се ослободили од Угарске, па и ако је Дубровник ове две српске покрајине, предвиђајући да ће доћи у сукоб са Урошем, задобио за себе а против Уроша, ипак је слобода Босне и Хума била у интересу Рашке. У Бугарској је, после смрти

Јована Асена II, завладало расуло и слабост тако, да с те стране није било никакве опасности за Рашку; чак је Урош почео да утиче на прилике у Бугарској. Латинско царство је, не добијајући никакве помоћи од народа, који су га створили и основали, било ослабило сасвим и само је било питање времена, када ће се срушити под ударцима две грчке државе, два велика ривала, од којих је сваки хтео да наследи византиску империју, никејскога царства и епирског деспотата. Епирска држава се већ била опоравила од великог удара, што су јој га задали Бугари у клокотничкој битци, па је почела опет да ради на томе, да њој припадне Цариград и да она наследи земље византиске империје.

Политика свих држава на Балканском Полуострву креће се у то доба у главном око рада на томе, да се сруши латинско царство и око борбе између никејске и епирске државе, око тога која ће од њих добити власт на Златном Рогу. Задатак краља Уроша био је, да ту борбу што боље употреби на корист своје државе.

Али два велика противника нису одмах дошла у сукоб; још је било доста плена да се дели, пре него што њихови интереси дођу непосредно у сукоб. Бугарска је, после смрти Јована Асена, била растројена и ослабила тако, да није била у стању да одржи оно што је он био освојио. Никејска држава је већ почела хватати корена на Балкану, те цар Јован Дука Ватац употреби ту прилику, па удари на Бугарску и освоји све крајеве до рашке границе. У исто доба Манојло Анђел, господар Епира, отме од Бугара крајеве на запад од Вардара.

У то доба јавио се опет у Босни јак покрет против Угарске и католицизма. Кад је Бела IV дошао у сукоб са Фридрихом II аустриским (1246 год.), богомили у Босни опет дигну главу. Стога је епископ босански тражио помоћи од папе и, заједно са кра-

љем Белом, молио папу, да босанску цркву дефинитивно подложи калочком архиепископу, надајући се, да ће он моћи снажно бранити католицизам у Босни. Папа је још једном позвао и калочког архиепископа и краља Белу на крсташки рат против Босанаца. Кад је и тај позив остао без успеха, он онда поново подложи Босну калочком архиепископу, у нади да ће он моћи савладати отпор Босанаца (1247 год.).

Видећи се на невољи, бан Нинослав се после тога са̂м обрати папи писмом, у ком је тврдио, да је он, од кад је примио католичку веру, био добар католик, а само је, бранећи своју државу од непријатеља, примио помоћ од богомила. Папа на то нареди калочком архиепископу, да остави за сад Нинослава, јер се он покајао што је примао помоћ од богомила.

У исти мах је папа, увиђајући да ширењу католичке вере у Босни највише смета употреба латинског писма и латинског језика у цркви, допустио словенску службу и употребу глаголице. То је био врло важан корак и показивао је, да је папска курија готова да поднесе, са свог гледишта, и жртве, само да задобије за себе Србе у Босни.

Миран од католичког гоњења, Нинослав је сада могао да обрати више пажње унутрашњем консолидовању и снажењу своје државе. У то доба склопио је он трговински уговор са Дубровником и уједно савез против краља Уроша, који је још од почетка своје владе био у врло рђавим односима са Дубровником због многих несугласица.

Те несугласице довеле су напослетку до рата између Уроша и Дубровника (1253 год.). Рат су изазвала пре свега територијална и економна питања. Дубровчани су већ од дужег времена постепено заузимали у околини свога града земљиште, које је припадало рашкој држави и садили су тамо своје винограде; због тога је већ и пре чешће долазило

до сукоба између Рашке и Дубровника. Сада је Урош опет кренуо то питање и тражио да се оно реши. Осим тога хтео је Урош да спречи економну експлоатацију Рашке од стране Дубровчана.

Једно од важних питања, које је много допринело да дође до сукоба, било је и питање католичке цркве у Рашкој. Још од XI века радио је Дубровник са планом на томе, да самосталну барску архиепископију подвргне под јурисдикцију своје цркве. Наравно да се и зетска и, у позније доба, рашка држава опирала томе, желећи да у својим рукама задржи врховну власт над католичком црквом у својој земљи. Пред средину XIII века Дубровчани су почели да раде врло живо на томе, да се то питање реши, мислећи да су прилике за њих у тај мах повољне и да ће се оно сигурно решити у њихову корист. Радећи на томе они нису штедели новац, а нису презали ни од фалзификата. Али су у том питању нашли код Уроша на јак отпор, који је био врло вешто и смишљено организован. Папска курија се истина непрестано колебала и никако није смела јасно да се определи у том питању, али је међутим католичко свештенство и становништво у Урошевој држави давало врло снажан отпор претензијама дубровачког архиепископа.

Уза све то дошло је и лично нерасположење Урошево према Дубровнику, можда још од онога времена, кад је Урош, одмах после доласка на престо, сумњао на Дубровчане да помажу Владислава, да се врати у Рашку и да заузме престо. Урош се, истина, после тога измирио са Владиславом и Владислав се вратио у Рашку и добио на управу једну област, али је он остао нерасположен према Дубровнику, а временом је, због других конфликата, то нерасположење само расло. Знајући то, Дубровчани су, већ десетак година пре него што је дошло до рата, радили систематски на томе, да задобију што више њих у савез против Уроша. Кад је дошло до рата, били

су у савезу са Дубровчанима против Уроша: Бугари и Радослав, кнез хумски, који је признавао врховну власт угарску.

Рат није дуго трајао. Урош је одмах у почетку рата био напао на Дубровник, таманећи усеве и секући воће и винограде. Бугари су, међутим, напали на Уроша и продрли су у Полимље, али су, како изгледа, доцније успешно сузбијени. Исто је тако морао бити несрећан у рату и кнез Радослав, јер је у то доба почео признавати врховну власт Урошеву.

Можда је међутим Урош и са̂м хитао да што пре дође до мира са Бугарима и са Дубровником, јер су сви изгледи били да ће ускоро доћи до великих заплета на Балкану. Никејска држава била је ухватила чврста корена на Балканском Полуострву и освојила је ту многе земље чак до рашких граница. Али епирски државници, и ако је епирска држава била, због разних недаћа, још доста слаба, нису никако били вољни да олако напусте своје претензије на наслеђе византиске империје; особито не сада, када је већ било јасно да се латинско царство, ма да су му, због својих интереса, у последњем тренутку прискочиле у помоћ трговачке талијанске вароши и државе, мора убрзо срушити и да је пад Цариграда само питање времена.

Тако је сад питање о првенству и наслеђу Византије дошло опет на дневни ред и сукоб између никејске и епирске државе постао је неизбежан. Урош се у почетку рата држао резервисано, али кад је никејски цар Теодор II Ласкар (1254—1258 год.) сузбио Бугаре, који су хтели да се користе променама на престолу у Никеји, па су били заратили, да отму јужне крајеве, онда Урош ступи у савез, што га је против никејског царства образовао Михаило II, деспот епирски, са Манфредом сицилијанским и Виљемом Вилардујеном, који је имао своју кнежину у Мореји.

Према тренутном положају Урошу би можда више било ишло у рачун, да је ушао у савез са Никејом, јер су се интереси рашке државе више могли косити са интересима епирског деспотата, који је био ближе и са којим је Рашка већ и пре долазила у сукоб. Али је Урош гледао даље у будућност и правилно је оценио, да је за Рашку опаснија никејска држава, не само зато, што је она већ била захватила све до граница рашких, него и зато, што је све више изгледало вероватно, да ће она успети у својим тежњама и наследити византиску империју. Урош је, увиђајући да ће у том случају настати опасност за Рашку, ступио у савез са Михаилом и заратио на никејску државу (1257 год.). У почетку су савезници имали успеха; Урош је продро у Пореч и допро је до Прилипа, али кад Михаило буде од Никејаца разбијен (1259 год.), изгуби и Урош готово све освојене земље.

Док је Урош ратовао са Дубровником и никејском државом, десиле су се у Босни и у Бугарској важне промоне.

У Босни је у то доба био умро бан Нинослав, а после његове смрти настала је борба о власт између његових рођака. Пошто није било јаке централне власти, узела је осим тога маха и огорчена борба између католика и богомила. То анархично стање дало је повода краљу Бели да интервенише у Босни. Остављена сама себи, а разривена и ослабљена унутрашњом борбом, Босна је брзо подлегла. Да би Босну за сва времена лакше одржао у покорности, Бела подели (1254 год.) Босну на два дела: од северних крајева начини засебну област, којом је требало увек да управљају угарски намесници, а у јужној Босни остави домаће банове, да се муче у политичком и религиозном хаосу, који је тамо владао. У исто доба образује Бела за одбрану од Рашке и од Босне засебну војничку област, ма-

чванску бановину, којој су доцније (1263 год.) припадале и неке области босанске, а по некад и Срем и Браничево.

У Бугарској је, међутим, био убијен цар Михаило (1257 год.), а за цара је после тога изабран, можда не без утицаја Урошева, Константин, по матери унук Немањин.

Међутим наскоро после тога десила се промена, која се одавно већ очекивала: никејски цар Михаило Палеолог заузео је Цариград (1261 год.) и обновио византиску империју. Тиме се политичка ситуација на Балкану из основе изменила.

Епирски деспотат био је последњим ратом са никејском царевином тако ослабљен, да се Рашка у борби против нове византиске империје никако није могла на њега ослонити. А Урош је врло добро видео, да до те борбе мора доћи, јер је Рашка или већ држала крајеве које Византија није могла напустити без протеста, или је, због својих политичких, економних или националних веза, тежила за областима, које Византија није смела без отпора жртвовати. Урош је, међутим, добро знао да сама Рашка ту борбу не може издржати, па је гледао да на другој страни нађе савезнике.

Епирски деспотат био је слаб, Бугарска разривена, Босна потпуно немоћна. Остала је једино Угарска, али са њом Рашка већ давно више није била у добрим односима, јер су им се интереси већином укрштали. И сада је још увек било много нерешених питања између Угарске и Рашке, али је Урош нашао да му је за овај мах најзгодније да ступи у ближе односе са Угарском, да буде у сваком случају сигуран с те стране у сукобу са Бугарском или са Византијом. Али му то пријатељство ипак није сметало да за време немира у Угарској, сâм или у споразуму са Бугарима, нападне, наравно без успеха, на Угарску, у тежњи да завлада земљама мачванске бано-

вине. Ипак се пријатељске везе између Угарске и Рашке нису прекидале, јер је и свима странкама у Мађарској у овај мах, кад су тамо почеле дуготрајне међусобне борбе и грађански ратови, било потребно да буду у добрим односима са Рашком. Пријатељске везе са Угарском утврђене су још боље, када је престолонаследник Драгутин узео за жену унуку Белину, а јасна израза добиле су оне у војној помоћи, што је Урош слао Бели, кад је ратовао са Чесима.

Међутим Урош је ускоро окренуо своје погледе на другу страну. Протерани Латини нису били вољни да забораве, да су владали престоницом на Босфору и да напусте своје претензије на Византију; најмање је то хтела да учини династија, која је изгубила престо. Тако су од тога времена разне династе и претенденти радили на томе, да опет овладају Византијом, или су своје право продавали и преносили на друге, који су онда радили у том правцу.

Кад је подузетни Карло Анжујски задобио сицилијанску краљевину (1266 год.), начинио је са протераним латинским царем Балдуином II уговор, по коме је Балдуин уступио Карлу право на неке покрајине византиске на Балкану. Карло је почео одмах врло систематски радити на томе, да оствари своје претензије. Угарска је била пристала уз њега, јер је Бела био у сродничким везама са Карлом, а исто тако је и Урош, чија је жена Јелена била рођака Карлова, почео је преговарати са Карлом о заједничкој акцији против Византије.

Од тога времена па до краја владе Урошеве, цео рад његов креће се у том правцу; везе су његове са Карлом врло живе, а Карло стално преговара и прави планове за акцију против Византије. Али за владе Урошеве није дошло до њихове заједничке акције на Балкану.

Рђав пример династичких борби у Угарској свакако је утицао и на Рашку. Краљ Урош, у оправданом страху да управник засебне области не би радио

на томе да оствари ма какве сепаратистичке тежње или да не би покушао да заузме престо (примера је таквих било већ у раније доба), није хтео престолонаследнику Драгутину уступити засебну област на управу. Кад су Драгутинови захтеви у том правцу остали без успеха, он се дигне на Уроша, помоћу војске коју је био добио из Угарске, победи на Гацком Урошеву војску и завлада у Рашкој (1276 год.). Урош убрзо умре, а Драгутин уступи млађем брату Милутину Зету, Хум и Требиње, а исто тако и матери Јелени засебну област на управу.

Међутим су преговори са Карлом и припрема за акцију против Византије били настављени. Спољна политика Рашке није измењена променом на престолу; Драгутин је остао у савезу са Карлом. Али је спремање за рат против Византије ишло доста споро. Можда су том раду доста сметале и промене и борбе, које су после смрти цара Константина (1277 год.) настале у Бугарској, која је такође била у савезу са Карлом. Тек после пет година (1281 год.) било је све готово за акцију против Византије, и рат је почео. У савезу са Карлом Анжујским били су краљ Драгутин, господар Тесалије Јован Анђел и византиски одметник војвода Котаница. Срби одмах у почетку рата продру доста дубоко у Повардарје, а Карлова војска пређе на албанску обалу и почне продирати према Солуну. Међутим византиска војска убрзо сузбије Србе, а одмах затим потуче до ноге и Карлову војску; Карло буде бачен натраг, Котаница се преда, а победоносна византиска војска потисне Србе чак до Липљана на Косову.

Тај неуспех, а можда још и други узроци, створили су у Рашкој јаку странку, која је била против Драгутина. На челу те странке стајао је млађи брат Драгутинов, амбициозни Милутин. Била је то ратнички расположена странка, која се сећала успехâ, што их је Рашка имала за владе Урошеве, па није

могла опростити Драгутину, што смутње у Бугарској није употребио да извуче отуд какве користи за Рашку, а особито није могла да му опрости неуспех у последњем рату и губитак свих земаља на југ од Липљана. Наваљивању те странке да напусти престо, Драгутин се није много опирао, јер је иначе био слабуњава здравља, а осим тога непрестано га је мучила мисао и грижа савести због поступка према оцу. Предајући престо Милутину (1282 год.), Драгутин је поставио услов, и Милутин га је примио, да после смрти Милутинове краљевски престо наследи Драгутинов најстарији син. Драгутин је после оставке на престолу задржао за себе само земље око Рудника, а наскоро после тога добио је од своје таште Јелисавете крајеве којима је она дотле управљала: мачванско-босанску бановину и Срем. Тим крајевима владао је он до своје смрти (12 марта 1316 год.), радећи енергично против богомила, особито у босанским крајевима, где су се они, за време грађанских ратова и немира у Босни, опет почели множити и дизати главу.

Милутин није био владалац великих способности, али је био пун воље и амбиције да оснажи своју државу. Он је на томе послу радио вољно и истрајно, он је имао смелости да постави нове, велике циљеве рашкој држави и да државну политику поведе путем, који ће довести српски народ до снаге, која му је дала доминантни положај на Балканском Полуострву. И ако су прилике биле доста тешке за све време владе Милутинове, и ако он врло често није имао успеха у акцијама које је предузимао, и ако је он врло често имао неприлике и борбе и у самој својој држави, ипак је, за време док је он седео на престолу, Рашка учинила велики корак у напред у сваком погледу. Рад на томе да од Рашке начини велику и силну државу, који је био почео

Урош, довршио је Милутин, и већ за његове владе била је Рашка на Балкану држава првога реда.

Примивши владу из руку братовљевих, Милутин је наставио спољну политику Урошеву и Драгутинову; савез са Карлом Анжујским и Јованом Анђелом, деспотом тесалиским, против Византије остао је у снази, ма да су савезници при првој својој акцији претрпели потпун неуспех. Год. 1282 требало је да савезници поново иападну на Византију. Али познато сицилијанско вечерње (10 марта 1282 год.), покољ у коме су Талијани побили све Французе на Сицилији, онемогућио је Карлу ма какву акцију. Милутин и Јован Анђел ипак су, међутим, напали на Византију и Милутин је освојио све крајеве у горњем и средњем Повардарју. Сада се кренуо на савезнике сам цар Михаило, али је на путу умро, а његов наследник Андрија II пошаље после тога на Милутина Татаре, које је био узео у најам. Испред удружене византиско-татарске војске морао се Милутин повући и напустити све што је био освојио. Али кад Татари буду на Дриму разбијени, а Милутин добије помоћ од Драгутина, удари он опет на Византију и освоји опет све што је био изгубио (1283 год.). Идућих година Милутин по трећи пут зарати на Византију, која је у то доба била готово већ сасвим неспособна ма за какву већу спољну акцију, јер је војска била сасвим запуштена и занемарена, продре у Пореч и освоји тамо неке крајеве.

Одмах после тога запрети Рашкој велика опасност од Татара, који су 1285 год. били продрли у Бугарску, опљачкали је и почели продирати и даље. Бугарска се тада била распала на две државе, на источну, у којој су у ствари владали Татари, и на видинску, која је такође била под њиховим утицајем. Утврдив се у Бугарској, Татари су имали намеру да покоре и Рашку. Можда је под њиховим утицајем Шишман, владалац видинске Бугарске, у један мах изненада напао на Рашку и продро том приликом доста далеко.

Али је Милутин брзо потиснуо Шишмана чак до Видина, где је склопио с њим повољан мир. Опасност од Татара бивала је, при свем том, свакога дана све већа, тако да се Милутин решио да дипломатским путем спречи опасност, која је Рашкој с те стране могла загрозити. Женидбеним везама и слањем свог најстаријег сина у таоштво Татарима, успео је Милутин да отклони у тај мах опасност, а кад су после 1293 год. настали међу Татарима немири и грађански ратови, уклоњена је била сасвим опасност за Рашку од њих.

Међутим незгодан положај, у коме се Рашка због Татара била налазила, употребила су два властелина, који су владали у Браничеву, да нападају и пљачкају по областима Драгутинове и Милутинове државе. Удруженој Милутиновој и Драгутиновој војсци пошло је за руком да их победи и потисне из Браничева, које је онда припало Драгутиновој држави. Тек тада је Браничево у националном погледу било сасвим добивено за српски народ. Та област, на ударцу разним струјама, врло често поприште борбе разних народа, у саставу разних држава, а увек далеко од свих дотадањих српских и националних и државних средишта, до тога времена још није била национално потпуно ушла у састав српскога народа. Сада је, после овог освојења, и у Браничеву процес потпуне асимилације био извршен брзо и дефинитивно.

VII

ПРЕВЛАСТ СРПСКОГА НАРОДА НА БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ.

У XIV веку дошле су обе српске државе, и Рашка и Босна, једна за другом, до врхунца своје моћи. Рашка је у првој половини, а Босна у другој половини XIV века постала сила првога реда, тако да је до пред крај тога столећа српски народ био најважнији фактор на Балканском Полуострву. То је доба најсјајније у прошлости српскога народа, доба политичке снаге и великог културног полета. Тек је то доба политичке моћи дало снаге и могућности српском народу да прими у пуној мери савремену културу запада и истока, да је потпуно асимилише и прилагоди себи и својим особинама, додајући њој оно што је сâм до тада био створио и мењајући у њој по гдешто према својим особинама, приликама и потребама. Али се тај процес није могао извршити ни лако ни брзо. А баш кад је, после врхунца политичке снаге, у обе српске државе почела да опада централна власт, а хетерогени елементи, каквих је у феудним државама, као што су биле и Рашка и Босна, било увек доста, добили превагу, — дошла је на Балкан нова једна држава и нов један, млад и снажан народ, чије нападаје српски народ није могао да издржи.

Последњих година XIII века краљ Милутин је опет ударио на Византију, заузео Драч и продро, у друштву са византиским одметнутим војводом Котаницом, у Македонију. Византија је била сасвим немоћна да одоли Милутину; она је морала да тражи мир. После дужих преговора буде уговорен између Рашке и Византије мир, по коме Византија призна Милутину сва старија освојења; Милутин врати све што је освојио у последњем рату, а добије за жену цареву ћер, седмогодишњу Симониду (1299 г.).

Сад је Милутин био на врхунцу своје моћи. Први пут је сада рашки владалац готово диктовао мир Византији, први пут је сада Византија и формално признала Рашкој освојене покрајине, први пут је византиски цар морао дати своју ћер за жену српском владаоцу на његов захтев. Рашка је сада била најважнији фактор на Балканском Полуострву.

Угарска је у последњој десетини XIII века била заузета династичким борбама и грађанским ратовима, који су парализали сву снагу државну и народну, тако да је Угарска, у тај мах, била неспособна за какву озбиљнију акцију споља; тако је у то доба с те стране била сигурна не само Рашка него и Босна. За време те борбе у Угарској оснажио се јако хрватски бан Павле Шубић и његова браћа, тако да су се о њих отимали разни претенденти на угарски престо. Павле је у династичким борбама држао страну претенденту Карлу Роберту. Помоћу његовом осилио се Павле још више, тако да је 1298 год. овладао Босном, па је онда дао на управу свом сину Младену. У Бугарској су такође династичке борбе биле на дневном реду, тако да она никако није могла конкурисати Рашкој. И Византија је, за слабе владе Андроника II (1282—1328 год.), била сасвим немоћна. Ситничарске догматске распре раздирале су државу, благајне су биле празне, а војска је била сасвим занемарена и запуштена.

Тако су све силе, које су могле да утичу на политичке прилике на Балкану, крајем XIII века биле у рђавом стању и тешком положају и Милутин је господарио ситуацијом.

Али се ускоро и његов положај погоршао. Год. 1305 отме му Филип Тарентски Драч. Убрзо после тога (1308 год.) уговорио је Милутин савез против Византије са Карлом Валоа, претендентом на византиски престо. Уговором са Карлом добила је Рашка његово признање на врло многе крајеве. Али тај савез није имао никаква практична резултата. Међутим је Милутин, ма да је са Карлом склопио савез против Византије, остао са Византијом у врло добрим односима и чак је у то доба слао војску у помоћ Византији против Турака.

Осећајући се снажним и јаким, Милутин је помишљао на то, да погази уговор, што га је био начинио с Драгутином, кад је овај у корист његову захвалио на престолу, а по коме је Милутина требало да наследи Драгутинов најстарији син. Милутин је хтео да спреми земљиште за свог најстаријег сина Стевана, који се за време грађанских ратова међу Татарима био ослободио ропства и вратио у Рашку, а у ово доба по свој прилици добио на управу Зету. Али Драгутин није био вољан да напусти своје право и да жртвује престо свога сина, па је био решен да и са оружјем у руци брани уговор, који је Милутин хтео да погази. Милутин је у овај мах био у врло великој опасности, јер су га, не зна се из ког разлога, била напустила скоро сва властела. Ипак се он спасао из незгодног положаја и измирио се са Драгутином.

Некако одмах после тога устао је на Милутина његов син Стеван, управник Зете, можда због питања о наслеђу, али по свој прилици највише због спољне политике Милутинове, јер је он, под утицајем Симонидиним, почео сувише попуштати Визан-

тији. Стеван је устао на оца или стога, што је и сâм био уверен да спољну политику треба променити, или је подлегао утицају зетске властеле, која је била осетљивија него властела у осталим крајевима према сувише великом утицају са стране. Ако је Стеван, дижући се на оца, рачунао на властелу која су недавно, у сукобу са Драгутином, била напустила Милутина, па је мислио да ће то и сада бити, он се преварио, јер су властела овом приликом остала верна Милутину и устанак Стеванов је брзо и лако савладан. Стеван се предао оцу, који га је дао ослепити и послао га у Цариград на заточење. Зетом почне управљати сâм Милутин. У то доба умрла је и краљица Јелена (1314 год.), те Милутин завлада и оним крајевима, којима је она дотле управљала.

Када је после две године умро и Драгутин (1316 год.), хтео је Милутин заузети и његову државу, па упадне с војском у крајеве којима је дотле владао Драгутин. Али су у то доба прилике у Угарској биле већ доста сређене, а на угарском престолу седео је агилни и издржљиви Карло Роберт, који није лако напуштао права и претензије угарских краљева. Он је и Милутину оспорио право на Драгутинову државу и заузео је Срем и Славонију, али није могао спречити Милутина да заузме Браничево и Мачву са Београдом.

Крајеве Драгутинове државе у Босни заузео је међутим Младен Шубић, који је наследио свога брата Павла († 1312 год.). Младен се у то доба измирио са знаменитим властелином босанским Стеваном Котроманом, зетом краља Драгутина, са којим се Павле био завадио, а кад Стеван Котроман умре, онда Младен дâ Босну на управу његовом сину Стевану Котроманићу. Како је Стеван у то доба био још малолетан, управљала је за њега његова мати Јелисавета, кћи Драгутинова.

Губитак и неуспехе на северу накнадио је Милутин на југу; год. 1319 освојио је он поново Драч. Али су успеси Милутинови изазвали образовање јаког савеза против Рашке. Још исте године уговорили су Карло Роберт, краљ угарски, Младен Шубић, бан хрватски, и Филип Тарентски савез против Милутина. За акцију против Милутина задобили су они још и многе племенске главаре у Зети и по Албанији. Али је од савезника једино Карло Роберт ударио на Милутина и отео му Мачву. Младен и Филип, заузети другим пословима, нису могли ништа озбиљније предузети, а племенски главари су брзо и лако савладани, чак је Милутин освојио неке градове у Албанији.

Кад је Милутин умро (29 октобра 1321 год.), оставио је он државу проширену и знатно увећану. Кад је примио владу, била је граница рашке државе потиснута до Липљана, а кад је умро, биле су промакнуте државне границе далеко и на југ и на север.

Међутим, стање у земљи није одговарало спољашњем сјају. Консолидовање у самој држави није било изведено, хетерогених елемената је било врло много, ауторитет власти није био утврђен, а властела, особито зетска и арбанашка, била су се осилила јако и била су готова да, кад захтевају њени интереси, раде и против државе.

Због таквих је прилика, после смрти Милутинове, завладала права анархија у држави, тако да су разбојничке чете нападале и на пратњу, која је спроводила мртво тело краљево.

Највише је том анархистичком стању допринело нерешено питање о наслеђу. Стеван, најстарији син Милутинов, био се вратио из Цариграда и добио је опет од Милутина једну област на управу. Он није био сасвим ослепљен; стога је мислио да он и може и треба да наследи очев престо. Због несреће, која

га је снашла, и због своје благе нарави, имао је доста присталица у народу, међу свештенством и властелом. Млађи син Милутинов, Константин, сматрао је, међутим, да је Стеван, због своје слепоће, неспособан за владу и да он треба да наследи круну. Али се јавио и трећи претендент; Владислав, син Драгутинов, мислио је да, на основу уговора између Драгутина и Милутина, њему припада право на престо у Рашкој. Тако је у Рашкој, одмах после Милутинове смрти, плануо грађански рат.

У исти мах беснео је грађански рат и у другој српској држави. Велика моћ Младена Шубића изазвала је против њега савез свих оних, који су се бојали њега и који су му завидели. Тако су се удружили његов брат Павле и моћна хрватска породица Курјаковића против Младена. После дужег наговарања придружи им се и штићеник Младенов, бан босански Стеван Котроманић, те они сви заједно ударе 1322 г. на Младена и разбију га. Младен се обрати Карлу Роберту и затражи од њега помоћ, али га Карло ухвати и задржи га код себе до смрти, задовољан што се на тако лак начин опростио човека, који му је могао бити опасан. И у Хрватској је у то доба био грађански рат у јеку; тамо су поједине моћне породице ратовале и међу собом и против Карла Роберта, удруживши се са Млечићима, којима је та прилика добро дошла да се утврде на далматинској обали.

Када је Карло Роберт уредио ствари у Угарској, почео је радити на томе да савлада Хрватску и да истисне из Далмације Млетачку Републику. Радећи на томе, Карло је тражио помоћи и од босанског бана Стевана Котроманића. Њему је Карло, кад је ухватио Младена Шубића, дао готово целу Босну на управу. Стеван је због тога био захвалан Карлу и био је спреман да му помаже. Али је Стеван Котроманић радо помагао Карлу Роберту још и стога, што је том приликом могао, макар и посредно, да

узме учешћа у решавању хрватских и далматинских ствари, а то је за њега био велики политички успех.

Док се то догађало у Босни, успео је Стеван да савлада једног претендента. Млађи брат Стеванов, Константин, погинуо је у боју. За време нереда и грађанског рата у Рашкој пошло је за руком Филипу Тарентском да опет узме Драч. Стеван је сада покушао да добије Филипову кћер за жену, можда са надом да на тај начин добије натраг Драч, али су ти преговори остали без резултата.

У Бугарској је у то доба (1323 год.) изабран за цара Михаило, син Шишманов, који је имао за жену сестру Стеванову. Михаило је одмах хтео заратити на Византију, а кад су се у Византији почели озбиљно спремати на рат, он отера своју жену Ану, сестру Стеванову, а узме за жену једну византиску принцезу.

Михаило се сада почне спремати да зарати на Рашку, увиђајући сасвим правилно, да ће Бугарска ускоро морати да се бори са Рашком, не само о вардарску и струмску долину, него уопште о превласт на Балкану.

Јер Угарска је, доласком на престо анжујске династије, ушла у послове средње Европе и била је тамо ангажована толико, да није могла водити никакву велику акцију на Балкану. Византија је већ иначе била доста немоћна, а осим тога је у то доба већ почео рат између цара Андроника и његовог унука Андроника млађег. Тај рат је трајао више година и довео је Византију до руба пропасти; у њему су оба претендента позивали у помоћ Србе и Бугаре против свога противника. Босна је, међутим, после дугог низа година мучне и бесплодне борбе, тек почињала да се снажи.

Остала је дакле само Бугарска и Рашка, да се боре о наслеђе византиске империје. Михаило је, изгледа, то увиђао и зато је хтео да изазове сукоб што

пре, док Рашка није још више ојачала. Али је Стеван видео, да је сада врло незгодан моменат за рат. Стеван је знао да Рашка за тај рат, до кога мора доћи, треба боље да се спреми, и да пре свега треба да реши династичко питање, које је још увек било нерешено, јер се Владислав још увек држао у северним крајевима. Стога је Стеван гледао да, ма на који начин, за сада спречи рат. Посланику његовом, познатом књижевнику и доцнијем архиепископу Данилу, пошло је за руком да отклони за сада сукоб.

Владислав је можда рачунао на то, да ће заједно са Бугарима предузети акцију против Стевана, али се његова нада није испунила. Стога се он обратио на свога рођака, бана Стевана Котроманића, који је био вољан да му помаже. Стеван је, међутим, ипак успео да савлада Владислава, да заузме његове земље и да га изагна у Угарску, где је и умро. Али је за време те борбе Стевану Котроманићу пошло за руком да заузме Хум (1324 год.).

Идуће године оженио се Стеван унуком Андроника II, и у борби између њега и његовог унука Андроника III стао је на страну овога, док су Бугари били уз Андроника II. Стеван је свом савезнику послао био војводу Хрељу са једним одељењем војске, али је та помоћ доцкан стигла, јер је Андроник III био савладао свог деду и завладао сам државом (1328 год.). Ипак је Стеван, за време те борбе у Византији, успео да заузме Велес, Просек и још неке градове. Андроник III је сада јасно увиђао да Византији прети велика опасност од Рашке, која је већ дуже времена систематски радила на томе, да се утврди у вардарској долини. Бугари су ту опасност видели већ и пре. Заједничка опасност од Рашке упутила је Михаила и Андроника једног на другог. Тако је дошло до савеза између Бугара и Византије против Рашке.

Док су се Срби и Бугари спремали на борбу,

од које ће зависити будућност оба народа и која ће решити судбину Повардарја и јужних крајева Балканског Полуострва, дотле је Угарска, у савезу са Стеваном Котроманићем, водила борбу против хрватских великаша. Ту је борбу употребила Млетачка Република, да задобије за себе један по један далматински град. На тај начин добила је она под своју власт готово цело далматинско приморје од Велебита до Цетине. Али је у исти мах и Стеван Котроманић радио на томе, да се утврди у приморју и успео је да, осим Хума, освоји још и неке крајеве у Далмацији.

У то је време и папска курија опет почела енергичније да ради у Босни. Од средине XIII века није у Босни скоро ништа рађено против богомила, тако да су се они доста оснажили. Онда је и православна вера ухватила у Босни јача корена. И бан Стеван Котроманић био је православан, и, ма да је папа енергично радио на томе да га наговори или натера да остави православље, ипак је он остао чврст у вери, можда из страха од противника католицизма који су налазили ослонца у Рашкој.

Таман је папска курија хтела да предузме енергичније мере против богомила и против православних у Босни, кад поче распра између католичких калуђера Доминиканаца и Фрањеваца око тога, који од њих имају права да раде у Босни, те та распра, која је трајала више година, онемогући за то време готово сваки рад католичке пропаганде. За то је време, међутим, богомилска јерес почела јако да се шири, не само по Босни и Хуму, него и по Хрватској и Далмацији.

Међутим је дошло између Рашке и Бугарске до одсудне борбе, која је решила питање о превласти на Балкану и за дуги низ година судбину јужних земаља. Сада је требало да се дефинитивно реши и пи-

тање о томе, ко ће бити господар на Вардару и на Струми.

Према извештајима, што их је Стеван имао, кад је почео рат, цар је Михајло имао намеру да од Видина преко Ниша упадне у државу Стеванову. Према томе Стеван је наредио, да се српска војска искупи на Добричу код Ниша. Али када се српска војска већ почела скупљати, добије Стеван извештај, да је Михаило пошао према Софији, у намери да одатле пође на југ и да с југа нападне на Србе. Стеван онда, и не сачекав да се окупи сва војска, пође Бугарима на сусрет.

Код Велбужда се обе војске сукобе и Бугари буду до ноге потучени; сâм цар Михаило погине у боју (28 јуна 1330 год.). У битци се особито одликовао, и личном храброшћу и тактичким знањем, престолонаследник Душан. Кад је цар Андроник, који је као бугарски савезник такође био пошао на Стевана, добио извешће о поразу бугарске војске, он се врати натраг.

Бугари су после битке код Велбужда, као и увек после пораза, изгубили главу; изгубити војску значило је за њих и овога пута, у осталом као увек, изгубити државу. Бугарски су великаши не само малодушно предавали српској војсци редом градове, него су чинили Стевану предлоге и о потпуном подчињењу. Стеван је био толико мудар, да те примамљиве предлоге не прихвати; он је хтео да се задовољи реалним и трајним добицима. Рашка је добила нишки и велбушки крај, а Бугарска је била дефинитивно истиснута из Струме и Вардара. Једно одељење српске војске дошло је у Трново и попело је тамо на престо протерану сестру Стеванову, Ану, и њена и Михаилова сина, Стевана. После победе над Бугарима Стеван је прионуо још живље, да доврши своју задужбину Дечане.

Али популарност његова, добивена великом победом над Бугарима, није дуго трајала. Властела у Рашкој, а особито престолонаследник Душан, који

је управљао Зетом, били су незадовољни, што победа над Бугарима у неким правцима није доста, а што није никако искоришћена према савезнику бугарском Андронику, који је пре битке на Велбужду био напао на Рашку и заузео неке градове. Тај нерад према Византији сматрала је властела као последицу утицаја краљичина, која је, осим утицаја на спољну политику, радила и на томе, да место Душана њен син, Синиша, наследи престо.

Ако су Душан и властела у Зети, већ због свега тога, мислили да треба учинити крај онаком режиму, промена у Бугарској само је још више ускорила катастрофу. Већ после неколико месеца извршен је наиме у Бугарској опет преврат; Ана и њен син су протерани, а за цара бугарског је проглашен Јован Александар. Тај преврат, који је претио да уништи све користи, које је Рашка могла имати од победе над Бугарима, изазвао је у Рашкој велико незадовољство према раду и политици Стевановој. Зетска властела, која је увек тежила да игра велику улогу у држави и која је била увек у опозицији према сваком режиму у Рашкој, била је и овог пута готова да помогне Душана, кад је пошао на свога оца, а сва је прилика да га је она и подстицала на то. Када је Душан устао на оца, пошло је у први мах Стевану за руком да се измири с њим, али су, одмах после тога, поново избиле несугласице. Душан је онда са својим присталицама пошао из Зете, напао изненада на свога оца и заробио га. После кратког времена Душан се крунисао за краља (8 септембра 1331 год.), а Стеван је наскоро после тога у тамници умро (13 новембра).

Душан је један од најзнатнијих владалаца српских; под његовом владом достигао је српски народ врхунац своје политичке моћи. Он је успео да оствари многе од оних идеала, који су лебдели пред очима Урошу и Милутину и који су их на рад подстицали;

он је чак, благодарећи повољним приликама и свом политичком темпераменту и таленту, постигао много више, но што су они могли и замишљати. Дубоке политичке мудрости није у њега било, али је он имао природне бистрине, да схвати непосредну ситуацију и да је искористи. Осим тога, он је схватао потребу и корист добре организације, ма да сâм није био добар организатор.

Одговарајући жељи странке, која га је довела на престо, Душан је одмах ударио на Византију. Српска војска је продрла, не наишав ни на какав отпор, чак до Сереза и Солуна. Помоћу грчког војводе Сергијана, који је био пребегао Душану, освојио је он, готово без отпора, многе градове у Македонији, међу којима Прилип, Орид, Воден, Костур и Струмицу, а опсео је Солун. Како је у тај мах угарски краљ Карло Роберт почео да се спрема, да зарати на Рашку, Душан је пристао на мир, који му је Андроник понудио. По том миру задржао је Душан северне крајеве, а јужне је вратио Византији (августа 1334 год.).

Сузбивши Мађаре, који су били напали на Рашку и допрли чак до Жиче, Душан, после две године, удари на арбанашке кнезове по Албанији и северном Епиру и, у току од четири године, заузме без великог отпора све до Јанине (1336—1340 год.).

Кад је 1341 год. умро цар Андроник, настао је у Византији дуг и крвав рат о престо, услед кога је завладала потпуна анархија и држава ослабила тако, да је тај грађански рат дефинитивно упропастио Византију. Ослабљена у том рату сасвим, она је морала допустити, да Душан освоји редом све покрајине, са којима је Рашка граничила. Намесник малолетног сина Андроникова, Јована V, Кантакузин, био се завадио са удовом, царицом Аном, отишао из Цариграда и прогласио се за цара.

Видећи, да је у Византији анархија, Душан је опсео Воден. Кантакузин пак, знајући да је слаб, да се сâм бори са законитим царем, дође Душану (1342

год.) и уговори с њим савез, по коме је требало да обојица заједно ударе на крајеве, који су још признавали Јована, а сваки да задржи што освоји. Али тај савез није дуго трајао; царица Ана радила је непрестано на томе, да добије Душана на своју страну и да га одбије од Кантакузина. Како је Кантакузин с војском, што је од Душана добио, врло несрећно војевао, расло је, услед свега тога, неповерење међу њима двојицом. У то Кантакузин одмами себи краљичину гарду, састављену од најамника, па удари на неке Душанове градове. После тога Душан почне преговоре са царицом Аном, а зарати на Кантакузина (1343 год.). Али Кантакузин склопи савез са Турцима, који му пошаљу једно одељење војске у помоћ против Душана. Српска се војска сукоби с Турцима код Стефанијане, али буде разбијена (1344 год.). Ипак је Душан, и поред тога пораза, освајао и даље на југу град за градом, док у јесен 1345 није освојио и Сер.

Сада је била у његовим рукама цела Македонија, осим Солуна, и цела Албанија и Епир; он је господарио великим делом покрајина византиског царства, а у осталим византиским земљама, које још нису признавале његову власт, владала је једна жена и један узурпатор, и они су ратовали једно с другим. Душан је према таквој ситуацији сматрао, да је он сада прави наследник круне Константинове, па се, кад је заузео Сер, прогласио за цара Срба и Грка (у јесен 1345 год.).

Ово проглашење, истина, није нико признао, али је тим актом српски народ ступио у нову фазу у свом развитку; тим актом обележен је и формално нов правац у политици рашке државе. Рашка треба да наследи Византију, која је неспособна за живот, — то је девиза и идеал Душанов. Идуће године о Ускрсу (16 априла 1346 год.) крунисан је Душан у Скопљу за цара, а син његов Урош за краља. Како је крунисање на царство могао извршити само па-

тријарх, то је српски сабор прво прогласио српског архиепископа Јаникија за патријарха, па је онда патријарх Јаникије крунисао Душана.

Византинци су тек 1352 год. доспели да баце анатему на цара Душана, на патријарха Јаникија и на сав сабор, који је прогласио патријаршију и царство. Међутим је и код Срба, особито међу свештенством, било доста њих који овај поступак нису одобравали и који су били противни томе да се руше традиције, наслеђене од светога Саве; та је странка после, кад је зла судба стала да бије српски народ и кад су се стале низати несреће једна за другом, још више ојачала.

V

Док је Душан освајао по Византији, био је српски народ и у другој српској држави, у Босни, непрестано у борби. Стеван Котроманић је, кад је на угарски престо дошао син Карла Роберта, Лудвиг (1342 год.), био склон да приступи савезу против Угарске, који би образовали Млеци, Рашка, хрватско-далматински великаши и Босна. Али до тога савеза није дошло, а Лудвиг је толико оснажио Угарску, да се могао успешно борити и против бунтовника у Хрватској и против Млетака.

Поред тежње да савлада устанак у Хрватској и да истисне Млечиће из Далмације, хтео је Лудвиг и да скучи Душана, јер је моћ његова могла постати опасна по Угарску. Стеван Котроманић, који се већ био донекле ангажовао за савез са Рашком и Млецима против Угарске, кад је видео како се Душан осилио, напустио је сасвим мисао о савезу са Рашком и пришао је на страну Лудвигову. Год. 1344—1348 испуњене су борбом Лудвиговом са хрватским великашима и Млетачком Републиком; у тој борби узимао је већином учешћа и Стеван Котроманић, или као савезник угарски или као посредник. Напослетку је, уз доста велико учешће Стева-

ново, дошло до примирја између Угарске и Млетака на осам година.

Међутим, Душан је још у току 1346 год. ударио на оне крајеве на југу, које још није био освојио. У том правцу је он и сада стално напредовао, тако да је до краја 1348 год. освојио Етолију, Акарнанију и Тесалију. Кантакузин, који је у то доба (3 фебруара 1347 год.) завладао Цариградом, био је немоћан да ишта предузме против Душана, а камо ли да спречи његово напредовање.

У време тог освајања на југу Душан је дошао у оштар сукоб и са босанским баном Стеваном. Већ давно су били односи међу Босном и Рашком затегнути; Душан је желео да добије натраг Хум и помагао је због тога босанске богомиле, који су разривали државу, а бан Стеван се бојао да Душан не стави у свој програм и освојење Босне. Тај антагонизам изазивао је чешће сукобе, који су по неки пут били доста озбиљни. Тако су се односи између ове две српске државе, баш оне године кад се Душан крунисао за цара (1346 год.), тако заоштрили, да је Стеван, бојећи се да Душан не зарати на Босну, молио Млечиће, да они посредују и да се код Душана заузму за њега. Овога пута био је сукоб заиста и одгођен, највише због тога што је Душан имао да сврши освајања на југу. Али је 1349 год. сукоб између Душана и Стевана постао сасвим акутан. Како је Лудвиг био у тај мах заузет на другој страни, Душан нападне на Стевана и продре пљачкајући у Хум. И ако бан Стеван није смео да се бори са Душаном, него се повукао у утврђена места, напустивши крајеве у које је рашка војска била продрла, ипак Душан није имао у овом рату велика успеха. Опљачкао је, истина, неке крајеве, али главну намеру своју није постигао: Хум није освојио. Остала питања остала су такође свакако нерешена.

Исте године, када је Душан ратовао са баном Стеваном (1349), био је сабор у Скопљу, који је саставио и објавио Законик. У том Законику извршена је, наравно под утицајем византиског законодавства, кодификација старијих законских одредаба и обичајног права, свакако са изменама и допунама које је сабор решио. После пет година (1354), на сабору у Серезу, Законик је допуњен неким новим законским чланцима.

У Византији, међутим, раздор међу царем Јованом и Кантакузином никако није престајао, а 1352. год. дошло је опет до рата. Цар Јован је склопио савез са бугарским царем Александром и са царем Душаном, па ударио на Кантакузина. Али Кантакузину дођу и овај пут у помоћ Турци и нападну савезнике код Димотике на Марици; Бугари побегну, а Срби и Грци буду до ноге потучени (1352 год.).

Међутим, угарски се краљ Лудвиг спремао да удари на Душана, не толико стога, што је Душан био ударио на Босну, колико због тога, што је Лудвиг уопште мислио да треба скршити новога цара и његову државу. Чим је угарска војска прешла границу, Душан је добио извештаје о њеном кретању, похитао јој је на сусрет и сузбио је, па је заузео Мачву и Београд (1353 год.). У то доба умро је бан Стеван, а наследио га је његов синовац Твртко; а како је Твртко био малолетан, управљала је за њега његова мати.

Лудвиг се сада почео озбиљно спремати да удари са великом војском на Душана, да изглади своје неуспехе у борби са Рашком. Међутим су се Турци све више утврђивали на Балкану и пљачкали на све стране. Ма да је у Византији борба још увек трајала, ипак је Душан видео да може доћи у врло велику опасност, ако га нападну у исти мах и Лудвиг и Турци, а можда и Кантакузин. Папа Иноћентије VI схватио је опасност која је запретила целом хришћанском свету, а особито Балканском Полуострву, од

Турака и он је већ био организовао отпор Турцима; стога Душану није било тешко задобити га за себе, особито кад му је обећао да ће признати папску супремацију и да ће заратити на Турке. На тај начин је мислио Душан да спречи опасност, која му је претила од Угарске. Папа је био готов да поради енергично код Лудвига, да не предузима ништа против Душана. Рад папин у томе правцу имао је наравно успеха; Душана је на тај начин минула велика опасност, која му је претила (1352 год.).

Почетком идуће године била је политичка ситуација сасвим измењена. У децембру 1354 год. био је Кантакузин приморан да се одрече престола и да се закалуђери; на престолу је остао цар Јован V. И ако су овом променом наступиле редовније прилике у Византији, ипак је та промена за Душана била повољна. Опасан противник је за њега био Кантакузин, а не Јован, који је био слаб и као човек и као владалац. Јован је осим тога био донекле и обавезан Душану, јер је Душан, борбом против Кантакузина, доста допринео паду његову. Пропашћу Кантакузиновом нестало је и оног фактора, који је протежирао Турке, и Турци су сада, ако би наставили своје надирање на Балкан, морали прво доћи у сукоб са Византијом, која сада није више могла настављати према њима политику Кантакузинову. Византија сама била је сасвим слаба и требало је да прође доста времена, док би се прилике у држави консолидовале, тако да она постане способна за какву озбиљнију акцију. Душан је дакле и с те стране био прилично сигуран.

Остала је само Угарска, која је могла бити опасна. Али се и ту ситуација изменила у корист Душанову. Примирје између Угарске и Млетака, закључено на осам година, истекло је и, како оно није могло бити продужено, јер су обе стране хтеле да добију Далмацију у своју власт, спремала се и Угарска и Млетачка Република на рат. Млеци, који су годинама и у више прилика одбијали Душанове предлоге

за савез против Византије, зато што им није ишло у рачун да Византију замени једна снажна држава, а још мање да Цариградом, за којим су и сами тежили, завлада евентуално цар Душан, сада су склопили са Душаном савез против Угарске. Душан је дакле сада могао прекинути везе са папом, које је био почео, само да уклони опасност, која му је била запретила; он је то и учинио.

Стога је папа после тога не само одобравао Лудвигову акцију против Душана, него је покушао и да поквари млетачко-српски савез, али наравно без успеха, јер је Млечићима био важнији њихов политички интерес, него верски интереси папске курије. Рат између Душана и Млетачке Републике, с једне, и Лудвига, коме је помагала Босна, с друге стране, почео је крајем 1355 год. Тек што је ратовање почело у Хрватској и Далмацији, кад Душан на пречац умре у најбољим годинама (20 децембра 1355 год.). Рат између Угарске и Млетака настављен је после смрти Душанове без учешћа Рашке и завршио се после три године миром, по коме је Угарска добила целу Далмацију и Дубровник (1358 год.).

У Рашкој је смрћу Душановом настало ново доба, доба трзавица, раздора, расула и слабости. Властела у Рашкој имала је у својим рукама у то доба већ велике комплексе земаља, и имала је врло јака утицаја на политику и на државни живот. Под владом Душановом, кад су се државне границе далеко размакле на све стране, множила су се и ширила и властеоска имања, тако да су поједина властела и поједини провинцијални управници имали у својој руци читаве државе. Док је, за живота Душанова, централна власт и владалачки ауторитет био јак, било је могуће одржавати дисциплину и натерати поједине центрифугалне и сепаратистичке елементе, да своје интересе и тежње подреде интересима и

тежњама државним. А сепаратистички интереси и тежње биле су истина латентне, али живе, јер је Душанова царевина била састављена из врло разнородних елемената, и по народности и по вери и по традицијама и по култури и по политичким тежњама. А цар Душан није имао ни времена ни снаге ни талента, да изведе консолидовање тих разнородних елемената.

Кад је умро цар Душан, који је својом особом сузбијао све те хетерогене тежње и спречавао расуло, и кад је на престо његов дошао цар Урош, човек слаб, без воље и без енергије, без талента и ауторитета, почело је одмах растројство и расуло да отима маха. Поједина властела је одмах покушала да се отргне од средишне власти, која је била слаба да свој ауторитет одржи. То је често чињено не само због тога, што је поједина властела хтела да буде самостална и што је мислила да цепање од државне заједнице захтевају њени лични интереси, него је често властелин или обласни господар био само израз тежње, која је била јака у целој области или је само и вршио оно, што је јавно мњење или што су обласни интереси захтевали. Јер поједине покрајине још нису биле јако везане за онај центар, који је створио Душанову царевину; поједине области у тој великој држави нису се могле за тако кратко време стопити у једну целину, која би имала исте тежње и исте идеале. Живот у другим политичким заједницама, у другим сферама, у другим културним и под другим политичким и верским утицајима, често и са другим националним подлогама, оставио је у појединим областима трагове, који се нису могли тако лако истрти, особито за онако кратко време. Стога су поједине области и саме, независно од својих господара, желеле да дође до онога, на чему су радили њихови амбициозни феудни господари, који су увек тежили за тим, да владалачку власт ослабе, а свој утицај да ојачају.

Згодно је време за такав рад било у доба владе Урошеве. На престолу је био слаб владалац, без воље и без енергије, а и споља и изнутра било је пуно важних нерешених питања. Византија је, истина, била слаба да ма шта озбиљније и у већем стилу предузме против царевине, али су поједине области у новој држави, због својих веза, традиција и културе, много више нагињале старом средишту него новој држави. Друге су опет покрајине, као и поједини феудни господари и обласни намесници, тежили за што већом аутономијом или независношћу. Осим Византије, која је била, при свем том што је била слаба, увек готова да откине од Рашке колико само може, била је у овај мах и Угарска спремна да зарати на Рашку, због њеног савеза са Млецима и због заузетих покрајина.

И заиста, чим је Лудвиг склопио са Млетачком Републиком мир, по коме су Млеци били истиснути из целе Далмације (1358 год.), он пође на Уроша и отме му Мачву и Београд. У то доба већ је Душанова држава била изгубила и све јужне покрајине, осим Македоније и Албаније, делом што су их Византинци освојили, делом што су поједини покрајински господари прекинули све везе са средишном влашћу у Рашкој, па почели самостално да владају.

У току од десет година Урош је, због своје слабости, упропастио све што је Душан био створио; царевина се распала и појединим крајевима и областима завладали су самовласно поједини господари. Неки су се од њих (као Вукашин, који је завладао у Македонији и прогласио се у новембру 1366 год. у Прилипу за краља) одметнули од Уроша, а неки су (као Лазар, у данашњој јужној Србији, Вук Бранковић на Косову, браћа Баошићи у Зети, Никола Алтомановић на Руднику и Златибору) још увек признавали Уроша. Али, како је он био изгубио сваку власт и ауторитет, морали су се и они, исто као и они

који су се били одметнули, сами бринути за своје покрајине.

Док се у Рашкој после смрти Душанове вршио процес дељења и распадања, Босна је такође имала да издржи велику и опасну кризу. За живота Душанова, док је Рашка могла бити опасна за Угарску и крајеве, које је Угарска на југу држала, дотле је краљ Лудвиг подржавао бана Стевана Котроманића и, после његове смрти, његовог наследника, бана Твртка. Босна је у то доба сматрана као равноправан савезник Угарске у борби против Рашке и Млетака. Али кад је угарско-млетачки рат свршен повољно по Угарску и када се, после смрти Душанове, његова царевина почела распадати, онда је Угарска сасвим променила своје држање и своју политику према Босни. Опасности за њу с те стране више није било и Босна као савезник није јој више била потребна. Стога је од тога времена Угарска радила систематски на томе, да Босну подложи или бар да је у њеној слободи што више скучи.

Још одмах после смрти Душанове, пре него што се свршио рат са Млецима, али кад је већ било доста јасно, да ће из тога рата Угарска изаћи као победилац, Лудвиг је сасвим изменио своје држање и своју политику према Босни; он је хтео да од досадањег савезника начини поданика. Изгледа да је Твртко одмах схватио нову ситуацију; он је брзо и без отпора погнуо главу, уверен да би сваки отпор био безуспешан, јер у онај мах за борбу против Угарске није било никаква изгледа на успех, па би неупутно било трошити народну снагу узалуд, стављати у опасност државу и упуштати се у предузеће, које је могло донети само штету и несрећу.

Услови, под којима се Твртко морао покорити Лудвигу, били су веома тешки. Твртко је морао признати врховну власт угарскога краља, морао је Угарској уступити Хум, морао је обећати да ће поћи са војском у помоћ Угарској, кад год буде био позван,

да ће гонити богомиле и, напослетку, да ће, ради гаранције за овај уговор, или он сâм или млађи брат његов Вук увек бити на двору угарског краља (1357 год.). На тај начин мислио је Лудвиг, да ће имати код себе једног босанског претендента, кога ће моћи увек употребити против босанског бана, ако не буде хтео радити што му се наређује.

Босна је дакле била покорена и унижена, она је сада у ствари постала угарска провинција. Али Лудвигу ни то још није било доста; требало је још више Босну понизити, требало је још боље осигурати власт угарску. Лудвиг се све бојао да Босна још није доста сломљена. Стога је одмах после тога почео подбадати босанску властелу против бана Твртка. Тај рад имао је успеха; наскоро је плануо устанак против Твртка, особито у оним крајавима, који су се граничили са Угарском.

У Босни је плануо грађански рат, а богомили су опет дигли главу. Али ни властела, која је, подстакнута угарским интригама, устала била на Твртка, ни богомили, који су и сада, као и увек за време метежа, устали против државне власти, нису ни помишљали на то да се подложе Угарској. Тако је Лудвиг убрзо увидео, да ће се цео покрет, који је он изазвао, окренути против њега самога, па је стога био принуђен да промени своју политику лично према Твртку. Сада је Лудвиг дошао до уверења, да је за његов престиж у Босни боље да утврди ауторитет и власт Тврткову, него да их подрива и обара.

Лудвиг је као повод рату против Босне истакао акцију богомила. Јачање богомила већ је било дало повода папској курији да помишља на крсташки рат против Босне. Стога се Лудвиг сада крене, као заступник и бранилац католицизма, против богомила. Изгледа да је Лудвиг у овоме походу имао успеха, јер је Твртка утврдио на престолу и обавезао га да предузме енергичне мере против богомила. Али кад је Твртко почео да гони богомиле, наишао

је на јаку опозицију. Властела босанска била је незадовољна, што Твртко сувише попушта Угарској, а богомили су били огорчени, што их гони. Незадовољство је расло све више, док 1365 год. није дошло до отвореног устанка против Твртка. На чело незадовољника ставио се Твртков млађи брат Вук. Већина народа била је уз Вука, те Твртко буде збачен и побегне у Угарску. Од краља Лудвига добије он међутим војску, са којом се идуће године врати у Босну, сузбије Вука и заузме поново престо.

Савладав, помоћу своје матере, која му је била веран саветник и помагач, све неприлике и интриге Лудвигове и своје властеле и свога млађег брата, Твртко се утврдио на престолу. Он је сада могао приступити раду на консолидовању и снажењу у самој држави и на проширењу државних граница.

Твртко је први од свих босанских владалаца савладао све унутрашње незгоде, он је први отклонио опасности од нападаја на Босну и први је водио успешне офанзивне ратове. План Твртковa рада кретао се у два правца.

После смрти цара Уроша (2 децембра 1371 год.) Твртко је сматрао, да је сада он, као унук ћери краља Драгутина и једини непосредни потомак те лозе, наследник Немањићког престола, па је од тога времена према томе и удешавао целокупну своју политику. С друге стране је он после смрти Лудвигове (1382 год.), у време кад је његова држава ослабила, јер су у Угарској и Хрватској настали велики немири, гледао да освоји Далмацију и да изађе на море.

Док је Душан у првом реду радио на томе, да границе рашке државе промакне на рачун Византије и да створи византиско-српско царство, дотле је Твртко ишао за тим, да веже Босну и Рашку у једну државу, а та нова држава да прихвати у приморју традиције старе хрватске државе. План Душанов је већи са политичког, Твртков је већи са националног гледишта.

Први пут је, од оног времена кад су Босна и Рашка почеле да живе сасвим засебним самосталним државним животом, поникла мисао о потреби државног јединства ове две српске државе. Можда су на постанак те мисли утицали више државни и државо-правни него национални разлози, али би ипак остварење њено било од врло великог значаја и утицаја за националну будућност.

У време кад је Твртко, после смрти Урошеве, начинио план да ради на томе, да наследи круну Немањића, био је краљ Лудвиг заузет борбом да добије пољски престо. Заузет сав на тој страни и у том послу, он је напустио сваки рад на југу, где по његову мишљењу, после смрти Душанове, за њега није више било никакве опасности. План Твртков да он замени Немањину династију, — а остварење тога плана Рашку би морало јако ослабити или је сасвим уништити, — могао је само бити по вољи Лудвигу, који је Твртка сматрао за свог клетвеника. Том плану Тврткову о наслеђу круне Немањине није се противио ни највећи самовласни господар, који се на територији Душанове државе затекао после смрти Урошеве, кнез Лазар.

Кнез Лазар и Твртко су, напротив, за све време своје владе сматрали да се њихови интереси у главном нигде не укрштају, да се програм њихова рада и њихови планови могу сложити и да су њихови интереси једнаки и идентични. Тако је Лазар, радећи на томе да сузбије и покори властелу, која су, као и он, после смрти Урошеве самовласно завладала у појединим покрајинама, лако задобио Твртка за савезника против најсилнијег од њих, Николе Алтомановића. Кад је Алтомановић савладан (1374 год.), поделили су Лазар и Твртко његову државу; Твртко је том приликом добио један део оних земаља, које су некада сачињавале језгро рашке државе.

Као потомак Драгутинов, а господар једнога дела старе рашке државе, Твртко је мислио да има права

да наследи круну Стевана Првовенчаног и да на тај начин формално прихвати традиције Немањићке државе. По томе се види, да је и у Босни била јака свест о традицијама и о легитимитету Рашке. Како је краљ Лудвиг у то доба непрестано био забављен пословима на северу своје државе, па није могао никако обраћати довољно пажње на оно што се на југу догађало, нити је у тај мах могао доста енергично интервенисати на тој страни, реши се Твртко да се прогласи за краља Рашке и Босне.

Царска титула није у тај мах била популарна у Рашкој, јер су многи сматрали да је она узурпирана и да од доба, од кад се Душан прогласио и венчао за цара, почињу, због тога незаконитог акта, несреће да бију рашку државу. Стога је и Вукашин, кад се одметнуо од Уроша (1366 год.), узео само назив краља. Тај проглас Вукашинов био је већ преседан, по коме се краљевска титула може пренети из централних рашких земаља на друго место и тај је факт могао дати још више повода Твртку, да се и он прогласи за краља. При томе је Твртко био у много бољем положају него Вукашин, јер је Вукашин био бунтовник и одметник од законитог владаоца, а Твртко је био самосталан законити владалац, који је, као потомак једног владаоца из лозе Немањине, мислио да има права да наследи краљевску круну рашку. Осим тога није никога било ко би могао Твртку оспорити право на то. Лудвиг је био заузет, а Лазар, како изгледа, није имао ништа против тога, да се Твртко прогласи за краља.

Занимљив је положај кнеза Лазара у том погледу. Он је у то доба већ морао бити на чисто с тим, да ће он бити фактички наследник престола у старој рашкој држави. После смрти Урошеве и Вукашинове он је био нај јачи од свих, који су сада самостално владали у земљама, што су некада чиниле језгро рашке државе.

Прилике су међутим биле несређене, положај неодређен; смрћу цара Уроша, кога су сви на северу од Шар-планине до његове смрти признавали за господара, и ако су у својим областима, због слабости његове, у ствари били самостални владаоци, нестало је законите централне власти у рашкој држави. Самостални обласни господари вршили су сада и даље власт, као и последњих година за живота Урошева. Али су они осећали да они ту власт врше у име своје само у невољи и привремено, јер нема легитимног владаоца. Међутим су имали на уму и истицали, да растурене области рашке државе могу опет, по њихову мишљењу свакако путем избора, добити легитимног господара, који ће обновити централну власт у рашкој држави и који ће бити од свих признат за господара и цара.

Али је у то доба кнез Лазар већ очевидно радио на томе, да он окупи око своје државе све оне покрајине бивше рашке државе, које су, после смрти Урошеве, почеле да се формирају у засебне државне целине. Задобив за себе Вука Бранковића, господара Косова, Лазар је склопио са Твртком савез против Николе Алтомановића, заратио на њега, победио га и поделио његову државу са својим савезником. Остала ситнија властела, која до тога времена није била признала врховну власт Лазареву, морала му се готово сва покорити. У то доба кнез Лазар је очевидно већ сматрао да је он фактички наследник Немањићког престола, те се дао венчати за владаоца.

У областима старе рашке државе било је међутим у народу доста незадовољства, које је свештенство још више распаљивало и подржало, особито због тога, што су проглашењем царства и патријаршије порушене традиције Св. Саве и што је због тога бачена анатема на српску цркву и српску државу. Све несреће, које су после смрти Душанове задесиле његову државу и народ у њој, сматране су као казна

божја због учињеног преступа и као последица проклетства, што га је цариградска патријаршија бацила на Душана и његову државу.

Стога је поједина властела у јужним покрајинама, кад су, после смрти Душанове, поједине области почеле да се одвајају у самосталне државне целине, одбацивала Душанове реформе и подложила се цариградској патријаршији.

И кнеза Лазара задобила је за себе странка, која је била за измирење српске цркве са византиском. Али је много теже било задобити преставнике српске јерархије. Напослетку је и патријархов отпор био сломљен, и у Призрену је свечано извршено измирење српске и грчке цркве. Цариградска патријаршија је скинула анатему са покојних српских царева, црквених великодостојника и цркве и признала је српском црквеном поглавици титулу патријарха (1374 год.). На тај начин кнез Лазар је решио у својој држави једно врло важно питање.

Али је кнез Лазар, тиме што је баш он решио то питање, учинио и лично за себе врло много. Тиме се наиме он истакао као преставник српскога народа у бившој рашкој држави и као наследник Немањићког престола. Али је и бан Твртко сматрао да је он позван да наследи круну Немањића, и по сродничким везама са том династијом и по томе што је, особито после освојења Алтомановићеве државе, он имао у својој власти доста земаља, које су некада биле под Немањићима. Ипак изгледа да до сукоба између Лазара и Твртка због тога питања није дошло, свакако највише због тога, што је кнез Лазар био врло реалан политичар и није никада много полагао на формалности и на успехе, који немају реалне подлоге. Стога се кнез Лазар, како изгледа, није противио Твртковој жељи да се прогласи за краља. Краљ Лудвиг био је у то доба сав заузет приликама у Пољској и Литавској, Лазар није имао амбиције да добије велику титулу, а остале династије биле су и

сувише слабе, да ма шта учине против извршења Твртковe намере. Положај и прилике биле су дакле за Тврткa врло повољне и он је тај повољни положај и прилике искористио. Год. 1377 Твртко се, у Милешеву, на гробу Св. Саве, венчао за краља босанског и рашког.

Прогласом краљевства настају за Босну нове прилике; она сада заузима други, важнији положај у међународним односима и специјално на Балканском Полуострву. Ојачав и проширив своје границе, Босна је, особито после Лудвигове смрти (1382 год.), кад су у Угарској настали нереди и грађански ратови око наслеђа, имала прилике и могућности да прошири своје границе и да утврди своју независност. У борби против Лудвигове ћери Марије, која је требала да наследи Угарску, Хрватску и Далмацију, — борба се та особито водила у јужној Угарској и у Хрватској, — Твртко је узимао учешћа само онда, кад је било изгледа да ће извући из те борбе ма какве користи за себе.

Време борбе и грађанских ратова у Угарској употребио је он на то, да се утврди и ојача на другој страни. Тако је Твртко, како изгледа, у то доба саградио или набавио флоту и подигао у Боци Которској град Нови (1382 год.), који је требало да конкурише Дубровнику. У исто доба покушао је Твртко да завлада и Котором, али је због тога дошао у сукоб са господарима Зете, Балшићима, који су такође тежили за тим градом.

У јужној Угарској, Хрватској и Далмацији пламтео је међутим грађански рат. Твртко је још од почетка ових немира са симпатијама пратио рад и борбу устаника, јер је тај рад, који је слабио Угарску, ишао Твртку у рачун и помагао је снажење Босне. Помажући устанике и борећи се против наследнице Лудвигове, Твртко се могао надати да ће ма на који начин добити Далмацију, можда и Хрватску и Сла-

вонију, а то је била његова жеља, то је била најважнија и главна тачка у његову програму и раду, од кад је умро краљ Лудвиг.

Хаотично стање, које је владало у свима покрајинама некадање Лудвигове државе, ишло је само на руку плановима Твртковим. У приморју је у неким местима створена босанска странка, која је радила на томе, да приморски градови, остављени од Угарске, приме заштиту босанскога краља. У појединим местима долазило је и до оштрих сукоба између угарске и босанске странке. Твртко се међутим није задовољио само тим, да створи своју странку у Далмацији и да се она бори и ради за њега, него је и сâм ступио у акцију, и са великом војском почео нападати поједине далматинске градове.

Неколико година трајала је та монотона борба, у којој је Твртко све више, и с мора и са сува, притешњавао поједине далматинске градове. Особито је у великој опасности био Сплет, који се од увек истицао верношћу према Угарској. Притешњен од Босанаца, Сплет је, без наде да ће из Угарске добити помоћи, предложио свима далматинским градовима и хрватским кнезовима савез против Твртка. Како је Твртко јасно показивао намеру да завлада и Хрватском, пристали су хрватски кнезови на план Сплећана и тако је образован далматинско-хрватски савез против Твртка. Али тај савез није имао никаква успеха; шта више наскоро после тога Твртко је завладао готово целом Хрватском (1388 год.).

Сад је тек краљ Жигмунд увидео опасност, која прети далматинским градовима, па је послао војску у Далмацију против Твртка. Али је та угарска војска од Босанаца разбијена, а Твртко је после тога још више притеснио далматинске градове. После дуге монотоне борбе и опсаде затражили су Сплет и Трогир одређен рок, да пошаљу посланство у Угарску и да траже помоћ. Они су обећавали, да ће се, ако у том року не добију тражену помоћ, сматрати ре-

шени свих обавеза према Угарској и да ће се предати. Како је Твртко у то доба, као савезник Лазарев, морао слати војску у помоћ Лазару, кога су Турци били напали, пристао је да дâ Трогиру и Сплету тражени рок за посланство у Угарску и да за то време буде у примирју са њима.

У јужној Угарској и Хрватској међутим још је увек трајао устанак, који су помагали и Твртко и кнез Лазар. После дугог спремања Жигмунд напослетку крене на устанике и на Тврткa и Лазара. Пораз српске војске на Косову (1389 год.) ослабио је истина и Твртка, а још више Лазареву државу, али је Жигмунд ипак против Лазареве државе имао врло мало успеха, а борба између њега и Твртка вођена је, и ако су устаници били потучени, у главном са промењивом срећом.

Борба између Твртка и Угарске о Далмацију и далматинске градове била је, међутим, по вољи Млетачкој Републици, која се надала, да ће та борба заморити и ослабити оба противника, тако да ће она лако доћи до Далмације, за којом је толико од увек тежила. Млечићи су дакле (1390 год.) почели радити на томе, да они добију далматинске градове. Али већина далматинских градова није била вољна да прими власт млетачку.

Сплет је, видећи да му Жигмунд не може да помогне, а бојећи се да не буде покорен од Млетака, први отворио своје капије Твртку, који му је одмах потврдио све повластице и утврдио му границе, због којих је град имао врло често неприлика и борбе са својим суседима. После кратког времена предао се Твртку и Трогир, па Брач, Хвар и Корчула. Једино Задар није хтео да призна босанског краља, него је остао веран Угарској.

Сада је Твртко био на врхунцу своје моћи. Босна је била највећа и најсилнија држава на Балканском

Полуострву; она је сада доминирала у северо-западу, као што је неколико десетина година пре тога доминирала Рашка на југу и југо-истоку. Ипак је велика разлика и у политичким и културним тежњама ове две српске државе, царевине Душанове и краљевине Твртковe.

Душан је хтео да створи српско-византиско царство, државу која ће бити заснована на византиским традицијама, са византиском културом, а у којој ће српски народ и његова држава доминирати и бити господар. Босна је пак требало да постане српско-хрватска држава, држава која ће спречавати продирање Угарске на Балкан и власт угарску у српском и хрватском народу. Твртко није имао ни снаге ни смелости, да као Душан јасно и јавно прогласи тај принцип и да га, рушећи освештане традиције, истакне као државни програм. Душан је у осталом у своме раду имао претходнике, а Твртко није. Традиције о хрватској држави биле су и далеке и компромитоване влашћу Мађара у Хрватској, и Твртко је на другој страни морао тражити ослонца за свој легитимитет и за традиције, на које ће се ослонити. Он се стога хтео ослонити на право породице Немањине и прихватити, наравно формално, традиције рашке државе, и крунисање његово на гробу Св. Саве јасно показује, где је он тражио ослонца за свој легитимитет. Што формална страна државног принципа Твртковe нове државе није одговарала фактичном стању и основицама, на којима је она основана и створена, то Твртку није много сметало; можда он то није ни опазио: он је био формалиста и њему је било главно, да је нађена и формула за нову државу, коју је он створио. Па ипак је та држава била велико дело и у основи својој реалније замишљена и заснована, него држава Душанова.

Кад је добио далматинске градове, Твртко је својој дотадањој титули додао и назив краља Дал-

мације и Хрватске. Само се на Задру још увек вила угарска застава. Знајући да сâм својом снагом не може лако покорити Задар, Твртко се обратио Млечићима; тражио је од њих помоћ и нудио им савез против Задра, не увиђајући, као и некада Душан, да се њихови интереси укрштају и да Млечићима не иде у рачун, да га помогну при освајању града, за којим су и сами тежили. Млетачка Република је учтивим речима наравно одбила понуде Твртковe.

Када је Твртко умро (1391 год.), оставио је своме наследнику велику државу, али је та држава, исто као и Душанова царевина, била врло несређена и неконсолидована у сваком погледу. Моћни феудални господари осилили су се били јако и могло се предвидети, да ће они, чим осете да нема више оне чврсте руке, која је била у стању да одржава у заједници хетерогене елементе и да сузбија сепаратистичке тежње појединица, изазвати растројство и расуло у држави. Та криза, која је после врхунца снаге и моћи захватила готово у исто доба и рашку државу и Босну, била је овај мах тим опаснија по српски народ и његове државе, што је у то доба нов један фактор дошао на Балканско Полуострво, фактор коме би тешко била одолела и заједничка акција обе српске државе и целокупног српског народа.

VIII

БОРБА СРПСКОГА НАРОДА С ТУРЦИМА.

Док су Милутин, Дечански и Душан у првој половини XIV века стварали велику државу, која је по плану цара Душана требало да замени византиску империју, дошли су на Балканско Полуострво Турци, као савезници Кантакузинови против цара Јована и против Срба. А док је краљ Твртко, у другој половини XIV века, радио на остварењу свога плана, по коме би Босна постала средиште нове српско-хрватске државе, основана је на Балкану нова турска држава и већ је била, освојив прво многе земље на југу, сломила отпор и Лазареве државе.

Већ неколико векова пре тога почело је турско племе у централној Малој Азији да окупља у једну политичку заједницу околна племена. Напоредо са стварањем политичке заједнице вршила се тамо и етничка нивелација, и сва она многа племена, која су доцније формирала турски народ, стапала су се постепено у једну етничку целину. Тај процес етничког стапања вршио се неприметно можда још у оно време, кад је Византија владала оним крајевима. Она наравно у то доба није ништа предузимала против тога, тим мање што су та мало-азиска племена у сва времена давала врло знатан контигенат војске

империји. За етнички развитак тих племена било је врло важно доба, када су Сарацени владали оним крајевима и када су и Турци и сва околна сродна племена прешли на ислам.

После тога почело је и стварање политичке заједнице, које је Византија у више махова покушавала да спречи, али наравно без успеха. Напоредо са снажењем српскога народа и српских држава од XII века шири се и снажи и турска држава у Малој Азији.

Одлично организована, са фанатизованом, добро извежбаном и дисциплинованом војском, Турска је у XIII веку стално напредовала и освајала, претапајући у турско племе сва она племена, која су ушла у састав те нове државе. Почетком XIV века Турска је већ била у Азији сила првога реда, и изнуреној Византији је с те стране претила велика опасност.

Византија је у то доба већ била водила борбу са Турцима, који су стално освајали византиске покрајине. Али слаба да им се сама одупре, она је тражила помоћи против њих; тако је и Милутин на молбу византиског двора слао војску у Малу Азију у помоћ Византији против Турака. За време грађанских ратова у Византији, у другој четврти XIV века, већ су Турци, позивани од појединих зараћених страна, више пута прелазили на Балкан и пљачкали по балканским покрајинама, не бринући се често много за то, да ли су то земље њихових савезника или непријатеља. Као савезници Кантакузинови имали су Турци један сукоб и са српском војском и разбили су том приликом Србе. У исто доба, кад су почели да прелазе на Балкан, почели су Турци и да нападају и пљачкају по обалама готово целог Средиземног Мора, тако да се у западној Европи већ у то доба, дакле пре него на Балканском Полуострву, осећала и увиђала опасност, која прети од Турака. Тамо се у то доба већ радило на образовању лиге против Турака и помишљало се на крсташки рат против њих.

На Балкану се у то доба та опасност још није увиђала, ма да је већ Душан, наравно из других, политичких разлога, тражио од папе да добије назив и звање вође у борби против Турака. Још последњих година владе Душанове Турци су, освојив Галипољ, који је услед земљотреса било немогуће одбранити, утврдили своје господство у Европи и основали своју државу на Балканском Полуострву.

Доласком њиховим у Европу решена је била већ судбина народâ и државâ на Балкану. Јер Турци су били у сваком погледу у надмоћности према свима народима на Балканском Полуострву. Византија је била сасвим изнождена и сасвим неспособна да се бори и са много слабијим непријатељем, но што су тада били Турци. Бугарску су у то доба растрзале међусобне распре и растројство је узимало све више маха. Рашка је, после смрти Душанове, убрзо почела да се распада, особито стога што поједине провинције, за кратко време док су биле под Рашком, нису могле да се прилагоде и слију у један нов и чврст државни организам. Иста је судбина, под крај XIV века, постигла и Босну.

Тим дакле слабим и растројеним државама стала је на супрот млада и снажна Турска, чисто војничка држава, која је имала добро организовану и дисциплиновану војску, запојену дивљим верским фанатизмом, која је имала у Малој Азији неисцрпан резервоар материјала за војску, и то материјала, који је у сваком погледу и у сваком роду оружја надмашао онај, којим су у том погледу располагале балканске државе. Осим тога у Турској је у то доба целом државом управљала воља једнога човека и цео државни организам функционисао је тачно и прецизно, а велике војске кретале су се брзо и лако, руковођене вољом и планом само свог врховног команданта. Јединство воље и рада и брза акција са великим, добро извеџбаним војскама, то је била нај-

већа снага Турака, то је био главни разлог њихова успеха. А успех им је био тим више осигуран, што је, у доба када су Турци освајали на Балкану, свега баш тога недостајало народима и државама балканским.

Утврдив се на Балкану последњих година владе Душанове, Турци су, у доба када се царевина Душанова, услед слабе владе цара Уроша, почела распадати, освајали све више на Балкану и ширили границе своје нове државе на рачун Византије и Бугарске. Год. 1369 заузео је султан Мурат I Једрене и преместио је из Азије овамо своју престоницу. Премештање турске престонице у Европу показује, да су Турци у то доба већ сматрали, да је тежиште њихове државе на Балкану и да је у Европи њихова будућност. Опасност, која је свима запретила с те стране, прво су увиделе и осетиле српске династе у јужним крајевима, особито краљ Вукашин и његова браћа. После пада Једрена за њих је морало бити јасно, да ће ускоро и на њих доћи ред. Стога се они почну спремати на борбу. После две године дошло је до рата између Срба и Турака. Вукашин, ма да је у то доба био у рату са Балшићима, господарима Зете, скупи доста велику војску и пође са својом браћом Турцима на сусрет. На Марици код Чрномена Турци нападну изненада ноћу српску војску и разбију је сасвим; у боју погине и краљ Вукашин и оба његова брата (26 септембра 1371 год.).

Победа Турска на Марици један је од најважнијих догађаја у историји Балканског Полуострва; њоме је дефинитивно утврђено турско господство на Балкану и решена за векове судбина балканских народа. Према политичком положају на Балкану и у Европи била је сада турска власт на Балканском Полуострву свршен факт; сви покушаји после тога да се Турци истерају из Европе нису имали реалну подлогу и нису наравно могли имати успеха, тим пре што Турци од овога времена имају у Европи не само своју

војску, него и јаку популацију и што је од тога времена интерес многих фактора, и на Балкану и у Европи, био везан за турско господство.

Непосредне последице битке на Марици биле су врло велике; све покрајине на југ од Шаре признале су султанову врховну власт. Династе, које су сада владале у јужним крајевима некадање Душанове царевине, постале су вазали турскога султана, са обавезом да плаћају данак и да га у ратним походима помажу извесним контингентом војске. После тога, па за дуги низ година, већина тих крајева била је поприште готово сталне борбе, коју су међу собом водиле разне династе. У ту борбу радо су се уплетали и Млечићи, тежећи да добију што више утврђених тачака на јадранском приморју, а исто тако и Турци, који су готово стално нападали на све стране, робећи, палећи и пљачкајући.

У српским земљама некадање Душанове царевине владао је међутим хаос и анархија, која је у главном и омогућила сразмерно лако продирање и освајања Турака. Када је, ускоро после битке на Марици, умро и цар Урош (2 децембра 1371 год.), последњи директни потомак Немањине династије, остали су и крајеви на северу од Шаре, у којима је дотле признавана законита власт Урошева, без законитог господара. У тим су крајевима, већ за живота Урошева, кад је настало опште расуло и кад је централна власт изгубила сваки значај и ауторитет, поједини феудни господари вршили од своје стране и у своје име пуну државну власт; а било је и у тим крајевима династа, који су се били сасвим одметнули од Уроша, тако Балшићи у Зети, који су, надајући се да ће у папској курији наћи ослонца и потпоре за своје сепаратистичке тежње, прешли (1368 год.) у католичку веру. После Урошеве смрти још је било изгледа и наде, да ће се распаднути делови Душанове царевине опет спојити

у једну целину и да ће опет неко бити признат за цара и завладати целом државом; на то су били спремни чак и Балшићи.

Али ни један од династа, који су после смрти Урошеве остали, није имао ни легитимитета ни ауторитета, да окупи расуте српске покрајине и да изведе то уједињење. Тако је и даље сваки династа владао самостално у својој области: Краљевић Марко, Дејановићи и други у Македонији, као вазали турски; кнез Лазар на Копаонику, Шари и Јастрепцу, Вук Бранковић на Косову, Балшићи у Зети, Никола Алтомановић на Руднику и Златибору, као самостални господари.

И по географском положају своје државе и по ауторитету и по политичком таленту највише је кнез Лазар имао изгледа да ће обновити Немањићку државу. Он је на томе и радио смишљено и истрајно од почетка, па за све време своје владе. Услед удаје Лазареве ћери Маре за Вука Бранковића (око 1372 год.), Вук је признао у својим земљама Лазареву врховну власт. Год. 1374 Лазар је, у савезу са Твртком, разбио Николу Алтомановића и добио добар део његових земаља. После тога Лазар се већ сматрао за главног наследника државе Немањића, па је извео измирење српске и грчке цркве. Што се Твртко ускоро после тога крунисао за краља рашког и тиме истакао своје право и своје претензије на државу Немањића, то Лазара није много бунило; он није марио за формалности и радио је и даље на томе да постане фактички наследник Немањића. Радећи даље у правцу, којим је започео да ради, Лазар је једно за другим, на разне начине, савлађивао властелу, која је још била остала самостална. Тако је год. 1379 победио и Радича Бранковића, који је владао у Браничеву и заузео је његову државу.

У то доба су Турци већ увелико продирали у све јужне покрајине Балканског Полуострва и пља-

чкали су тамо. Опасност је с те стране била за Лазареву државу све већа. Стога је Лазар своју престоницу преместио далеко на север, у Крушевац, и за своју задужбину изабрао Раваницу, место далеко од оних крајева, у којима су некада српски владаоци дизали своје главне задужбине.

Како је опасност од Турака била све већа и све очевиднија, Лазар је почео систематски радити на томе, да образује велики савез против Турака. Цео његов рад кретао се у два правца: да окупи око своје државе и око себе све оне династе, које није могао покорити, и да образује савез против Турака. На остварењу оба та плана радио је он пре свега удајом својих кћери. Једну је удао за Вука Бранковића, једну за Ђурђа Страцимировића-Балшића, једну за сина бугарског цара, а једну за сина угарског палатина Николу Горјанског. Цео тај план и рад Лазарев био је добро смишљен и преко потребан, јер су Турци стално напредовали и продирали. Лазар је успешно сузбијао поједина њихова пљачкашка одељења, али кад су Турци 1385 год. ударили, на позив Карла Топије, коме су Балшићи били освојили Драч, на Зету и разбили Балшиће, било је јасно да ће они ускоро навалити свом силом и на државу Лазареву. Одмах идуће године ударе они на Ниш и освоје га. Од тога времена полазиле су поједине турске чете у пљачку у крајеве државе Лазареве; тако пође један одред турске војске из Ниша Топлицом у Лазареву државу, али буде од Срба код Плочника сатрвен (децембра 1387 год.). Наравно да од те победе није било великог успеха, јер су Турци већ идуће године опет успешно ратовали.

Акција Лазарева против Турака била је међутим ослабљена тим, што је кнез Лазар у то доба, у савезу са краљем Твртком, почео помагати устанике у Угарској и Хрватској, који су се били дигли на Лудвигову кћер Марију и њенога мужа Жигмунда. Борба се тамо у главном водила доста неповољно по

Лазара. Жигмунд је у пролеће 1389 год. продро био чак у Гружу.

Међутим је цар Мурат са великом војском кренуо на Лазара. Лазар са Вуком Бранковићем и Влатком Вуковићем, који је довео босанску војску, пође против њега. Сукоб је био 15 јуна 1389 [redacted] У почетку су Срби напредовали и српско [redacted], којим је командовао Вук Бранковић, потисло је тако снажно турско лево крило, да се у један мах сматрало да су Срби победили и гласници, који су за време битке послати били краљу Твртку, јављали су о победи српске војске, тако да је он о својој победи известио неке државе на западу. Али у одсудном тренутку престолонаследник Бајазит удари са резервом у бок српског десног крила и разбије га, центар српске војске, којим је командовао кнез Лазар, буде онда савладан, а лево српско крило, којим је командовао Влатко Вуковић, буде после тога лако разбијено. За време битке погине цар Мурат од руке једног српског властелина по имену Милоша, а кнез Лазар буде ухваћен и, заједно са заробљеном властелом, погубљен.

Последице битке на Косову, која се од свих догађаја у српској историји највише урезала у памет народну и коју је народна традиција највише и најбоље обрадила, биле су врло велике и тешке. Бајазит се истина одмах после битке, у којој је и турска војска јако страдала, повукао у престоницу, да осигура себи престо. Али је за кнегињу Милицу, која је за своје малолетне синове Стевана и Вука била узела управу државну у своје руке, и за оне, који су остали живи, а имали учешћа и утицаја на државне послове, било јасно, да се свакако морају мирити са Турцима. То је у овај мах било тим потребније, што су се Балшићи, који су и иначе и после удаје ћери Лазареве за Ђурђа Страцимировића-Балшића, били врло непоуздани савезници Лазареви, сасвим одцепили од

Лазареве државе, а исто се тако сасвим одвојио од Лазаревих наследника и Вук Бранковић, који је мислио да треба, наслањајући се на Угарску, наставити борбу с Турцима. Осим тога и Жигмунд је мислио да може згодно за себе употребити тешку политичку ситуацију, у којој су се налазили наследници Лазареви, па је још у јесен 1389 год. упао у северне крајеве Лазареве државе.

Све је то приморало Милицу да се мири са Бајазитом. Услови, под којима је склопљен мир између Милице и Бајазита, били су за Лазареву државу врло тешки. Милица се обвезала да плаћа Турцима данак и да у већим походима шаље Бајазиту у помоћ један одред војске; осим тога морала је Милица дати своју најмлађу ћер, Оливеру, у харем Бајазитов. Склопивши на тај начин, и ако под тешким условима, мир са Турцима, Милица је бар осигурала државу својих синова од сталних пљачкачких похода турских чета. Али су зато после тога турске чете стално продирале у све друге крајеве, који су у тај мах граничили са турском државом, а продирале чак и у Босну и у Угарску.

У свима српским земљама било је стање несигурно и несређено; сви су крајеви били стално у опасности од Турака, који су, у мањим и већим четама, непрестано продирали на све стране и пљачкали. А отпор српскога народа Турцима био је готово сав парализан међусобном борбом, која је после битке на Косову захватила све српске земље. У држави је Душановој истина та међусобна борба, која је била местимице добила облик сталног герилскога рата, почела још одмах после смрти његове. Утишала се била она донекле у неким крајевима, кад је кнез Лазар почео окупљати растурене делове некадање државе у једну целину. Али су и онда још, и у Македонији и у крајевима који су спадали у сферу Лазаревих политичких интереса, поједине области, поједини великаши и градови ратовали једни са другима.

После смрти Лазареве и Твртkове пошло је све још много већма у том погледу на горе. Вук Бранковић се разишао и завадио са наследницима Лазаревим; та међусобна борба и омраза довела је доцније и до оружаног сукоба. Са Балшићима такође нису ни Лазаревићи ни Бранковићи били у пријатељству. До смрти Твртkове бар је у Босни било сређено стање. Босна је у то доба, кад је у јужним српским земљама већ у велико сепаратизам био отео маха и кад су поједине српске династе, не увиђајући да им од Турака свима прети опасност, почели да се бију и крваве међу собом, бар изгледала снажна и консолидована држава, која би могла да издржи борбу и са снажним непријатељем. Али су још за живота Твртkова у државном организму нове краљевине биле живе клице, које су, после Твртkове смрти, створиле и у Босни исто стање, какво је наступило у Рашкој после смрти Душанове.

Исте су прилике, и политичке и економне и социјалне, изазвале расуло у обе државе. И у Босни је, као и у Рашкој, државна организација била изведена по феудном систему; и у Босни је, као и у Рашкој, моћ феудних господара расла, док нису у доба, кад је држава дошла до врхунца политичке моћи, поједине великашке породице и поједини великаши имали читаве области, којима су владали. Сасвим је природно да су ти господари, који су имали читаве државе у држави, тежили да дођу до што већег учешћа и утицаја у државним пословима. Душану и Твртку је полазило за руком да сузбију њихове неоправдане и сеператистичке тежње, али су њихови слаби наследници морали подлећи утицају феудних господара, који су разбили државни организам и уништили снагу и авторитет централне власти у држави.

У Рашкој је феудна властела под Урошем довела дотле да се држава распала; у Босни није истина одмах после смрти Твртkове дошло дотле, али је већ наследник његов, његов млађи брат Дабиша, по-

стао играчка у рукама великаша. Зле последице анархије, која је почела да овлађује у Босни, почеле су се брзо осећати. Нова краљевина и иначе није стајала на чврстој подлози; крајеви, области и градови, што их је Твртко освојио, нису могли бити тако брзо стопљени у једну чврсту и консолидовану целину, тако да је у тој држави после смрти Твртхове било много хетерогених елемената са посебним интересима и посебним тежњама. Све је то дало само још више повода властели, која је и иначе радила на томе, да ослаби краљевску власт и да она дође до што већег утицаја у држави, да још јаче истакне своје сепаратистичке тежње и да ради на њихову остварењу. Тај хаос у Босни још је појачан верским распрама, које су у Босни, у ово доба слабости и анархије, почеле опет да узимају маха. Такве прилике у Босни баш у овај мах биле су судбоносне. Мађари и Турци су у ово доба и иначе имали рачуна да у Босни буде што више унутрашњих криза. Краљ Жигмунд је особито имао интереса, да Босна буде слаба и неспособна за озбиљну акцију, јер је у Угарској још увек било много Жигмундових противника, који су, у борби против њега, увек налазили ослонца у Босни.

Међутим је и краљ Владислав Напуљски, претендент на угарски престо и противник Жигмундов, који је дотле у борби против Жигмунда био вољан да ради заједно са краљем босанским, променио своју политику према Босни. Видећи да је Твртко акцију његових присталица у Угарској употребио на своју корист, а обавештен о приликама у Босни, Владислав је почео да тражи ослонца и присталица међу моћном властелом, у првом реду код Хрвоја Вукчића, чија је моћ сада већ била врло велика.

Дабиша је био у врло тешком положају. Против њега су били и Турци и Жигмунд и Владислав и властела у држави. Против свих њих Дабиша се није могао борити; он се морао решити да тражи савез

са једним од тих фактора. Владислав је био далеко и његова фактична сила била је у питању; са властелом се није могао никако сложити, јер су се интереси краљеви и интереси феудних господара у тај мах непосредно и сасвим укрштали: властела је хтела да што више скучи краљевску власт, а краљ је хтео да што више сузбије моћ властеле. Дабиши у тај мах није остало ништа друго до да пактира са Жигмундом, чија је моћ, покрај свих незгода, из дана у дан расла и који је стога постајао за Босну све опаснији. Дабиша се дакле погоди са Жигмундом; на састанку у Ђакову (у јулу 1393 год.) начине они уговор, по коме је Дабиша признао врховну власт угарску, а Жигмунд признао Дабишу за краља; од земаља је сваки задржао што је у тај мах имао. Најгоре је било што је у ђаковачки уговор ушла једна одредба, по којој је, после смрти Дабишине, босански престо имао да наследи Жигмунд. Нека властела у Босни није хтела признати ђаковачки уговор, радећи по својој прилици у договору са хрватским устаницима, који су наставили и даље борбу против Жигмунда. Али кад су похватане вође устаничке у Добоју (1394 год.), цео устанак и отпор буде угушен.

Међутим су се, у доба кад је Дабиша преговарао са Жигмундом, догодиле велике и важне промене на истоку Балканског Полуострва. У лето 1393 год. пошао је цар Бајазит на Бугарску, продро је без отпора до престонице бугарске, Трнова, отео га и после кратке опсаде издајом ушао у град. Падом Трнова нестало је бугарске државе; Турци су сада господарили великим делом Балканског Полуострва. После пада Бугарске, у којој је, покрај свих политичких трзавица, последњих деценија књижевност и наука, под утицајем ученог патријарха Јевтимија, са много успеха негована, побегли су многи од ученика Јевтимијевих у државу Лазаревих синова, где

су нашли не само уточишта него и дарежљиве и снажне потпоре, особито код Стевана Лазаревића.

Идуће године (1394) погинуо је у турској војсци, у борби против румунског војводе Мирча, Краљевић Марко. Пад Бугарске и стално продирање турских чета у Босну, Влашку и Угарску нагнало је Жигмунда на енергичну акцију против Турака. После дугих преговора са државама, које су могле доћи у комбинацију за рат против Турака, добије Жигмунд доста војске из западне Европе, особито из Француске, па пође у лето 1396 год. против Турака. Али у крвавој битци код Никопоља на Дунаву буду хришћани разбијени; сам Жигмунд се једва спасао.

После битке на Никопољу прегну Турци да још боље утврде своје господство. Вука Бранковића, који их није хтео помагати у разним ратовима, збаце са престола, а државу његову, пошто су један део оставили на уживање жени и деци његовој, даду као награду Стевану Лазаревићу, који је верно испуњавао своје клетвеничке дужности и у битци код Никопоља са својом одабраном војском много допринео турској победи. Због тога је наравно настала још већа омраза између ове две, већ и иначе завађене породице.

У Зети је, за време ропства Ђурђа II Балшића код Турака, почео грађански рат, у који се уплео и краљ Дабиша, чији је властелин Сандаљ Хранић давао помоћи Ђурђевом одметнику Радичу Црнојевићу, кад је овај покушао да завлада Зетом. Кад се Ђурађ ослободио ропства, он заузме Скадар и Дривају, па их понуди Млечићима, надајући се да ће на тај начин, кад између његове државе и Турске буде млечка територија, бити миран од турских нападаја. Млетачка Република, која је већ векови масистематски радила на томе, да се утврди на источној обали Јадранског Мора, али је увек само привремено у томе успевала, јер су је увек њени непријатељи истискивали из њених позиција, — радо је прихва-

тила Ђурђеву понуду и заузела својим гарнизонима понуђене градове. Сигуран од стране Турака на тај начин, Ђурђе се сада крене на Радича, и савлада га (1396 год.).

Из Босне Радич овога пута није добио помоћи, јер је тамо после смрти Дабишине (7 септембра 1395) изабрана за владарку његова жена Јелена-Груба (1395—1398 год.) под чијом је слабом владом превласт поједине властеле у Босни сасвим узела маха и анархија се зацарила. Поједини феудни господари постали су сасвим независни; владалац је изгубио сваки авторитет, централне власти нестало је скоро сасвим; властела је ратовала међу собом и терала своју засебну спољну политику. Особито су силни били Хрвоје Вукчић, Сандаљ Храњић и Павле Раденовић; њих тројица су управо владали Босном у ово доба. Особито је у њиховим рукама био и по њиховим интенцијама радио Стеван Остоја, који је после Јелене-Грубе изабран за краља (1398—1404 год.), јер се, у борби против Жигмунда и претендената на њих ослањао. Агитација за Владислава Напуљског вођена је у то доба у Угарској и Хрватској врло енергично; за њега су били и Хрвоје и Остоја. Стога је напослетку и Жигмунд морао да предузме у Босни нешто, да сузбије своје непријатеље.

Можда с том Жигмундовом акцијом стоји у вези и покушај Стевана Лазаревића да се ослободи турске врховне власти и да се ослони на запад, у првом реду на Угарску, па да помоћу њеном сузбије Турке. Али прилике у Лазаревој држави нису још биле доста консолидоване; династе, који су после Урошеве смрти били постали независни, па их је кнез Лазар, радећи на државном јединству, покорио, сада су, свакако више из опозиције према Лазареву сину, него стога што су били уверени да државним и народним интересима боље одговара за овај мах туркофилска политика, устали против тога, да се мења спољна политика и јавили су Бајазиту шта Стеван намерава.

Само је личној интервенцији кнегиње Милице пошло за руком да спасе државу својој деци. План Стеванов о еманципацији од Турака пропао је.

У исто доба је и Жигмунд у Босни врло рђаво прошао. У походу, у ком је он лично учествовао, не само да није имао никаква успеха, него га је Хрвоје сузбио и узео му неке крајеве (1398 год.). Тај неуспех још је више оснажио и Владиславову странку и Хрвоја и Остоју. Владиславова странка почела је врло енергичну агитацију и већ су се почели правити планови о доласку његову. Краљ Остоја је, наравно без успеха, 1400 год. тражио од Дубровчана, који су још увек признавали Жигмунда, да приме заштиту и признаду врховну власт босанског краља. Видећи немоћ Жигмундову, а све јаче снажење Владиславове странке, Остоја је свој захтев поновио и 1402 год., наравно опет без успеха. Међутим док су господари Босне, и Хрвоје и Остоја, били сасвим заузети борбом против Жигмунда и ангажовани у акцији Владиславовој, који је у то доба био послао у Далмацију свога заступника, да предузме у његово име владу, док он сâм не дође, — дотле су се у Турској десили догађаји, који су изазвали велике политичке промене на Балканском Полуострву.

Татарски владалац Тимур-Ленк основао је велику и снажну државу у средњој Азији и ширећи своју државу дошао је до граница турске државе. У жељи да освоји и Турску, он удари 1402 год. на Бајазита. Бајазит му дође у сусрет са турском војском, у којој су са својим трупама били и Бранковићи и Лазаревићи. У битци код Ангоре (28 јула 1402 год.) буду Турци до ноге потучени, а сâм Бајазит заробљен. Стеван Лазаревић, који се са својим одељењем тако јуначки борио, да је изазвао дивљење Тимур-Ленково, и Бранковићи спасу се и оду у Цариград. Очевидно је било да ће у Турској сада после пораза настати

растројство, а по свој прилици и грађански рат међу синоновима Бајазитовим.

Стеван је видео да је сада врло згодан моменат за рад. У Турској је владао хаос, а држава је, и иначе и због рата са Тимур-Ленком, била сасвим ослабљена. Сада је била згодна прилика да се много штошта уради. Али су Стевану за рад врло велика сметња били Бранковићи, који су, својом акцијом против Лазаревића, а са њима су били у крвавој завади, могли омести рад на ослобођењу од Турака. Стеван је у Цариграду знао убедити византиску владу да ће Бранковићи шкодити снажењу његове државе, а снажење Стеваново ишло је у тај мах у корист Византији, којој би Стеван био снажан помагач у борби против Турака. Стога је византиска влада, на интервенцију Стеванову, ухапсила Ђурђа Бранковића.

Стеван, међутим, добије од заступника цара Манојла, који је у то доба путовао по западној Европи, да тражи помоћи против Турака, назив деспота, који је он од тога времена увек носио, па пође из Цариграда морем кући. Уз пут се Стеван задржи у Митилени, због своје женидбе. Ђурђу Вуковићу, међутим, пође за руком да побегне из затвора у Цариграду. Он ступи у преговоре са Сулејманом, који је мислио да је у његову интересу да помаже Ђурђа против Стевана, добије од њега војске и пође у своју државу.

Међутим стигне и Стеван у Зету, где сазна да Ђурађ са Турцима иде на њега, па са војском коју је добио од Ђурђа Страцимировића и од матере, крене Вуковићу у сусрет. На Косову, близу Грачанице, дошло је до борбе између две српске династије (21 новембра 1402 год.). Обе војске биле су подељене на два дела, којима је командовао на једној страни деспот Стеван и његов брат Вук, а на другој Ђурађ Вуковић и један турски војвода. Стеван, ма да је имао мању војску, разбије Турке, али Вук буде од Ђурђа побеђен. Кад су се Лазаревићи после битке

састали у Новом Брду, напао је Стеван Вука због тактичких погрешака, што их је учинио. Вук, љут због тога, оде Сулејману. Кнегиња Милица пође за њим, да га врати, али га није више могла стићи, те и она оде Сулејману и измири га са Стеваном.

Стеван је, међутим, мислио да је сада згодан тренутак да се приближи западу и да ради на томе, да, помоћу запада, сасвим сузбије Турке. У Турској је истина завладао Сулејман, али су му браћа спорила право на престо и у Малој Азији је непрестано трајао грађански рат између Сулејмана и његове браће. Осим тога држава је била ослабљена већ и поразом Бајазитовим. Прилике су дакле за борбу против Турака биле повољне. Али противници Турака нису могли искористити те прилике, јер су све државе, које су у тај мах могле повести акцију против Турака, биле или слабе саме собом или су биле, услед грађанских ратова и других разних међусобица, неспособне за интензивну борбу.

Византија је била слаба, да сама предузме ма какву озбиљнију акцију. У Рашкој су се борили међу собом Вуковићи и Бранковићи, а и у Стевановој држави није било све како треба. У Угарској је била у јеку борба између Жигмунда и Владислава, који је дошао био у Далмацију и крунисао се у Задру за краља угарског (1403 год.). Босна је, без јаке централне власти, под разним утицајима моћних обласних господара, а у сукобу са Дубровником, била сасвим немоћна; она је имала разлога да страхује и од Жигмунда и од Владислава.

Док је код хришћана владала немоћ и растројство, дотле је султан Сулејман јасно увидео у какву је опасност последњим догађајима доведена турска власт у Европи, па је прегао да спасе колико се може спасти, радећи у том правцу енергично, истрајно и врло смишљено. Он није презао од интрига, није се плашио жртава, није се бојао непопуларних по-

ступака, само да спасе државу. Прилике код хришћана, и на Балкану и у осталој Европи, ишле су му на руку и он је успео да у овој најопаснијој кризи по Турке од кад су дошли у Европу, спасе и сачува турску државу.

Крајем 1403 год. пошло је напослетку Жигмунду за руком да умири Угарску, па се почео спремати да поведе енергичну акцију на југу, особито у Босни. У исто доба он је склопио савез са деспотом Стеваном и уступио му Мачву и Београд. Жигмунд је шта више, ма да је у исти мах и сâм полазио у Босну, слао Стевану у помоћ војску, са којом је Стеван ударио на Турке и заузео и од њих и од Вуковића неке крајеве. Ускоро после тога дошло је између Сулејмана и Стевана до мира, по коме је Стеван задржао, што је био освојио.

Кад је Жигмунд, примирив Угарску, пошао био на Босну (1403 год.), краљ Остоја, уверен да се са Жигмундом не може успешно борити, покорио му се и признао је угарску врховну власт. Али сада устану против њега многи босански великаши, особито Хрвоје, који су били против Угарске и Жигмунда. Против Остоје удружио се са босанском властелом и Дубровник, који је истина увек верно држао уз Жигмунда, али су у овај мах, у борби против Остоје, који је непрестано ударао на Дубровник, његови интереси били идентични са интересима противника Жигмундових у Босни. Према таквој ситуацији пошло је доста брзо и лако незадовољницима за руком, да збаце краља Остоју с престола (1404 год.). За краља босанског буде изабран Твртко II Твртковић (1404—1408 год.), који је био у сваком погледу само вршилац воље и слепо оруђе у рукама босанских великаша, у првом реду Хрвоја Вукчића и Сандаља Храњића.

Дубровник је са новим владаоцем склопио мир под повољним условима. Али је Жигмунд, који је

Остоју помагао, још кад су се Босанци били дигли на њега, био сада вољан да силом врати на престо у Босни свога привргженика, ма да је он био непријатељ његових верних Дубровчана, а да отера креатуру Хрвојеву и Сандаљеву, његових највећих непријатеља и присталица Владиславових. Али цела акција Жигмундова није овога пута имала успеха. Рад својих присталица против Жигмунда помагао је овога пута и Владислав одашиљањем своје флоте у далматинско приморје (1405 год.).

У то доба је Балша, који је после смрти свога оца (1404 год.) завладао у Зети, уверен да од Турака нема више опасности по његову државу и да према томе сада нема више разлогâ, који су некада нагнали његова оца да преда Млечићима градове, наумио да натраг освоји те градове. У борби око тога он је провео цео свој век и борба против Млетака испуњава готово целу његову владу (1404 до 1421 год.). У првом рату, који је био почео 1405 год., Балша није имао среће; он је у један мах дошао био због Котора, који је свакако желео да освоји, у сукоб и са Босном, чије је претензије у Зети помагао и краљ Владислав. До мира је Зета дошла тек 1412 год.

Време релативног мира, после битке код Ангоре, употребио је деспот Стеван на то, да изведе многе, врло важне, реформе у својој држави и да је оснажи и спреми за борбу против Турака, чија инвазија, како је бивало све јасније, није била пролазна, као што се то у почетку њихових освајања могло мислити. Рад Стеванов био је у првом реду управљен на то, да своју државу оснажи политички, што тешњом везом са Угарском, Византијом и Млецима, економно, што јачим развитком трговине, и извоза и увоза, и што бољом експлоатацијом рудника, културно, помагањем књижевности и књижевника, војно, дизањем градова и реформама у војсци. У то

доба је Београд утврђен и добио је велике трговачке повластице; у то доба подигао је Стеван монументалну задужбину и град Ресаву (Манасију), која је била и врло важна стратегиска тачка и знаменито културно средиште, особито доцније.

Али је за све то време деспот Стеван узимао учешћа и у свима преговорима и плановима, који су у то доба прављени за борбу против Турака. А тешко је било онда радити за заједничку акцију против Турака, јер су се интереси појединих фактора, који су за ту акцију били највише заинтересовани и који су били дужни због својих рођених интереса да ту ствар воде и да у том правцу највише ураде, тако укрштали, да је било немогуће организовати ишта озбиљније.

Зета је била у борби са Млецима, у Стевановој држави било је много незадовољника, којима је на челу стајао његов брат Вук, у Босни је олигархија све више отимала маха, а опасност од рата са Угарском била је стална, у Далмацији и Хрватској се још увек држала, помагана од Босанаца, странка краља Владислава. Млеци су тежили за јадранским приморјем и сматрали су да је за њих важније питање о власти у далматинском и зетском приморју него питање о акцији против Турака, о којој су у осталом они једини имали реалне и правилне погледе. Жигмунд је, истина, непрестано радио на томе да организује акцију против Турака, јер је увиђао опасност, која је претила с те стране. Али је он сâм био ветропир и увек у разним, и финансиским и политичким, кризама; положај му је, особито због опозиције у земљи и због акције Владиславове странке, још увек био несигуран, тако да он сâм није могао ништа учинити.

Год. 1408 постигао је, међутим, Жигмунд у борби против својих непријатеља велики успех. Он је мислио да Босна највише подржава и помаже акцију Владиславових присталица; осим тога он је сматрао да Босна по праву припада Угарској, особито

по оној тачци ђаковачког уговора, по којој је Дабишу имао у Босни да наследи он. У доба кад је требало радити на извршењу те тачке уговора, Жигмунд није био у стању да силом натера Босанце да изврше ђаковачки уговор. Оружане акције, које је он после тога више пута предузимао у Босни, да извојује признање угарске врховне власти, нису имале или икаква или бар не трајна успеха. Жигмунду је међутим било потребно да савлада Босну и због борбе са Турцима. У овај мах је њему пошло за руком да увери папу, како он полази у Босну да искорени богомиле и да утврди католичку веру, па је и од њега добио помоћи. Он је онда продро са доста великом војском у Босну и разбио Босанце (1408 год.).

Ова победа Жигмундова била је од врло великих последица. Странка Владиславова била је и иначе доста ослабљена одласком његовим из Далмације, његовим неодлучним држањем и млитавом акцијом, а овом победом Жигмундовом била је сасвим уништена. И најогорченији противници Жигмундови били су сада приморани да напусте Владислава и да се помире са створеном ситуацијом. Тако се сада Жигмунду покорио и Хрвоје и Сандаљ и цела Далмација, осим Задра.

Али се Босанци нису тако лако и брзо хтели измирити са новим стањем ствари. Опозиција туђинској власти и туђем упливу истакла је као свога кандидата протераног краља Остоју, који је, за краљевску круну, био вољан да промени политику, због које је некада изгубио престо. Тако је Остоја, ма да је Хрвоје био против њега, поново изабран за краља (1408 год.), особито помоћу хумске властеле, у првом реду Сандаља Хранића. Краљ Владислав, без енергије и малодушан и иначе, изгубио је сада сваку наду на успех. То његово расположење употребили су Млечићи на своју корист и купили су, после дужих преговора (9 јула 1409 год.),

за сто хиљада дуката од Владислава Далмацију, у колико је била у његовој власти, и сва права на њу.

Овом куповином добили су Млеци опет Далмацију, за којом су они, из трговачких и стратегиских обзира, толико тежили и из које су до сада свагда истискивани. Али је и овога пута, као и увек до сада, Република због покушаја да дође до Далмације морала ратовати, у првом реду са Жигмундом, који није признавао права Владислављева, па према томе, а и иначе, ни права Млетачке Републике. Тај сукоб између Млетака и Жигмунда, баш у овај мах, био је за хришћане тим штетнији, што је наскоро после тога дошло у Турској до грађанског рата, који је парализао за неколико година сву снагу турске државе и ослабио је у сваком погледу. То је био опет моменат, када је заједничка акција против Турака заинтересованих хришћанских држава и народа, могла имати доста изгледа бар на неки успех. Али је и тај моменат пропуштен због укрштених интереса заинтересованих фактора на Балкану.

У исто доба је и Стеванова држава, после неколико година мира и опоравља, постала поново поприште борбе и ратова. Још од битке на Косову било је у Стевановој држави доста њих, који су, из разних узрока, били уверења, да је, у приликама какве су биле, најбоље држати се Турске и водити лојалну политику према њој. На челу те странке стајао је у ово доба млађи брат Стеванов, Вук. Деспот Стеван је био другог уверења; он је држао с Турцима, кад је и колико је морао, али главна његова тежња била је, да помоћу запада, у првом реду Угарске, истисне Турке из земаља, у којима су негда владали његови претходници. Држање Стеваново према Турцима није било лојално, и то његово држање могли су увек његови, и лични и начелни, непријатељи употребити против њега. Тако је Вук, не зна се којим поводом, почетком 1409 год. оти-

шао Сулејману, па се вратио са турском војском, тражећи да му Стеван уступи половину државе. У први мах Вук није успео. Али кад је, у лето исте године, поново ударио на Стевана, напусте Стевана многи његови људи, тако да се он морао повући испред Вука и испунити му захтев, уступивши му половину своје државе.

Ускоро је дошло опет до великих промена у Турској. На Сулејмана је устао његов брат Муса. Незадовољни Сулејманом, и Лазаревићи и Вуковићи пристали су уз његовог брата Мусу. Али у битци између Сулејмана и Мусе, која је била под Цариградом, изневере Вуковићи и Вук Лазаревић Мусу, због чега он буде потучен. Стеван Лазаревић, који је остао веран Муси, склони се у Цариград, а Вук и Лазар Вуковић пођу кући, али буду уз пут од Мусиних људи ухваћени и Муса их обојицу да погубити (1410 год.). После тога Стеван склопи мир са Мусом и добије натраг онај део своје државе који је био уступио Вуку.

У то доба, кад је почела међусобна борба турских претендената, која је трајала скоро три године и која је јако ослабила Турску, дошао је Жигмунд, због Далмације, у отворен сукоб са Млецима. Видећи да ће, по свој прилици, морати заратити са Републиком, Жигмунд је мислио да прво мора сасвим савладати Босну, која је, и после последњег пораза, још увек показивала јасну тежњу да буде слободна и независна, а та тежња морала ју је доводити у сукоб са претензијама и интересима угарским. Год. 1410 и 1411 ударао је Жигмунд више пута на Босну, продро је у земљу и савладао је отпор Босанаца. Покорив Босну, он је поделио на више делова, давши неке области својим великашима, а нешто Хрвоју и Стевану Лазаревићу (Сребрницу). Краљу Остоји остали су само јужни крајеви, у којима је после овога рата и губитка толиких земаља, владала потпуна анархија. У тим кра-

јевима је онда, услед слабости централне власти, порасла још више моћ појединих великаша, особито Сандаља Хранића.

Нови турски владалац, Муса, није био човек, са којим се могло радити. Он је брзо заборавио на услуге, што му их је деспот Стеван учинио, па је, кад је дошао на престо, почео нападати на његову државу (у току 1412 и 1413 год.). Деспот Стеван је онда ступио у преговоре са претендентом Мехмедом, који се већ спремао да и у Европи завојшти на Мусу. У рату између њих двојице победио је Мехмед, особито помоћу деспота Стевана, и завладао целом државом (1413 год.). Стеван је одмах начинио повољан уговор с њим и остао је до смрти његове на миру од Турака, јер је Мехмед био уверен да му је он верно одан.

Деспот Стеван је међутим узимао жива учешћа у свима пројектима за акцију против Турака, који су у то доба прављени, особито на цариградском и будимском двору. До намераване и пројектоване заједничке акције наравно није дошло, јер су се интереси појединих заинтересованих фактора, Млетака и Угарске, и Млетака и Византије, укрштали. Тако се за време грађанског рата у Турској, када је био врло згодан моменат за акцију против Турака, Византија узалуд трудила да организује коалицију и да изазове акцију. Ближи интереси су ометали сав тај рад.

Криза је било пуно и на све стране. Осим борбе са Млецима због Далмације, био је Жигмунд заузет и Хусовим покретом, који је почео да узбуђује духове на западу. И у Босни није никако могло да дође до мира. Хрвоје је у овај мах доминирао у земљи. Али је због тога било много њих, који су желели и радили на томе да га сруше. Жигмунд се бојао његове силе у овај мах особито због тога, што је Хрвоје, ма да се био покорио Жигмунду, стајао непрестано у до-

брим односима са Млецима, па се он с правом бојао њихове заједничке акције против њега. Угарски и хрватски великаши су га мрзели због силе и угледа његова и завидели су му. И Босанци су, као опозиција туђинском режиму, били сада против Хрвоја што се покорио Жигмунду и признао његову врховну власт. Једини је Сандаљ бар донекле био уз њега. Али је и њега Хрвоје отуђио од себе, јер је, док је Сандаљ (1413 год.) помагао Стевану у борби против Мусе, упао био у његову државу и пљачкао неке крајеве. Стога и Сандаљ устане против Хрвоја и, са осталим његовим непријатељима, изради код Жигмунда, те он Хрвоја прогласи за издајника и лиши га свих части и имања. Хрвоје се прво бранио код Жигмунда од оптужаба својих непријатеља, али без успеха, затим је тражио помоћи из Млетака, наравно исто тако без успеха. Једино је успео да се измири са Остојом; њих двојицу су у овај мах заједнички интереси упућивали једног на другог.

Жигмунд је у то доба био заузет хуситским питањем тако, да није могао ни помишљати на какву акцију у Босни. Зато он пошаље у Босну против Остоје Твртка II, а кад он дође, у Босни плане грађански рат. Ратна срећа се у почетку колебала, али кад на Хрвоја пођу Јован Горјански и Јован Моровићки са великом војском, Хрвоје, видећи да им неће моћи одолети, затражи помоћи од Турака. Добивши доста војске од Турака, Хрвоје разбије угарске војводе код Добоја (1415 год.). Али се Босна ни после овога није смирила; кад је исте године погинуо, као жртва завере, војвода Павле Раденовић, плануо је рат између Павлових синова, који су позвали у помоћ Турке, и Остоје, уз кога је био Сандаљ. У тој борби Турци су освојили Врхбосну и утврдили се у њој. Тај успех турски примора и Павловиће и Сандаља да признаду турску врховну власт. У то умре Хрвоје (1416 год.), а краљ Остоја узме његову удовицу за жену, мислећи да ће му то помоћи да се утврди на

престолу. Али се у то сви дигну на њега. Цар Мухамед покуша да измири краља и властелу, али без успеха, јер збор великаша босанских реши да ухапси Остоју. Остоја побегне; идуће године, истина, поново завлада Хумом, али ускоро после тога умре (1418 год.).

Док је на тај начин у Босни готово уништен утицај Жигмундов, који је био заузет хуситским ратом, а турски утицај све више превлађивао, дошли су Млеци у сукоб с Турцима, због тога што су Турци пљачкали млетачке посаде, и потукли су турску флоту код Галипоља (29 маја 1416 год.). Цар Manојло је радио на томе да спречи турско-млетачки мир и да, помоћу папе, крене западну Европу против Турака. Али у Европи су биле врло неповољне прилике за заједничку акцију, а кад се 1419 год. господар зетски Балша поново дигао на Млечиће и за кратко време освојио све млетачке градове у зетском приморју осим Скадра, а и односи са Жигмундом нису били сређени, буде Млетачка Република, да би добила слободне руке за акцију у Зети и против Угарске, приморана да склопи са Турцима мир (7 новембра 1419 год.).

Нови босански краљ Стеван Остојић нудио је, истина, Млецима савез против Балше и против Жигмунда, али је Република волела да сама сузбије и савлада Балшу и прегла је на то свом снагом, особито кад је на поновљену понуду Которана примила њихов град (1420 год.), за којим су тежили и Босанци и Сандаљ а највише Балша. Балша удари онда на Котор, али га Млечићи одбију, а после тога, пошто је био већ дуже времена болестан и осећао да неће дуго живети, оде деспоту Стевану и умре код њега (28 априла 1421 год.), оставив у наслеђе деспоту Стевану Зету и рат са Млецима.

Стеван је примио наслеђе Балшино и наставио рат против Млечана, који су, у време кад је Балша умро, врло успешно војевали у Зети и, пре него што

је деспот Стеван предузео против њих акцију, освојили готово све зетске градове. Рат између Млетака и деспота Стевана вођен је млитаво и са промењивом срећом, док није Стеванова војска под Скадром била разбијена. После тога пораза Стеван је био приморан да попушта; тако је 12 августа 1423 год. склопљен мир између Стевана и Републике, по коме су Млецима признати Скадар, Котор и Улцињ, а Стевану Дриваст, Бар и Будва. Али је, и после овога мира, остало доста нерешених питања, која су увек могла изазвати сукоб, и Стеван је до пред крај свог живота радио на томе, да добије натраг зетско приморје, надајући се да ће доћи до сукоба између Угарске и Млетака и да ће он тај сукоб моћи употребити, да оствари своје тежње. Кад је видео да му се та нада и жеља неће испунити, он је (1426 год.) склопио са Републиком дефинитиван мир, којим су уклоњене све несугласице.

Међутим су се Млеци, већ и за време рата са Балшом и са Стеваном, а особито после првог склопљеног мира са деспотом Стеваном, све више утврђивали у Далмацији. Један по један град падао је у њихове руке, а 1423 год. добили су од Византинаца и Солун. У Далмацији им је сада једини противник био кнез Нелипић; он је хтео да сузбије млетачки утицај и да спречи њихово напредовање. У страху због зетског и солунског питања, Република је 1423 год. понудила савез против Нелипића Твртку II, који је 1421 год. сузбио Стевана Остојића и, највише помоћу Сандаљевом, који је сада био најважнија личност у Босни, заузео опет босански престо. Али кад су Твртко и Сандаљ, по договору са Млецима, хтели да нападну на Нелипића, продре Радивој, син Стевана Остојића, са Турцима у Босну. Турски је утицај последњих година био ослабљен, па су једва дочекали прилику да се опет уплету у унутрашња босанска питања. Турци истина 1424 год. буду одбијени, али се Твртко са разлогом бојао, да се, усамљен

како је био, неће моћи стално одржати против Радивоја и Турака, па је одмах после тога прегао да се измири са Жигмундом. То му је пошло за руком; он се измирио са Жигмундом и склопио је, уз велике жртве, с њим савез за одбрану од Турака. По том уговору Твртко је морао не само признати врховну власт угарску, него је морао именовати за свога наследника у Босни угарског великаша Хермана Цињског. Али нада Тврткова, да ће на тај начин лакше водити борбу против Турака, није се испунила; он је у борби с Турцима остао опет усамљен, јер је Жигмунд био заузет хуситским ратом. Твртко је стога био приморан да се опет погађа с Турцима и да им попушта.

Али при свем том што је био у тако тешким приликама, Твртко ипак није хтео локалне и личне интересе подчинити општим интересима. Када је наиме деспот Стеван, који се био измирио са Ђурђем Вуковићем, видео да му болест досађује и да може скоро умрети, прогласи он, са пристанком Жигмундовим, на сабору у Сребрници (1426 год.) за свога наследника Ђурђа Вуковића. Када је због тога Мурат II ударио на Стеванову државу, тврдећи да он треба да наследи Стевана, употреби Твртко незгоду, у којој се Стеван тада налазио, и нападне на Сребрницу. Турци се међутим ускоро, због буне у Малој Азији, повуку, а и Твртко буде одбијен од Сребрнице.

Кад идуће године умре деспот Стеван (19 јула 1427 год.), ударе Турци на деспота Ђурђа, а Жигмунд, који је, и поред сталних распра са Млецима, непрестано радио на образовању коалиције против Турака, и који је последњих година више пута предузимао походе против њих, заузме ради боље одбране својих граница Мачву с Београдом. Голубац, који је такође требало да заузме Жигмунд, преда војвода Јеремија Турцима, који, у миру који су одмах затим после кратког рата закључили са Ђурђем, задрже још и Ниш и Крушевац.

Због губитка Београда, Голупца, Ниша и Крушевца деспоту Ђорђу није остао ни један знатнији град; стога он, за одбрану земље и за своју одбрану, сазида 1430 год. на излазу моравске долине у Дунав град Смедерево. У време кад је Ђурађ довршио зидање Смедерева, које је било врло важна стратегиска тачка у борби против продирања турског на север, освојили су Турци (13 марта 1430 год.) од Млетака Солун.

Док је деспот Ђурађ после овога са великим напором спремао своју државу на отпор Турцима и док су Турци стално напредовали, дотле је у Босни анархија и даље трајала. Краљ Твртко кренуо се био опет на Нелипића, али је морао да прекине тај рат, па да се крене на југ, где је војвода Радослав Павловић био ударио на Дубровник. Кад је Дубровнику запретила од Радослава велика опасност, пошло му је за руком да задобије у савез против Радослава Сандаља и краља Твртка, јер је њима обојици ишло у рачун да Радослав што више ослаби. Твртко, међутим, ускоро иступи из савеза и његовом интервенцијом дође до мира између Радослава и Дубровника (1432 год.).

У великој кризи, у којој се српски народ у то доба налазио, државници српски изгубили су били сваки осећај за опште интересе; они су у то доба стално и без размишљања увек били готови да њих жртвују личним, локалним и тренутним интересима. Док је у западној Европи владало свуда растројство, у Италији се биле и крвиле државе и вароши међу собом, у католичкој цркви борба између папе и либералних елемената све више узимала маха, дотле су се и код Срба поједине државе и династе крвиле међу собом, тако да су српске земље у то доба биле стално поприште борбе и међусобне и са непријатељем. Свако мерило било је изгубљено; Ђурђева држава и Босна ратовале су због Сребрнице,

претендент на босански престо, Радивој, упао је са Турцима у Босну, да протера Твртка, а врхунац политичке незрелости показали су деспот Ђурађ и Сандаљ Храњић, кад су купили од султана Босну, па ударили на Твртка и протерали га из земље (1433 год.). У Босни је онда беснео грађански рат и потпуна анархија је владала.

Све је то наравно ишло на руку Турцима, који су такво стање у српским земљама подржавали. После смрти Сандаљеве и Нелипићеве (1435 год.) Турци продру у Босну и утврде се поново у Врхбосни, а у исто доба нападну преко Влашке на Ердељ (1436 год.). Угарска војска пређе на то Дунав и продре до Крушевца, а при повратку разбије код Смедерева једну турску војску, која је била пошла, да јој одсече одступницу. Али је све то хришћанима мало користи донело. Кад је умро краљ Жигмунд (1437 год.), у Угарској настану борбе и антагонизам између Немаца и Мађара тако узе маха, да су међусобне борбе и разна унутрашња питања парализала сву државну снагу, и Жигмундов наследник Албрехт није, и покрај све добре воље и напора, био у стању кренути акцију против Турака.

Видећи растројство и слабост код оних, који би могли да им се одупру, султан, за кога је Ђурађ био удао своју млађу ћер Мару (1435 год.), затражи да му се преда Смедерево (1438 год.). Ђурађ наравно није могао испунити овај захтев, те Турци са великом војском ударе на Ђурђеву државу. Угарска му није могла помоћи, јер је тамо владао хаос, а Ђурађ је сâм био и сувише слаб да се са успехом бори против Турака. Јужни крајеви деспотовине су се истина успешно борили и одбијали су нападаје турске војске, али је Смедерево брзо било приморано на предају (1439 год.). Деспот Ђурађ је са својом породицом, већ пре тога, био пребегао у Угарску, да тражи тамо помоћи против Турака.

Али су у Угарској прилике за акцију биле врло неповољне, јер је тамо после смрти Албрехтове настала борба о престо између његове удовице Јелисавете, која је хтела да сачува круну свом сину Владиславу Посмрчету, и Владислава, краља пољског, који је, после смрти Албрехтове, био изабран за угарског краља. Видећи да због те борбе нема од Угарске шта да очекује, Ђурађ оде у зетско приморје, да оданде брани остатке своје државе на југу. Али је положај и тих крајева био врло тежак; после јуначке одбране пало је Ново Брдо (1441 год.), а затим и остали градови, тако да се само још Зета држала. У исто доба ударили су Турци и на Босну и краљ Твртко, који је одушевљено био поздравио избор Владислава пољског за краља угарског и показао вољу да се отргне од турског утицаја, био је у тако очајном положају, да је своју државу понудио Млетачкој Републици, да је она заузме и брани од Турака.

Турци су у то доба нападали и продирали према Угарској у два правца, преко покорене Ђурђеве државе и преко Влашке у Ердељ. У Угарској се, покрај свих трзавица и унутрашњих криза, све више осећала потреба снажне акције против Турака; ту идеју је помагала и папска курија. Али је извођење тога плана ишло врло тешко и врло споро, јер су се интереси најважнијих фактора често сукобљавали, а готово сваки од њих имао је и на дому доста брига и неприлика.

После неколико победа над Турцима, што их је, особито 1442 год., извојевао у Ердељу Сибињанин Јанко, било је и у Угарској и у Европи доста воље за рат против Турака. Ипак је све ишло споро и са натегом; напорима Сибињанина Јанка и деспота Ђурђа једва је, после великих тешкоћа, пошло за руком да савладају сметње. Године 1444 организована је велика експедиција против Турака. Како је султан у тај мах био заузет савлађивањем устанка у Малој

Азији, угарска војска продре чак до Софије, потукав неколико пута турску војску. Кад је дошла зима, хришћанска војска се повуче, али је на пролеће требало наставити рат. У то понуди султан Владиславу врло повољан мир и тако буде у Сегедину, особито посредовањем деспота Ђурђа, закључен мир између Турске и Угарске на десет година. Тим миром добио је деспот Ђурађ натраг целу своју државу.

Јавно мњење у Угарској и народи на западу, а особито папска курија, били су врло незадовољни, што је овај и оваки мир закључен. Сви су се, после великих победа хришћанске војске, не познавајући прилике, заносили фантастом идејом о протеривању Турака из Европе, уверени да ће се то лако моћи остварити. Људи, који су боље познавали прилике, доказивали су узалуд, да не треба кршити закључени мир, јер су били уверени, да ће тешко бити остварити ту жељу и да ће за успешну борбу против Турака бити потребна већа и озбиљнија акција. На кршење уговореног мира највише је утицала вест, да је хришћанска флота стигла у Галипољ, да спречи Турцима прелаз у Европу, и енергична акција папског нунција Цезаринија, који је врло живо радио и на организацији прошлогодишње експедиције и који се у Сегедину јако био заузимао, да се не закључује мир са Турцима. Он је сада разбио и последњу сумњу краља Владислава, разрешив га, у име папино, заклетве, коју је био положио при закључку сегединског мира.

Деспот Ђурађ, који је одмах после закључка мира отишао био да прими своју државу, нашао се сада у врло незгодном положају. Он је у прошлом походу видео да Угарска неће ни моћи ни хтети повести акцију, која би могла рачунати на трајан успех; он је био уверен да је Угарска сама слаба за такву акцију. Последњих година, кад је као изгнаник био ван своје државе, Ђурађ је упознао прилике не само у Угарској него и на западу. Он је

видео да је запад тако поцепан посебним интересима, који се укрштају, да ће тешко моћи доћи до заједничке акције, а једино би заједничка акција могла извести оно за чим се тежило. Деспот Ђурађ је зато и радио на томе, да се начини мир са Турцима, сматрајући да се условима, које су Турци нудили, добива највише од онога што се у опште може добити. Из истих разлога он је био и против кршења већ утврђеног мира. Али је кршење уговора био већ свршен факт и он је имао да се реши или с Угарском против Турака или с Турцима против Угарске. Уверен, да је овакав поступак лакомислен и да цело ово подузеће не може имати успеха, а заморен изгнанством и истрошен спремањем за последњи рат, — Ђурађ се решио за ово последње. Догађаји су показали да је деспот Ђурађ имао право: у битци код Варне угарска војска била је сатрвена (10 новембра 1444 год.).

Добивши натраг своју државу, деспот Ђурађ је одмах по повратку свом прегао да уреди све што је било потребно и да врати својој држави све што јој је отето у доба, када су је Турци освајали и држали. Измирив се са Стеваном Вукчићем, који се почео називати херцегом, деспот је дошао, због Зете, у сукоб са Млетачком Републиком, која је, после угарског пораза на Варни, радила на томе да се измири са Турцима. Она се, кад је дошла у сукоб са Ђурђем, измирила и са херцегом Стеваном, са којим је већ дуже време била у рату (1445 год.). Мир је и херцегу Стевану сада био тим више потребан, што је он био заузет опет приликама у Босни.

Тамо је, после смрти Твртка II (новембра 1443 год.), изабран био за краља Стеван Томаш, незаконити син Стевана Остоје. Доласком његовим на престо планули су у Босни опет борбе и међусобни ратови. Под утиском угарских победа у зиму 1443—4 год., а и стога што је властела, која је држала

с Турцима, била против њега, Томаш је одмах пристао уз Угарску и послао је у помоћ Владиславу једно одељење војске. Али је његов положај био врло тежак. Одмах кад је изабран за краља устао је на њега један део босанске властеле и Стеван Вукчић, а радио је против њега и Херман Цињски, који је, по уговору, требало после смрти краља, Твртка II да наследи босански престо. У самој држави доминирали су богомили, који су у главном увек били против краља и краљевске власти. Ослонити се само на Угарску, специјално на Сибињанина Јанка, који је био такмац Херману Цињском, није било доста. Стога је Томаш тражио јачег ослонца својој власти и својој држави.

Папска курија је била увек готова да помаже у Босни свакога, ко хоће да призна папску власт. После успешног рата угарско-турског папска курија је врло радо прихватила преговоре са краљем Томашем ради прелаза у католичку веру, тим пре што се богомилска јерес у Босни у последње време опет била оснажила и раширила. Под утиском угарских победа, а у жељи да се наслони на Угарску, Томаш је признао папску врховну власт.

Али је после битке код Варне морао мењати своје држање. Богомили су били јаки у земљи, а херцег Стеван, као турски вазал, могао му је бити врло опасан. Стога се он, после угарског пораза, приближио херцегу Стевану и богомилима; отерао је своју прву жену и узео за жену ћер херцега Стевана. Удајући се за краља Томаша, она је, истина, примила католичку веру, али је Томаш, знајући колико су богомили снажни и колико имају присталица у земљи, морао да трпи богомиле и да им попушта. Тако његово држање према богомилима изазвало је против њега акцију ревносних католичких мисионара, који су га оптужили папској курији због попуштања богомилима. Али су на папској курији у тај мах били толико увиђавни, да су прихватили разлоге, које је

краљ Томаш навео у своју одбрану, па је папа одобрио његово држање према богомилима, због тешких прилика у каквима се Босна у тај мах налазила. То је папска курија учинила тим пре, што је у то доба, кад се Угарска енергичним заузимањем неуморнога борца против Турака, Сибињанина Јанка, спремала поново на рат, свима стало било до тога, да не отерају босанског краља Турцима у наручје.

У то је доба почео деспот Ђурађ, поред рата што га је, у друштву са херцегом Стеваном, водио у Зети против Млетака, и рат против Босне због Сребрнице, коју су му Босанци били отели. Ђурађ је у овом дуготрајном рату, који је у осталом с обе стране млитаво вођен, имао успеха, јер је одмах у почетку рата освојио Сребрницу, а год. 1448 разбио је једну босанску војску. Али је и тај рат, исто као и зетски, и после тога настављен млитаво и вођен је монотоно. Оба су рата и завршена без већих предузећа и важнијих догађаја.

Рад и напори Сибињанина Јанка напослетку су успели. У јесен 1448 год. кренула се велика угарска војска против Турака. По угарском ратном плану требало је да Мађари продру на Косово, па одатле у Албанију, где је храбри Скендер-бег већ више година успешно војевао са Турцима. Деспот Ђурађ нашао се у тешком положају, као и пре четири године. Уверен да је и ово неозбиљно подузеће, које не може имати успеха, Ђурађ је одбио учешће и у овом рату. Стога је угарска војска, пролазећи кроз Ђурђеву државу, пљачкала и пустошила, као да је у непријатељској земљи.

У великој тродневној битци на Косову (октобра 1448 год.) угарска је војска разбијена. Кад је Сибињанин Јанко, бежећи са Косова, дошао у Ђурђеву државу, буде он, по наредби Ђурђевој, ухваћен и заробљен. Ма да су Турци тражили да им се Јанко изда, Ђурађ га пусти на слободу, осигурав за своју државу и лично за себе неке користи. По-

средовањем Ђурђевим склопљен је идуће године мир између Угарске и Турака на седам година. Сибињанин Јанко међутим, и после овога пораза, није напустио мисао о борби против Турака, него је и даље неуморно радио на томе, да организује акцију против непријатеља, који је бивао све опаснији и за Угарску и за целу западну Европу.

Али су прилике за озбиљну акцију бивале све горе. На Балкану је, због укрштених интереса, почела у то доба међусобна борба баш оних фактора, који су у првом реду били позвани да поведу снажну акцију против заједничког непријатеља. Босна, која је и иначе била растројена верским раздором, ратује у то доба готово непрестано са деспотом Ђурђем због Сребрнице; Ђурађ се бије у Зети са Млецима; херцег Стеван, који се већином наслања на Турке, у сталној је готово завади и са краљем Томашем и са Млецима, а у један мах покушава да изведе економну еманципацију своје државе, долази због тога у сукоб са Дубровником (1451—1454 год.) и води рат, у који су се заплели и деспот Ђурађ и Угарска и Млеци. Угарска је такође ослабљена страначком борбом и раздором, а Сибињанин Јанко, прави господар у држави, у ово је доба у сталној готово завади са деспотом Ђурђем; Млеци, који и у ово доба гледају наравно у првом реду своје интересе, воде борбу о Зету и Албанију и са деспотом Ђурђем и са херцегом Стеваном и са Скендер-бегом. Западне државе и народи воде отворен рат или потмулу борбу; због укрштених интереса антагонизам је узео маха између оних фактора, који су највише били позвани да помогну акцију за ослобођење Балканског Полуострва. Потмула борба између папске курије и Млетачке Републике и између Ђенове и Млетака била је увек жива и разривала је међусобно поверење, које је било први услов за успешну акцију. Остале државице и династе у Ита-

лији били су готово у сталном међусобном рату; исто су тако и цар Фридрих III и Угарска били непрестано у завади.

А Турци су стално напредовали и освајали. Особито је велика опасност настала за хришћане кад је на османски престо сео даровити, енергични и подузетни Мухамед II (1451 год.). Он је намислио прво да покори Византију и да освоји Цариград. На западу се осећало, како би пад Цариграда био тежак удар за целу културу и за цело хришћанство. У последњем тренутку ту су опасност особито увидели Млеци и папска курија, па су, покрај свих својих домаћих неприлика, почели енергично да спремају помоћ опседнутом Цариграду. Али је све већ било доцкан: пре него што је помоћ са запада стигла, пала је престоница Византије (29 маја 1453 год.). Утисак овог великог догађаја био је силан; на западу се осетило да је сада опасност од Турака још много већа, а народи и државе на Балкану могли су сада јасно видети, да је и њихова пропаст само још питање времена.

Ђурђева држава је прва дошла на ред. Одмах идуће године (1454) напали су Турци на Ђурђеве покрајине. Угарско-српска војска разбије код Крушевца Турке, али већ идуће године Турци ударе поново; том приликом удари и босански краљ Томаш на Сребрницу, а Млеци употребе ту прилику, те ударе на Ђурђеве земље у Зети, где односи још никако нису били сређени. Ђурађ је био приморан да се у оваким приликама, нападнут са више страна од непријатеља, мири са Турцима. Он је овом приликом још једном успео да спасе своју државу, али су услови, под којима је добио мир, били врло тешки: Ђурађ је морао уступити Турцима све земље на југ од Мораве, морао се обавезати на плаћање данка и пристати да турска војска, кад ратује са Угарском, може прелазити преко његове државе.

Нису боље прилике биле ни у другим српским крајевима. У Босни се водила у то доба борба о хрватску бановину између Томаша, херцега Стевана и Млетака, а године 1456, баш кад је Мухамед са великом војском ударио на Београд, борили су се међу собом краљ Томаш и Херман Цињски, који је једнако тежио за босанском круном.

Победа Сибињанина Јанка под Београдом дигла је за тренутак поуздање хришћана. Краљ Томаш је после те победе отказао Турцима данак и спремао се да зарати на њих. Али је он сам био и сувише слаб да се носи са Турцима, а помоћи није било ни од куда. У Угарској је, после изненадне смрти Сибињанина Јанка, започела између његове породице и породице грофова Циљских борба, којом је неколико година била парализована сва државна снага. У Ђурђевој држави су после његове смрти (децембра 1456) настале такође распре и борбе у владалачкој породици, које су и иначе већ готово уништену деспотовину још више ослабиле у последњим данима њенога живота.

Краљ Томаш се обратио био за помоћ западу, надајући се, да ће му се оданде моћи бар нешто учинити. Папа је истина хтео учинити нешто за Босну и објавио је крсташки рат против Турака, али су државе и народи на западу у то доба били заузети својим пословима и својим бригама. Сви су увиђали потребу да се учини нешто за хришћане на Балкану, али су укрштени интереси спречавали сваку акцију. Тако је Босна остала усамљена да се бори с Турцима. Увиђајући јасно, да у тој борби не може успети, и Томаш је, после кратког отпора, учинио мир с Турцима, под врло тешким условима (1458 год.).

У то је био умро наследник Ђурђев, деспот Лазар (20 јануара 1458) и у деспотовини је настала огорчена борба између странке, која је хтела да се помоћу Угарске енергично води и даље борба с Турцима. На челу те странке стајали су Лазарева жена Је-

лена и старији брат слепи Стеван, и туркофилске странке, која је доказивала да је турска превласт свршен факт, да је свака борба против Турака бесмислена и да се према томе треба ма на који начин погодити с Турцима, а не чинити велике жртве у борби, која нема никаква изгледа на успех. Вођа те странке био је војвода Михаило Абоговић. За време борбе око тог питања у по следњим данима државног живота у деспотовини, Босанци су опет напали на Сребрницу и заузели је.

Тако је унутрашња борба у деспотовини и рат између две српске државе, краљевине и деспотовине, у очи пропасти још јаче ослабио снагу и отпор српскога народа у борби с Турцима.

У Смедереву је победила странка, која је била за борбу с Турцима. Они који су сада узели државне послове у деспотовини у своје руке, увидели су колика непосредна опасност прети држави, па су се решили на корак, који је необичан, јер се јавио у доба потпуног политичког растројства, када је била изгубљена свест о заједничким интересима, када је изгубљено било мерило за морал у политици, када су лични и локални интереси били пречи и од најбитнијих и најважнијих интереса народних и државних. Српски дворови споразумели су се и решили да обе српске државе, деспотовину и краљевину, споје у једну државу. Тај план је требало да буде остварен на тај начин, што ће престолонаследник босански Стеван Томашевић, добити за жену Мару јединицу покојнога деспота Лазара и деспотице Јелене; у мираз је Стеван имао добити деспотовину. Тако је после смрти краља Томаша требало да српска краљевина и српска деспотовина буду спојене у једну државу. Угарски краљ Матија, син Сибињанина Јанка, одобрио је ову комбинацију и у пролеће 1459 год. венчали су се краљевић Стеван и деспотица Мара. Угарска посада ушла је у Смедерево и прогласила Стевана за деспота.

Али је цео овај план и рад наишао на јаку опозицију у деспотовини; туркофилска странка почела је опет да диже главу. Опозиција Стеванова била је истина скрана и он је прогнан из државе, али када у пролеће 1459 год. пође султан Мухамед на деспотовину, надвлада опет у Смедереву туркофилска странка и преда Турцима град (20 јуна).

Ни један догађај, осим пада Цариграда, није тако узбудио целу западну Европу, као пад Смедерева. Тамо се сада опет осетило, како је велика опасност, која прети целом хришћанству и како та опасност са напредовањем Турака бива све већа. У колико се увиђало колико је велик удар за хришћане пад Смедерева и уништење деспотовине, у толико су више сви, у првом реду позвани фактори у Угарској и на папској курији, кривили босанског краља, због млитаве одбране Смедерева, која је омогућила брзу и лаку победу Турцима.

Али се ипак ништа није могло учинити за одбрану српских земаља. Запад је био заузет својим бригама, папска курија исто тако, Млечићи су били већ давно на чисто с тим, да у борби против Турака може бити успеха само ако се крене велика заједничка акција свих заинтересованих фактора, па нису хтели ни улазити у мање комбинације, а краљ Матија, који је за борбу против Турака био највише заинтересован, водио је у тај мах рат са Фридрихом III.

У таким приликама, Турцима су после пада деспотовине биле слободне руке; они су сада у првом реду обратили пажњу на Босну. Видећи опасност која му прети, краљ Томаш је морао попуштати и испунити све што су Турци тражили. Тако је Томаш одмах идуће (1460) године начинио с Турцима уговор, по коме је турској војсци био допуштен пролаз кроз Босну. У исто доба су Турци били напали и на херцега Стевана; он је сада опет имао прилике да се увери, да туркофилска политика, коју је це-

лога свог века водио, често против и личних и државних и народних интереса, није донела ни њему ни држави његовој никакве трајне ни сигурне користи. Турци су поступали према њему исто као и према онима, који су радили против њих и војевали с њима. Све једно је било у оно доба какву ће политику водити српске династе; ма каква била њихова политика, она је доводила до истих резултата: Турци су освајали и оне државе, чији су државници држали с њима, као и оне, које су војевале против њих. Разлика је само могла бити у времену, кад ће се то догодити, према успеху Турака или њихових противника. Краљ Томаш је био свестан тога колика му опасност прети од Турака, па је опет понудио своју државу Млетачкој Републици, да је она заузме и брани. Република је наравно и овога пута одбила ту понуду.

Када је умро краљ Томаш (1461 год.) и када је на престо сео краљ Стеван Томашевић, били су босанској краљевини дани избројани. У исти мах су онда хтели да нападну на Босну и Турци и краљ Матија. Уз то је још и у самој држави владао раздор и борба. Краљ Стеван је видео да му је држава на прагу пропасти. Он је од некуд имао наду, да ће га папска курија још моћи спасти, па се обратио папи са молбом за помоћ, истичући, како је Босна у великој опасности и напомињући, како су Турци разним обећањима задобили за себе особито сељаке, те ови нагињу Турцима, а остављају своје господаре. Пред великом опасношћу, коју је јасно видео, краљ Стеван је био вољан да се мири са свима, са којима је био у завади, у првом реду са херцегом Стеваном. И херцег је у овај мах био решен да мења политику, коју је до сада водио, јер су га Турци потискивали са свих страна. Тако су се краљ Стеван и херцег измирили и сложили на заједничку акцију против Турака. Папа је, на молбу краљеву, послао био свога легата у Босну, који је Стевана крунисао за краља. Угарски краљ Матија протество-

вао је међутим због Стеванова крунисања, али је папи ипак пошло за руком не само да измири Матију са Стеваном, него је успео и да их наговори да склопе савез за борбу против Турака.

Рат са Турцима постао је међутим неизбежан. Босански емигранти, у првом реду богомилска властела, радили су на турском двору да Турци зарате на Босну, јер су се надали, да ће, у случају турске победе, доћи до својих имања која су им била одузета. Под утицајем тога рада и из тежње за освајањем, Турци су почели да се спремају на Босну. У таким приликама краљ Стеван је мислио да новац, што га даје Турцима, може корисније употребити на одбрану своје државе, кад већ до рата мора доћи, па је отказао данак, што га је плаћао Турској. Знајући шта га сада чека, краљ Стеван је тражио помоћи са запада, али је наравно није добио. Судбина босанске краљевине била је решена.

У пролеће 1463 год. кренула је велика турска војска на Босну. Краљ Стеван био је остављен сам себи. Готово без отпора заузимали су Турци редом градове један за другим; краљ Стеван буде ухваћен. По његовој изнуђеној наредби предаду се Турцима и остали градови, а Стеван буде после тога погубљен.

У исто доба ударе Турци и на Херцеговину, да покоре и земљу свог некадањег штићеника. Али се Херцеговина храбро бранила, тако да је овај поход остао без успеха. После две године (1465) Турци су поново ударили на херцега; они су истина и овога пута били одбијени, али је херцег Стеван на самрти († 22 маја 1466 год,) морао бити уверен, да је његова политика, и ако је вођена у противном правцу, донела исте резултате као и политике државникâ у деспотовини и у краљевини; он је морао јасно видети да и његова држава неће дуго преживети ове две српске државе, против којих је он често радио, помажући Турке, из уверења да тиме чини добро својој држави и својој династији. Не

успев у овај мах у Херцеговини Турци су 1474 год. ударили на млетачке градове у Зети, којима је у помоћ притекао Иван Црнојевић, који је у то доба владао у Зети под млетачком врховном влашћу. Заузети борбом у Влашкој (1474—6 год.) и продирањем угарске војске у Босну и у моравску долину (1476 год.), Турци су тек 1477 год. поновили нападај на Зету, и успели су да добију Скадар и да покоре Зету (1479 год.). Иван Црнојевић је после пада Зете побегао у Италију.

После две године, кад су, после смрти цара Мухамеда II (1481 год.), настале у Турској борбе око престола, Иван се вратио из Италије, дигао устанак у Зети и завладао поново својом државом. Али је он убрзо увидео да се не може надати издашној помоћи са запада и да се против Турака неће моћи борити, па је, већ идуће године по повратку свом у Зету, признао турску врховну власт. Убрзо после тога Иван је дошао у сукоб са Млецима. Ослањајући се на Турке, према којима је био увек лојалан, он је сада хтео да се свети својим старим заштитницима, што су му, при повратку на престо, одрекли помоћ против Турака и предали га на милост и немилост Турцима, и што су радили на томе, да Зету економски што више експлоатишу. После смрти Иванове (1490 год.) син његов Ђурђе дошао је у сукоб са својим братом Стеваном, можда због тога што је, по свој прилици, узео био учешћа у акцији што је француски краљ Карло VIII, освојив 1495 год. напуљску краљевину, хтео да крене против Турака. Компромитован у тој ствари, Ђурађ је морао да напусти Зету, коју је добио на управу Стеван. Кад је и он убрзо пао у немилост код Турака, и кад је 1499 год. дошло до сукоба између Турске и Млетака, Ђурађ, после многих авантура, оде у Цариград, где буде добро примљен, потурчи се и добије имање у Анадолу. Зета је онда спојена са скадарским санџакатом. Тако су Турци освојили и последњу српску државу.

IX

СРПСКИ НАРОД ПОД ТУРЦИМА.

Велика борба између Турака и српског народа, која је готово без прекида трајала више од сто година, свршена је била крајем XV века пропашћу српских држава. Стопу по стопу освајали су Турци за то време српске земље и покрајине, већином тешко и са великим жртвама, јер је отпор готово увек био врло снажан. Ипак су Турци за цело то време, и ако тешко, ипак стално напредовали. Од битке на Марици (1371 год.), када су им се покориле српске династе на југу, па док није крајем XV века дефинитивно покорена и последња слободна српска држава, Зета, Срби су били у сталној борби са Турцима и губили су у тој борби непрестано терен.

Растројство, које је у XIV и XV веку владало у целој Европи, неповерење међу заинтересованим факторима, антагонизам папски и византиски због вере, укрштени интереси млетачки и византиски у Леванту, млетачки и папски у Италији, угарски и млетачки у Далмацији, затим хуситски покрет и верске распре и расцепи у католичкој цркви, а осим тога домаће неприлике и растројство у Угарској и Италији, — све је то онемогућило у XIV и у првој половини XV века озбиљну и истрајну акцију западне Европе против Турака.

Византија је била сасвим ослабљена и неспособна ма за какву акцију; њу је, још од првог нападаја турског у Европи, само држао чврст положај старе престонице. Бугарска је врло рано и готово без отпора подлегла (1393 год.). Српске државе биле су, дакле, готово за цело време борбе са Турцима, остављене скоро саме себи и морале су саме да се боре са силним непријатељем. Једино је Угарска у неколико прилика за то време помогла акцију српског народа. Али и та помоћ, већином, није била у складу са интересима српских држава у појединим моментима, а често су се поједине српске државе, чувајући и бранећи према политичким приликама своје интересе, како су их оне схватале, бориле против Мађара и ометале њихову акцију.

Међутим за цело време борбе против Турака није ни једанпут дошло до заједничке акције целога српског народа. У доба, кад су Турци дошли на Балкан, већ су постојале две српске државе, Босна и Рашка, које су имале своје засебне традиције, засноване на самосталном развитку, у разним приликама и под разним утицајима, и према томе и разне аспирације и претензије. И ако је било могућности, истина у доба када је Рашка већ била у опадању, за заједнички рад, ипак су се интереси Рашке и Босне у многом погледу тако укрштали, да је уопште тешко и могло доћи до веће или интезивне заједничке акције.

Прилике у српском народу постале су још горе и теже, када је, због државне организације по феудном систему, у Рашкој средином, а у Босни крајем XIV века, дакле баш у доба када су Турци почели нагло продирати, настало растројство, те су са слабљењем централне власти партикуларистичке тежње добиле маха. Тако су и Рашка и Босна, у доба, када је био потребан заједнички отпор, а и онда би успех био врло сумњив, биле подељене у неколико мањих државних области, које су се већином међусобно биле

и гложиле. Јер сада је било укрштених интереса не само између великих државних целина, него и између појединих нових државица. Тако је цела прва половина XV века испуњена сталном борбом између Босне и деспотовине, између Босне и Хума, између Хума и Зете, између Хума и деспотовине. И док су се те државе и државице међусобно биле и гложиле, често за туђ рачун или по наредби заједничког непријатеља, дотле су Турци стално напредовали и освајали српске земље.

Од кад су подлегле Турцима српске династе у Македонији (1371 год.), Турци су готово из године у годину напредовали и стално освајали стопу по стопу српске земље, продирући с југа према северу. Прва на ударцу и према свом положају највише изложена Турцима била је рашка држава; она је морала највише да издржи турске нападаје. Стога се Рашка, губећи на југу терен, све више повлачила према северу, док није, у другој четвртини XV века, државно средиште и тежиште целокупног државног живота пренето сасвим на север, у Подунавље и Посавину, дакле у крајеве који су, у доба кад се Рашка снажила и кад је била на врхунцу своје моћи, сматрани као удаљене, споредне и спорне државне области.

Исто је тако и у Зети турско освајање било постепено; и тамо су Турци, пре него што су покорили целу државу, заузимали поједине крајеве. Једино је Босна пала од једном, али је и тамо турска власт и турски утицај почео да хвата корена и да се утврђује постепено већ од почетка XV века. Херцеговина исто као Зета и Рашка, такође није заузета од једном.

На тај начин пад српскога народа у турско ропство није извршен нагло, него постепено за време више од сто година. Прелаз тај местимице није иза-

звао у самом народу велике кризе, једно стога што није извршен нагло и од једном, а друго и стога, што је живот простога народа у старим српским државама у XIV и XV веку био врло тежак и стално бивао све тежи. Државне потребе су бивале све веће и држава је од народа све више тражила; исто су тако и феудни господари имали све веће потребе и прохтеве и обавезе према држави, па су све јаче стезали и све више експлоатисали своје сељаке, који су морали још осећати и економну експлоатацију од стране страних трговаца, у првом реду Дубровчана и Млечића.

Када су Турци почели да ударају на српске државе и да пљачкају српске покрајине, стање српскога сељака још се погоршало. За борбу против Турака требало је држави и властели много више средстава него пре; работе и порези бивали су све већи и све тежи, у војску је требало ићи не само за одбрану своје државе, него и у помоћну војску Турцима. А ипак и покрај свега тешког живота и све већих и све тежих обавеза, сељаци су у свима српским земљама од краја XIV века били готово стално изложени турским нападајима и пљачкању. Држава, која је од њих узимала све, није могла да им да ни личну ни имовинску сигурност. У таким приликама није чудно, што су сељаци у неким крајевима били уверени, да је за њих боља и турска власт, која им може бар нешто дати, него српска, и да турска завојевања значе само промену господара, која им можда може донети бољи живот. Они су мислили да немају рачуна, да се боре за своје старе господаре, који су их цедили и који су окрутно с њима поступали.

Било је, истина, и крајева где је народ, можда под утицајем властеле или свештенства или можда инстинктивно, осетио да су нове прилике које настају, управљене против његових интереса и против његова живота, па се жилаво опирао турском

освајању, али је у већини случајева сам народ доста мирно примио турску управу. Јер турска је власт већином дошла постепено и није много реметила друштвени поредак, нити је одмах свуда изазивала велике социјалне и аграрне промене. У много случајева Турци су се задовољили само тиме, да обележе своју власт у освојеним покрајинама, не мењајући у многом погледу готово никако старо уређење.

Па ипак је турско освајање извело велике промене у српском народу у сваком погледу. Те промене, и аграрне и социјалне, почеле су се вршити одмах од почетка турског освајања и бивале су временом све веће. Доласком Турака дошао је са српским народом у додир нов један снажан фактор, који је морао вршити јак утицај на Србе у сваком погледу. Кад је у другој половини XV века цео српски народ био покорен од новога освајача и кад су све српске земље постале саставан део Турске, онда је тај нови фактор морао вршити јак и интензиван утицај на Србе у свима правцима, и преко државног организма и својом културом.

Јер Турци су при доласку свом у Европу имали не само добру државну организацију и одлично уређену војску, него су имали и неку своју културу, која је имала много примеса старе сараценске културе, те су они одмах од почетка почели уносити у српски народ много нових културних елемената. Они, истина, нису радо заводили новине у освојеним земљама, него су највише остављали старе прилике и старо уређење, мењајући само господаре, али су се промене морале вршити саме собом, због индивидуалних особина новог и државног и етничког фактора. А те промене биле су ипак тако јаке, да их већина Срба није могла примити без отпора или без протеста или бар без негодовања.

Тако је после пропасти српских држава доста брзо наступио преокрет у погледима на новог освајача и

на нове прилике, које су настале, чак у већини и оних крајева, у којима је било доста њих, који нису били противни новим освајачима и који су се надали, да ће променом господара, настати повољније прилике. Убрзо је почело да овлађује осећање и уверење, да су противности између Срба и нових господара тако велике, да се не могу изгладити, и да српском народу предстоји мучна и тешка борба. Код нових генерација, које су пристизале, све се више утврђивало то уверење. Тежак живот у старој држави све се више заборављао, а мучна садашњица све је више притискивала нова покољења; живот и прилике у старој држави изгледали су све лепши, што су даље одлазили у прошлост. Мрскост према вери нових господара давала је све више маха свештенству и побожним људима да величају стара времена, када је народна вера била и вера господара и државна. Тако су у XVI веку однеговане генерације, којима је једина мисао била борба против Турака, а једина сврха ослобођење од нових господара.

Наравно да и у том погледу нису биле једнаке прилике у целом српском народу чак ни онда, када су Турци владали већ свима српским земљама; увек је и свуда било разних нианса у сваком погледу. Али је временом у свима крајевима све више овлађивала мисао о борби против Турака. Та је мисао јачала код нових покољења не само стога, што је њима сада из даљине могло изгледати да је живот у старим слободним државама био бољи но овај у туђем ропству и што су му то могли говорити старији отреситији људи и потомци старе властеле и свештеници, — него и стога, што је живот српскога народа под Турцима стално бивао заиста све гори и све тежи.

Ма да је у првим вековима турске власти на Балкану у турској држави било несравњено више реда и личне и имовинске сигурности него доцније, ипак је, већ убрзо после пропасти српских држава, народ морао све више да трпи. Данци и кулуци би-

вали су све већи и све тежи, зулуми од стране Турака све чешћи, државна власт све се мање бринула за рају и све се мање заузимала за њу; она је све више била изложена неправди, гоњењу и пљачкању, живот је бивао све тежи, све суморнији, све несноснији. И због тога је бивао све мањи број оних, који су мислили, да се треба помирити са стањем ствари какво је, да се треба прилагодити новим приликама и покушати компромис са Турцима и турском влашћу, а све већи број оних, који су били у опозицији према новом режиму. У томе правцу водила је политику у ово доба у првом реду српска властела и српске династе.

Али је и у том погледу било разлике у појединим српским покрајинама. Док је зетска династија и једна грана херцеговачке династије прешла на ислам и док су поједини чланови њихови верно послужили Турцима и исламу, дотле се рашка, босанска и један део херцеговачке властеле расуо готово по целој Европи и, обилазећи владалачке дворове, тражио помоћи и просио милостиње у нади и уверењу да ће добити натраг своје државе и да ће се вратити у своје господство. Али се те наде нису оствариле и потомци старих династа српских пропадали су и изумирали.

Само је једна династија одржала била нешто власти и после пропасти српских држава. Потомци деспота Ђурђа Бранковића добили су, после пропасти деспотовине, од угарских краљева у јужној Угарској, на граници према Турцима, засебну територију, где су чували границу од турских нападаја. Одмах после пада деспотовине (1459 год.) и Босне (1463 год.) Турци су почели правити, или управо наставили су, много чешће и у много већем обиму пљачкачке нападаје у већим и мањим одредима у Далмацију, Хрватску и јужну Угарску. Угарски краљ Матија (1458—1490 год.) јасно је увиђао опасност, која прети Угарској од Турака, па је у неколико

маха предузимао понешто против њих. Тако је, одмах по паду Босне, заузео Јајце и основао у северној Босни засебну бановину; наскоро после тога он је освојио и Шабац (1475 год.), а Београд је и иначе већ био у његовим рукама.

На тај начин је Угарска у то доба имала у својим рукама три важне стратегиске тачке, Београд Шабац и Јајце, које су могле не само згодно да бране готово целу јужну државну границу од турских нападаја и пљачкачких похода, него су биле и врло згодне и важне операционе базе за већу акцију против Турака.

Али краљ Матија није доспео да крене ма и једанпут озбиљан рат против Турака, јер је готово за цело време своје владе био заузет радом на другој страни, особито борбом са Аустријом. Једино што је он у том правцу урадио, било је образовање засебне територије са војничком организацијом на граници према Турској, која је дата на управу потомцима деспота Ђурђа Бранковића. И док су Турци у другој половини XV века ратовали у Албанији против Скендер-бега († 1468 год.), па против Влашке, Херцеговине, Зете и Млетака у приморју, излетали су унуци деспота Ђурђа са својим четама у Босну и у моравску долину, продирући у згодним моментима до Сарајева (1476 год.) и до Крушевца (1481 год.). Али су и Турци у то доба све јаче и све чешће наваљивали на све суседне земље, а крајем века, освојив Молдавску (1484 год.), дошли су у сукоб и са Русијом, а почели су јаче надирати и у Угарску и упадати пљачкајући и у приморје и у Хрватску и у нову српску деспотовину у јужној Угарској.

Због тога непрестаног ратовања на границама били су сви крајеви дуж турске границе стално разбојиште; стога су ти крајеви у ово доба опустели, а становништво се разредило. Потреба за радном снагом била је међутим у тим крајевима баш у то доба врло велика, јер је било потребно имати

што више војника за борбу с Турцима, за одбијање њихових нападаја и за нападање на њихове покрајине. Како су ти војници били у сталном рату и морали непрестано бити под оружјем, била је велика потреба и за сељацима, који ће обрађивати земљу. Стога су сви меродавни фактори у Угарској радили на томе, да те крајеве дуж турске границе, који су били опустели и који су због сталног четовања на граници све више пропадали, што више населе, у првом реду становништвом из турских крајева, које је вољно било да напусти своју отаџбину да би избегло мрску власт, која му је бивала све несноснија.

Тако је у другој половини XV века почела у већем обиму миграција Срба са југа према северу. Али је те миграције било већ и пре тога времена. За центром државним кретао се увек, као што је природно, и српски живаљ. Већ у другој половини XIV века, када се, због турских освајања и продирања с југа, центар рашке државе почео померати према северу, почело је и повлачење српскога живља у том правцу. Онда је већ почела миграција српскога народа на север; она је од краја XIV века бивала све јача и све чешћа према турском продирању и освајању, и већ у то доба није се више увек заустављала само у границама још слободне српске државе на Дунаву, него је већ онда продирала и даље у јужне крајеве Угарске. У исто доба су и последње српске деспоте насељавали Србе на пространим својим добрима у Угарској.

Када је пала деспотовина, а одмах после тога и Босна, почеле су српске миграције према северу, и ако не увек и преко границе, да се врше све чешће и све у већем обиму. Срби су се селили појединачно, а и у већем броју. Особито су веће сеобе изазивале српске војводе у јужној Угарској приликом продирања у турске крајеве, а исто тако и српска властела, која је после пропасти државне била остала на свом огњишту и покушала компромис-

с Турцима, па је, из разних узрока, променила политику према својим господарима и ступила у опозицију према њима. Природна последица те промене била је тежња за борбом против Турака. Како пак у Турској није било земљишта за ту борбу, то су они који су били решени на борбу, морали остављати своју постојбину и склањати се у Угарску, одакле је било могуће ратовати с Турцима. Пре прелаза они су се често погађали са угарским владаоцима и стављати погодбе под којима ће прећи у Угарску, а при прелазу и после тога они су преводили многобројне српске породице.

Тако су се, крајем XV и почетком XVI века, почели Срби у великим масама насељавати у Далмацији, Хрватској, Славонији, Срему и Бачкој далеко уз Дунав и уз Тису, у Банату и Поморишју, у Ердељу и у Влашкој. Свуда је ту било пуно пустих крајева, опустелих због турских пљачкања и свуда су се ту, бежећи испред зулума, или својевољно или по позиву, настањивали Срби да раде земљу и да се бију с Турцима.

Сеоба у нову отаџбину није међутим овим Србима донела ништа бољи ни мирнији живот. Они су оставили једног непријатеља, а дошли су другом. Живот, стање и положај Срба, који су се доселили у Угарску и у Хрватску, био је различан према разним и политичким и културним и аграрним приликама у појединим покрајинама. У Хрватској, која је већ пре пропасти Угарске (1526 год.) била готово сасвим опустела, насељавали су се Срби већином на позив државних власти и хрватских великаша, којима је требало и радне снаге и бораца против Турака. Позивајући Србе, да се населе на њиховим имањима, са којих је становништво избегло из страха од Турака, хрватски великаши су се договарали и преговарали са Србима о условима, под којим ће они прећи и населити се. Том приликом су Србима давана велика

обећања, која после наравно нису испуњена. Било је међутим случајева, где су Срби и насилно пресељавани из Турске у Хрватску и насељавани на властелинским имањима. Сви су ти Срби, који су се преселили у Хрватску, проводили тамо одмах од почетка тежак и мучан живот. Хрватски грофови свађали су се стално око земаља, које су Срби населили, а поступали су са Србима врло рђаво, често горе но и сами Турци. Осим тога су се против Срба дизали и староседеоци и католичко свештенство. Тако су Срби и овде били у сталној борби и против спољних и против домаћих непријатеља.

Исто је тако био тежак живот, пун борбе и мука, и оних Срба, који су се населили у јужној Угарској. Они су тамо нашли доста својих саплеменика староседелаца, који су тамо били насељени још од VI и VII века, од доба аварске власти у оним крајевима. Ти Срби и Словени у јужној Угарској, образовали су мање државице и тако су дочекали долазак Мађара, који су их, крајем IX и почетком X века, покорили. Број српског становништва у Угарској увећан је био после још мањим миграцијама српским: у XI веку, за време заједничке борбе Угарске и Рашке против Византије, а у XIII и XIV веку, за владе Драгутинове у тим крајевима; осим тога још и у опште ширењем српскога живља у том правцу, особито у временима, када је Угарска држала Мачву или неке делове Босне.

Срби староседеоци у Угарској били су се како-тако прилагодили приликама, у којима су се налазили, али Срби, који су од краја XV века насељавани тамо, били су у незавидном положају. Стање је њихово било доста тешко већ и стога, што су се они морали сами бринути за себе, а били су стално готово у борби с Турцима. Али је положај њихов био још тежи стога, што су нове дошљаке мрзели и спахије и народ у крајевима у које су дошли. Мађарске спахије су сматрали, да им српска властела, која је у јужној Угарској насељена и тамо добила добра на

издржање, отима њихова имања; завист је била још већа, ако су Срби добијали и какву државну помоћ. Прост народ је мрзео нове дошљаке зато, што је то био чврст, жив и жилав елеменат, способан за конкуренцију, и што су Срби, дошавши у Угарску, имали бар по негде неких повластица, док је стање сељака староседелаца у Угарској било врло јадно.

Срби су дакле, и у Хрватској и у Угарској, били у врло тешким приликама. Они су били избегли из своје отаџбине зато, што су хтели слободу и сигурнији живот, а дошли су у туђу државу, где су нови господари њихови такође хтели направити од њих робље, а где им, због сталног четовања и ратовања на граници, живот и имање исто тако нису били сигурни као и под Турцима.

Па ипак су све генерације српских исељеника показале, и покрај необично тешких прилика у којима су били, врло много способности за борбу и за живот. Српска властела, која је прешла у Угарску, оправдала је, сталном и храбром борбом, поверење, које је у њу полагано. Народ је гинуо вољно и предано, уверен да врши своју дужност и да се бори за бољи живот себи и својима. Многи од оних који су се преселили, одавали су се на трговину и основали, готово по целој Угарској, велике трговачке куће, које су врло успешно конкурисале старим и страним трговачким кућама. Већ од XV века почели су Срби играти видну улогу у трговачком свету у Угарској; положај њихов у том погледу временом је само растао. Можда се велике способности и животна снага, што су је показали сви слојеви друштва међу Србима који су се преселили у Угарску, може тумачити тиме, што су у опште остављали своју постојбину они, који су били жилавији и подузетнији, па су се због тога увек и свуда морали истицати, особито у Угарској, где су од краја XV века и политичке и социјалне прилике биле сасвим разривене.

Те разривене прилике у Угарској ишле су на руку Турцима, којима је, после пада деспотовине и Босне, била главна намера да покоре Угарску. У другој половини XV века била је Угарска за владе краља Матије (1458—1490 год.) још доста снажна, да би можда могла одолети турској навали; осим тога Турци тада још нису били потпуно покорили цело Балканско Полуострво.

Турци су међутим у другој половини XV века свршили потпуно освајање Балкана; покорили су Албанију, Херцеговину и Зету и освојили су од Млечића неке важне тачке у зетском приморју. Они су у то доба, и покрај династичке борбе крајем XV и почетком XVI века, готово стално напредовали у свима правцима и освајали на све стране. У другој половини XV века Турци су већ систематски и с планом ударали на Влашку и Молдавску, тежећи да покоре ове земље, које су већином биле подложне Угарској и на које је она полагала право, па да на тај начин ослабе Угарску. Али су они хтели да освоје ове покрајине и из стратегиских разлога, јер је преко Ердеља згодније било војевати против Угарске, особито док је она држала Београд. А кад је, крајем XV и почетком XVI века, у Угарској анархија почела да отима маха и да овлађује растројство и у друштву и у државној управи, било је јасно, да ће и Угарска убрзо морати подлећи силној навали турској.

И у Угарској и у Европи увиђали су да велика опасност прети с те стране, али се ништа није предузимало да се тој опасности озбиљно и радом стане на пут, него је увек остајало на половним мерама и празним речима. Било је ипак и у то доба малих успешних похода против Турака. Многи Срби, који су желели да се ослободе од Турака, надали су се у ово доба, да ће их од Турака ослободити или Угарска, која се скоро читав век борила с Турцима, или Млетачка Република, која је, због својих поседа у приморју и на острвима и због своје трговине, коју

су Турци и турски гусари ометали, све више и чешће долазила у опреку с Турцима.

Али је, насупрот томе, било и Срба, који су, због својих локалних прилика и моментаних интереса, помагали Турцима. За рата млетачко-турског 1499—1502 год. већина Зећана пристајала је уз Турке. Тако су Србе стално употребљавали сви фактори на Балкану за своје рачуне и интересе: Срби су у XVI веку војевали и уз Млетке и Угарску против Турака и уз Турке против Угарске и Млетака.

Већ и иначе ослабљену и разривену Угарску још је више ослабио велики сељачки устанак (1514 год.; исте године кад су Турци освојили Мисир и Палестину), у коме је изгинуло сила света и који је оставио пустош на све стране.

После тога Турци су се стали спремати на одсудан рат са Угарском. Сулејману Величанственом (1520—1566 год.) пало је у део да покори Угарску. Године 1521 августа 28 освојили су Турци Београд. Пут у Угарску био им је сада и с југа отворен. Године 1526 пошао је Сулејман на Угарску, разбио је угарску војску на Мохачу (29 августа), освојио Будим и покорио Угарску.

Бојно поље турско преноси се сада у Банат и у северну Угарску. У Угарској, Ердељу и Влашкој почиње дуга и монотона борба за власт, пуна страсти, горчине и интрига, а у тој борби воде Турци и њихови штићеници главну реч. Одмах у почетку те борбе, у којој су за цело време и Срби узимали учешћа, јавља се, као метеор, симпатични и храбри цар Јован, који се ставио на чело покрету Срба у северној Бачкој и Банату. Покрет цара Јована имао је међу узроцима и економних и социјалних и политичких и националних примеса. Уплетен у династичке борбе у Угарској, он је брзо подлегао (1528 год.). Цео његов покрет имао је сасвим пролазан и локалан значај.

После пада Угарске (1526 год.) увидело се у целој Европи, како велика опасност сада непосредно прети целом хришћанству од Турака. У Немачкој је било доста људи, који су, особито кад су Турци наскоро затим напали на Беч (1529 год.), доказивали да и Немачкој прети опасност да дочека судбину Срба и Угарске. Али је у Немачкој, поред тога, било и људи, који су опасност од Турака омаловажавали и доказивали, да непосредне опасности с те стране нема. За становништво Италије морало је међуим бити сасвим јасно, колика му опасност прети с те стране и како је та опасност и непосредна и велика. Јер Турци су стално узнемиравали талијанске обале и нападали места по приморју и гусарили по целом Средоземном Мору.

Али против Турака у тај мах западна Европа није могла предузети, још много мање него у XIV и XV веку, ма какву заједничку акцију. Западна Европа била је почетком XVI века сасвим разривена међусобним ратовима, а кад је Мартин Лутер почео у Немачкој борбу против папске курије (1517 год.), била је и Немачка и Италија том борбом, која је у Немачкој ускоро довела и до грађанских ратова (она је осим тога имала у то доба и борбу са Француском) тако заузета, да за Турке није било никакве непосредне опасности од веће и интензивне акције западних народа.

Али је ипак у то доба било и на западу људи који су, покрај свих домаћих брига, радили на томе да се крене акција против Турака. На томе су у ово доба радили у првом реду Млеци, чијој је трговини и држави највише претила опасност од Турака, затим папска курија, која се надала да ће борбом против Турака моћи проширити свој утицај и на Балканско Полуострво. Доцније, кад је реформација узела маха, папска курија је радила на организовању акције против Турака још и стога, што се мислило, да ће рат против Турака западним народима скренути пажњу

са међусобне религијозне борбе на другу страну. У то доба почело се на западу, ма да је борба око реформације била у јеку, много да пише и говори о рату против Турака.

За време угарско-турских ратова, у другој четвртини XVI века, погоршало се јако стање српскога народа у Турској. Од то доба се у савременим изворима све чешће помињу тешка времена и муке и патње, што их српски народ трпи. Намети и харачи бивају све већи и све тежи, народ се за харач продаје у робље, по народу Турци купе најбољу децу и одводе да их васпитају за јаничаре. Тај данак у крви ужасно је тиштао наш народ; родитељи су сами сакатили своју децу да их Турци не одводе. Због тешког живота и многих зулума намножили су се у свима српским земљама хајдуци, који су штитили и светили потиштени народ. Турска централна власт је, истина, већином радила на том, да спречи бар велике зулуме и још је увек хтела да заштити личну и имовинску слободу и сигурност, али јој то није увек и сасвим полазило за руком. Јер се средином XVI века, покрај све силе и снаге, којом је Турска још тада, а и дуго после тога, располагала, јављају већ прве клице слабости, разузданости и анархије; а то су прво осетили на себи народи, којима су Турци владали. Због тих тешких прилика хватало је незадовољство у народу све дубље корена, тако да у ово доба већ више није било никога ко би био за компромис с Турцима.

У то доба, када је незадовољство било обухватило све слојеве, успомена на старе слободне државе почела је да бива све милија и све светлија. Баш онда, када је идеја о слободи, која је још од почетка турске власти била жива, а по гдекоји пут и врло интензивна, почела да продире готово у цео народ, баш у то доба једна српска институција скло-

пила је компромис са турском влашћу, компромис који је био врло повољан по српски народ и који је имао великих и добрих последица у будућности. Српска црква признала је у то доба турску власт и склопила је компромис с њом: год. 1557 обновљена је пећска патријаршија.

Организација обновљене српске патријаршије обухватила је, са незнатним изузетком, све српске земље. То је, све до најновијег доба, једина организација код Срба, која је обухватила целокупан народ. Тешко је рећи да ли је Мехмеда Соколовића, када је код султана израдио пристанак за обнављање српске црквене организације, руководила мисао о државној потреби и о добро схваћеним интересима државним, или само жеља да свом брату, калуђеру Макарију, створи добар положај. Исто се тако ни за Макарија не може сигурно рећи, да ли је сам радио на томе да се обнови организација српске цркве, или му је положај патријарха понуђен од државне власти без његове иницијативе. Али је једно сигурно: када је, по иницијативи великог везира Соколовића, султановим бератом обновљена пећска патријаршија и када је за патријарха постављен брат великог везира, калуђер Макарије, тај калуђер Макарије сасвим је схватио значај и домашај тога чина и искористио га је потпуно на корист целога српског народа.

Српско је свештенство већ и пре тога сасвим добро схватило, да би у оно доба ропства и потиштености самостална црквена организација, која је укинута после пропасти деспотовине, била врло моћно оружје у борби за национално одржање. Оно је већ раније покушавало да обнови самосталну српску цркву, која је, кад је укинута, по свој прилици била подчињена охридској архиепископији. Али ти покушаји нису имали успеха, јер је утицај охридских архиепископа, којима није ишло у рачун да се испод њихове власти узму толике земље, био на порти јачи, него утицај српског свештенства. Ипак ти покушаји

показују, да је у српском народу било људи, који су и у оним приликама схватили значај слободне цркве. Важно је било, да је тај значај врло добро схватио и патријарх Макарије и људи који су с њиме радили. Макарије се, ако је главни мотив код његовог брата за обновљење пећске патријаршије и био да свом брату створи добар положај, — кад је постао патријарх, није задовољио само добрим положајем, него је своју дужност на новом положају схватио тачно и озбиљно и вршио је савесно и предано.

Прва је брига и први посао Макаријев био да организује ново основану независну цркву. Тај је посао повољно свршен. Нова патријаршија добила је у своју област готово све српске земље, које су биле под Турцима. Скоро цео српски народ дошао је тада под власт пећске патријаршије, и то не само у духовним стварима, него је пећски патријарх, сам или преко својих извршних органа, имао и јурисдикциску власт у целој својој области. На тај начин је пећска патријаршија имала врло велику власт готово у свима земљама, у којима су Срби у то добо становали, од Будима до ниже Скопља.

Патријарси пећски су врло често путовали и обилазили епархије у својој области, а исто тако су и епископи и митрополити редовно походили своју паству. Патријарси су осим тога редовно слали у све српске крајеве своје егзархе, који су обилазили манастире, свештенство и народ. На тај начин било је врло јако опћење, и међусобно и са народом, онда у српском народу, најинтелигентнијег сталежа, који је тиме живо одржавао свест о заједници код целога народа, на који је он у осталом и иначе вршио јак утицај у сваком погледу. Тај утицај, који је у првом реду одржавао традиције и свест о јединству и заједници целокупнога српског народа, био је од врло великог значаја за народни живот у доба ропства. У једној држави и у једној својој организацији, Срби су онда почели

осећати велику заједницу, која их спаја, ма да ће до пуне свести о томе доћи цео народ тек много доцније. Али је осећај о тој великој заједници већ у ово доба инстинктивно пружао народу, бар донекле и бар местимице, утехе и наде и уливао му самопоуздања.

Организацијом цркве, како су је извели Макарије и његови помагачи, била је та заједница добро схваћена и брзо изведена. Одмах, чим је обновљена патријаршија, Макарије је у целој области њеној спровео организацију: обновљене су многе старе епархије а основане су врло многе нове; уређење је даље спроведено и у самим епархијама. Исто се тако радило и на обнављању и уређењу манастира. У целокупној црквеној области осећа се од тога доба полет и нов живот.

Преставници српске цркве у оно доба, Макарије и они људи, који су с њиме радили, извршили су свој посао врло смишљено и поступили су при привођењу у дело свога задатка тако реално, како је врло мало кад поступано у српској прошлости. Напуштајући старе традиције, које сада већ више нису имале реалне подлоге, Макарије и његови помагачи нису тражили да се пећска патријаршија обнови у границама, које је имала у доба кад је основана. Јер је на земљишту, које је она имала кад је цар Душан основао, било крајева у којима су други народи према Србима били у претежној већини. С друге стране било је чисто српских крајева који при оснивању пећске патријаршије, нису били у држави Душановој, те нису били ни у црквеној организацији њеној, а било је и крајева, које је српски живаљ тек после тога времена освојио.

Тако су Макарије и његови помагачи, кад су одређивали границе новој црквеној организацији, сасвим оставили претензије старе пећске патријаршије и заокружили нове њене границе у главном

према етнографским приликама, какве су у тај мах биле. Тако је сасвим напуштена Тесалија, Етолија и Акарнанија и друге стране области, а узета је у област патријаршије Босна и Срем, од крајева који нису били под пећским патријархом, а исто тако Банат, Лика и друге области, које су тек после доласка Турака, или делимице или сасвим, етнички од Срба заузете.

Пећска патријаршија је дакле, кад је обновљена, обухватила скоре све српске крајеве и готово цео српски народ. Она је имала готово исто онако пространу област као и Душанова патријаршија, али је била заснована на много реалнијој основи, јер је обухватила само етнички чисто српске покрајине и готово цео српски народ. Сада су, после много векова, Срби у Босни и у старој Рашкој и Срби у Подравини, у Подунављу, у Посавини и Потисју, Срби на Моришу и на Вардару, на Тимоку, Морави и Дрини и у приморју опет осетили да су у једној заједници, али не само у државној заједници, која их је све подједнако тиштала, него и у заједници, која је била њихова рођена, у једној организацији, која је радила и бринула се за њих, која им је пружала духовне хране, наде и утехе.

А Србима је у то доба требало наде и утехе, јер је живот под Турцима после пада Угарске бивао све тежи. Харачи и намети су се нагло множили и расли тако да је народ за харач и децу продавао. Особито је рђаво било у оним крајевима, којима су пролазиле војске или у близини већих гарнизона; ту је народ већином сасвим пропао и осиромашио. Поља су лежала запуштена и необрађена, велике просторе притисле су шуме. Због тешких зулума, које је у осталом турска централна власт у ово доба још погдекад и по гдегде покушавала да спречи, намножили су се у свима покрајинама хајдуци, који су

се светили непријатељима. У то доба почиње и борба српских ускока у приморју.

Кад су Турци освојили Херцеговину, склонили су се многи Херцеговци у Далмацију, у тврди Клис, где су наставили борбу против Турака, а кад су Турци освојили Клис (1537 год.), они онда оду у Сењ, где су примљени у аустриску службу, са задатком да бране оне крајеве од турских пљачкачких чета. Али је Аустрија употребљавала ускоке, којима су готово стално још придолазили и бегунци из Турске и бегунци из Млетачке Републике, и против Млечића. Ускоци су стално у четама продирали у турске покрајине, у Лику, Далмацију и Херцеговину, и пљачкали тамо.

Како је Млетачка Република, због своје трговине, радила на томе, да осигура своју превласт на Јадранском Мору, обвезала се она порти, да ће штитити и портине подаике од ускочких нападаја. А како су ускоци при упадима у турске крајеве прелазили често преко млетачког земљишта, Турци су увек доказивали да им Млечићи то допуштају, па су сматрали, да се тиме гази уговор, по коме Млеци треба да штите турске поданике. Стога је Република, да не би због тога дошло до конфликта са Турском, пошто је исцрпла средства да мирним путем склони ускоке да јој прелазом преко њеног земљишта не праве неприлика, почела их гонити. На предузете мере од стране Републике против њих, ускоци су наравно одговорили тиме, што су почели нападати и на млетачке поданике исто као и на турске. То је за Републику у то доба било тим незгодније, што је и иначе у XVI веку гусарење у Јадранском Мору било у јеку, а ускоци су били необично окретни и храбри и, знајући одлично терен, а радећи увек према приликама а не по шаблону, борили су се већином врло успешно.

После пропасти српских држава српски народ

је јасно видео, да је према Турској, која је онда била на врхунцу своје моћи и силе и која је још увек даље освајала, сувише слаб и да акција, коју би он сам против Турака кренуо, не би имала никаква изгледа на успех. Слаб и потиштен, народ је одмах од почетка, када је почео да тежи за ослобођењем из ропства, које је бивало све теже и све горе, управио све своје наде и уздање на западну Европу, у прво време на Угарску, а кад је и Угарска подлегла Турцима, онда на друге хришћанске државе на западу.

У западној Европи се средином XVI века тврдо веровало, да ће Турска ускоро пропасти. Литература о турском питању из тога времена врло је велика. Врло многи писци и државници на западу бавили су се у то доба питањем, о коме је свуда и много расправљано, како да се Турци прогнају из Европе и како да се ослободе хришћански народи, који су под Турцима. У случају великог рата с Турцима, рачунало се увек на западу и на велики и општи устанак народâ на Балкану, који ће знатно потпомоћи акцију западњака.

Под утисцима непосредне опасности, која је, особито после пада Угарске, претила и западу, помишљало се онда тамо заиста озбиљно на рат против Турака. Али су интереси западних држава били у ово доба тако укрштени, а у појединим државама је било тако растројство, да је немогуће било кренути ма какву акцију чак и оних фактора, који су били директно заинтересовани у турском питању; на заједничку акцију у већем стилу није се могло ни помишљати. Преговарало се, истина, у то доба врло често о савезима против Турака, али су заинтересовани фактори готово редовно у таким приликама прво почињали расправљати о томе, шта ће ко добити, ако и кад победе непријатеља, па се на тој расправи цела акција обично и свршавала. У свим тим покушајима западних држава за заједничку акцију

против Турака пре свега није било искрености; свака се држава бојала, да ће је друге државе преварити и да ће у целом том послу она рђаво проћи. Тако је свака од оних држава, које су биле приморане да се бију с Турцима или које су предузимале у свом интересу акцију против Турака, радила на своју руку без везе и договора са другима, а често су једна другу чак и ометале у том раду.

Народи под Турцима су међутим тврдо веровали, да ће им доћи помоћ са запада и да ће их западне државе ослободити од Турака. Стога су и Срби веровали разним агитаторима и агентима, који су долазили у српске земље и спремали или наговарали народ на устанак. Особито је од краја XVI века било врло много пустолова, који су водили трговину са турским питањем и ослобођењем балканских народа. Они су ишли по западним дворовима и радили на томе, да задобију тамо поједине владаоце, династе и принчеве за рат против Турака, мамећи их на то причањем о богатству оних крајева и о томе како их на Балкану чека круна. Они су доказивали, како Турци нису тако снажни као што се мисли и као што изгледа, и како ће их врло лако бити победити и ослободити народе на Балкану, тим пре што и ти народи једва чекају да се ослободе, те ће сви листом устати на оружје и тиме помоћи и знатно олакшати акцију против Турака. Ти агенти су наравно намерно представљали ствари много боље, но што су биле. На рачун акције код Срба и Арнаута добијали су многи од тих пустолова много новаца на разним дворовима, а многи од њих нису никада ни видели Балканског Полуострва.

Али су они ипак имали неког успеха, јер су заинтересовали на западу многе људе, који су озбиљно помишљали на то, да предузму акцију против Турака и да ослободе народе на Балкану. Тако почиње од друге половине XVI века, под утицајем пустолова, агитатора и емиграната, који су били прекрилили

дворове на западу, особито у Италији и у Шпанији, интересовање за акцију против Турака. Особито се у Шпанији, која се после ослобођења од Сарацена почела да развија, док није, оснивањем колонија и проналаском Америке (1492 год,), њена трговина и финансиска снага добила тако полета да је дошла до врхунца своје силе и моћи и постала сила првога реда, озбиљно радило на акцији против Турака, не само под утицајем агитатора и емиграната, него и стога, што су Турци и турски гусари сметали шпанској трговини у Средиземном Мору.

Осим тога освајање на Балкану отварало би Шпанији врло повољне изгледе; тиме би се држава повећала, шпанску трговину би лакше било бранити од гусарења, Шпањолци би добили нове покрајине за потрошњу и за експлоатацију и онда би могли успешно конкурисати Млечићима и радити на томе, да сузбију њихову превласт, особито у Јадранском Мору. Али је Млетачка Република јасно уочила да је шпанска акција на Балкану управљена против њених интереса, па је радила врло енергично и свима средствима на томе, да ту акцију омете и онемогући.

Осим Шпаније и подручних јој дворова, особито у Италији, радила је у то доба врло живо на акцији против Турака и папска курија. Она је такође имала интереса да војује против Турака, пре свега стога, што би се борбом против Турака западним народима могла скренути пажња са религијозне борбе, која је у то доба била у јеку, на другу страну, а и због тога, што би, протеривањем Турака и освајањем Балкана, католицизам тамо ухватио корена и папска се власт утврдила и раширила. И на папској курији се наравно тачно знало, да су народи под Турцима незадовољни и да би се радо ослободили те да ће радо пристати уз свакога, ко пође да их ослободи. Стога је папска курија такође рачунала и са устанком Срба, који је требао да потпомогне акцију са запада,

те је и она слала своје агенте у српске земље, да тамо агитују међу народом и да га наговарају на устанак, обећавајући му помоћ са запада.

И Млетачка Република, која је, због својих трговачких интереса и због опасности, која јој је претила од Шпаније, у главном била заузета за то да одржава добре односе с Турцима и да живи с њима у миру и која је стога радила против стране акције у српским земљама, слала је међутим и сама своје агенте Србима и Арнаутима, да их крене на оружје, кадгод је она дошла у сукоб са Турцима. Истина, ти су агенти радили често без успеха, јер нису познавали прилике на Балкану. Осим тога они нису могли дати народу никакве гаранције за успех. Али су Срби ипак у другој половини XVI века, не схватајући себичне рачуне и Млетака и папске курије, тврдо веровали у помоћ са запада и, верујући у акцију и искреност западњака, залагали се за њих у нади и уверењу да војују за своју слободу.

Било је, истина, момената, кад је покушавана нека заједничка акција западњака против Турака. Тако је Млечићима, кад су 1570 год. заратили с Турцима, пошло за руком да образују са папом и Шпанијом савез против Турака. Али се тај савез после тренутног успеха што су га имали савезници потукавши турску флоту код Лепанта (1571 год.), разишао не доневши никакве стварне користи. А Турска је, и поред пораза што га је на мору била претрпела, већ идућих година ударала опет на Угарску и успешно је тамо војевала.

Али је ипак агитација, што су је били развили Млеци у српским земљама у доба рата са Турском, и агитација других заинтересованих фактора, у првом реду Шпаније и папске курије, имала доста јаког утицаја на Балкану.

У последњој четврти XVI века почиње у српским земљама и међу Арнаутима врење и комешање,

које у последњој десетини тога века достиже врхунац у локалним устанцима, који су били захватили готово све српске земље. Већ 1575 год. јавља се први покрет; Брђани и нека арнаутска племена устала су била на оружје и одрекла данак Турцима. Од тога времена рад на устанку у српским земљама све је јачи и све интензивнији.

Уз агитацију папску и шпанску почиње сада и све јачи рад Аустрије, и преко ускока, који у то доба опет развијају необично живу акцију, и преко нарочитих агената. Рад агената био је олакшан тиме, што су, због тешког живота што га је народ у то доба проводио, због великих намета који су бивали све тежи, и због све веће несигурности која је све више почела да отима маха, сви народи у Турској били спремни и расположени за устанак. То расположење још су више утврђивали и ширили гласови и приче о пророштвима, која су крајем XVI века кружила у целој Европи, по којима је Турска имала ускоро пропасти.

Центар рада на покрету балканских хришћана против Турака и директива за тај рад крајем XVI века била је у Италији, где су на томе особито радили папска курија и Шпањолци, који су држали Напуљ и Ломбардију. Али док су Шпањолци на Балкану, где су им били заједнички интереси, радили заједно и често у договору са папском куријом, а донекле и са Млецима, дотле су они у Италији радили и против Млетака и против папске курије, јер су им се тамо интереси сукобљавали.

Како су сви фактори, који су помишљали на акцију против Турака, и Млеци и папска курија и Шпанија и Аустрија, очекивали успех у тој борби само тако, ако у исто доба и хришћани на Балкану устану на Турке, то су њихови агенти крајем XVI века развили у том правцу јаку агитацију међу Србима и Арнаутима. Они су наговарали Србе, да се селе из Турске и да се дижу на оружје. Радом сво-

јим они су успели да изазову покрете на готово целој периферији Турске. Покрет је прво захватио Албанију, па брдска племена, па Херцеговину, а јавио се спорадично и у северо-западним крајевима српским (у Далмацији) и у северо-источним (у Банату). У то доба пада и први покрет против Турака у Црној Гори, где су млетачко-турски ратови, највише под утицајем млетачких агената, почели да мењају положај и стање, какво је дотле било, и да изазивају нове прилике.

Али сви планови о заједничкој акцији запада против Турака нису ни у овај мах успели, јер су се интереси западних сила укрштали у многим правцима, па и у овом питању, где је пре свега била потребна једнодушност и искреност. У то доба била је цела Европа међусобно крвно завађена; поједини владаоци на западу су чак тражили савез са Турцима, против оних, са којима је заједно требало ослобађати народе на Балкану. Сам папа Климентије VIII узалуд се трудио да образује велики хришћански савез против Турака, да на тај начин одстрани пажњу хришћанских држава од религијозне борбе, која је у то доба раздирала народе на западу.

Тако је план о заједничкој акцији против Турака пропао и Аустрија је крајем XVI века остала готово сама да се бори с Турцима; устанци српскога народа били су само спорадични и сасвим локалног значаја. А Турска је у то доба још увек била толико јака да би могла издржати борбу и са здруженим хришћанским државама.

На граници турско-хрватској било је, од кад су Турци освојили Босну, увек борбе, јер се и с једне и с друге стране граница врло често прелазила. Како је почетком последње десетине XVI века велики везир Синан-паша хтео свакако да изазове рат са Аустријом, нареди он босанском везиру, да опет пређе границу и да нападне на Хрватску, а кад босанска

војска буде код Сиска потучена (22 јуна 1593 год.), објави Турска Аустрији рат.

Кад је овај рат почео, развила је папска курија врло жив рад у корист Аустрије. Папска курија је већ пре сисачке битке развила била јаку акцију за образовање савеза против Турака, у који би ушли и Ердељ, Влашка, Молдавска, Пољска и Русија. Она је, већином преко католичких епископа и свештенства, радила врло живо на томе, да нагна хришћане у Турској на устанак, па да они борбом против Турака олакшају и помогну акцију западне Европе. На папској курији се сада врло енергично радило на томе, да се опет образује лига против Турака; тамо су били вољни да поднесу и неке жртве ради тога и да посредују између Млетака и Аустрије, чији су се интереси укрштавали, особито у Далмацији. Ако је већ и то било тешко, још је теже било изгладити супротности, које су постојале између Млетака и Шпаније, јер су ту били у питању животни интереси Млетачке Републике.

Под утицајем рада папске курије и њених повереника и под утицајем аустриских и шпанских агената, почело је у то доба комешање и врење скоро у свима српским покрајинама. У то доба почиње опет жива акција ускока у Приморју, опажа се јако комешање у Црној Гори и Албанији, Херцеговина је била готова да се буни, а у Банату су Срби дигли устанак (1594 год.)

Прилике су међутим у Аустрији и у Угарској биле врло незгодне. Тамо су верске распре, изазване Лутеровом реформацијом, довеле до расцепа у земљи и народ је био подељен у две странке, које су биле крвно завађене међу собом. Особито је протестанска вера почела да се шири у Угарској. Стога је, покрај свега што је папска курија енергично радила да образује савез против Турске, за Турке згодан моменат био за рат против Угарске.

Осим тога Млетачкој Републици није у овај мах никако ишло у рачун да дође до рата, који би много штете нанео њеној трговини, а који би, кад би Турци били побеђени, могао само да ојача снагу и да дигне углед оним факторима, чији су се интереси сукобљавали са животним интересима Млетачке Републике и који су јој могли постати озбиљни такмаци, особито у Јадранском Мору. Млеци су, дакле, имали довољно разлога да желе да се на Балкану одржи стање какво је било. Они су према томе и употребили сва средства да одрже мир и радили су врло енергично против сваке акције, која је хтела да изазове покрет и преврат. Француској је пак у то доба главна тежња била да сузбије моћ Хабзбурговаца, па је била готова да уђе у сваку комбинацију за рад против њих; на њу је Турска могла рачунати готово као на савезника. Италија је била тако раскомадана да је као озбиљан фактор слабо могла доћи у рачун.

Аустрија се, дакле, у почетку рата готово никако није могла надати у озбиљну помоћ ма с које стране. Она је међутим радила на томе, да задобије за акцију против Турака кнезове Влашке и Молдавске и да побуни Србе. Кад су Аустријанци 1594 год. почели срећно ратовати, успех њихова оружја имао је јака утицаја на све стране. Гласови о успеху хришћанског оружја изазвали су акцију у крајевима, где је већ и иначе било за њу све спремно.

У лето 1594 год. устану на оружје Срби у Банату, где је живот, због готово сталних ратова, са чега је ту врло често војска пролазила и зимовала и где је било и доста сталних турских гарнизона, био врло тежак. Устаници су се дигли особито на старешине и на турске посаде. Циљ је устанку био да помогне акцију аустриске војске особито тиме, што ће због устанка бити успорен марш турске војске у северну Угарску. Турци су међутим добро видели, да овај устанак има само локалан значај, па

је њихова војска ипак отишла на север, оставивши за леђима несавладан устанак. Међутим су мање устаничке гомиле почеле да се окупљају у веће чете и устанак се почео ширити. Устаници су ухватили везе са Ердељом, ма да је тамо била доста јака странка, која је била за лојалну политику према Турцима, и у два маха разбили Турке, који су били пошли против њих. Али је цео устанак био сасвим неуређен; устаници су били неспремни, они нису имали ни муниције ни иначе ратне опреме; војска која им је из Ердеља била послана, није ни стигла до њих, а од Аустријанаца су узалуд тражили, да им пошаљу помоћи. Стога није успео ни њихов план да спрече Татаре, кад су преко Ердеља пошли у помоћ турској војсци.

Тако су српски устаници у Банату убрзо били одсечени од свих оних, са којима је требало заједно да раде; они су били остављени сами себи. Уз то је одмах, чим је успех постао сумњив, настала у самим четама међусобна борба, четници су почели да остављају своје вође и да беже из војске, па су заседали по друмовима и пљачкали. Положај устаника био је безизлазан; раздор је сасвим парализао и оно мало снаге, што је још било остало. У то су Турци већ почели да се окупљају против устаника; устаници онда буду у два маха разбијени и тиме устанак буде савладан.

У исти мах, кад су Срби у Банату дигли устанак, дигли су се на Турке и Срби у околини Пећи. Али је и овај устанак међутим брзо малаксао и без јаче акције од стране Турака сам собом, јер је сам народ, сиромашан и неспреман, био неспособан ма за какву озбиљнију акцију, а помоћ са стране, у коју су се Срби уздали и којој су се надали, није дошла. У исто доба готово јавља се покрет Срба и у другим крајевима.

Заинтересовани фактори на западу, који су хтели

да сузбију Турке, изазивали су покрет међу Србима особито преко црквених поглавица и племенских главара. Један од вођа устаничких у Банату био је вршачки српски епископ, а на челу покрета Срба у околини Пећи стајао је пећски патријарх. Тако је, убрзо после образовања нове српске јерархије, она дошла у опасност, да се компромитује сумњивим и авантуристичким предузећима, која су била са стране изазвана.

Та акција са стране била је особито жива у Албанији и у зетском приморју. Тамо је у осталом и био врло згодан терен за рад у томе правцу. Близина мора, земљиште врло згодно за борбу, карактер становништва, однос према Турцима, а можда и старе традиције о слободи и држави, старе везе с Италијом и насеобине и емигранти преко мора, — све је то утицало да се тамо доста рано створи повољно земљиште за акцију против Турака. А и иначе је становништво у тим крајевима било у бољем положају, но готово ма где другде, јер је тамо племенски живот чувао традиције и подржавао дух јединства, а оружана акција хришћана у приморју стварала је уверење, да је борба против Турака могућа и да се у борби против Турака може рачунати на помоћ са стране. Али рад на покрету у приморју није у ствари никада био помогнут снажном оружаном акцијом, него се увек сав сводио на подбадање од стране агената и на обећавање помоћи, која ће доћи. Та помоћ није долазила и с тога је и акција тамо била већином или никаква или слаба.

У то доба изазван је на тој страни устанак Арнаута и Брђана, који су већ дуже време били у сталном покрету. Год. 1595 јавио се покрет међу Арнаутима и брдским племенима у већем обиму. Утисак акције и покрета међу хришћанима био је врло јак на све стране. Покрет је био у свима правцима узео велике размере. Изгледало је, да ће се дићи цела Херцеговина, где је земљиште за акцију било спремљено. Народни главари су се, по упутству са папске

курије, обраћали Аустрији за помоћ. У исто доба радило се и из Напуља на покрету у Албанији и Епиру; тамо је био начињен план, да се помоћу ускока освоји Клис, па да он буде операцијона база за даљи рад у Босни и Херцеговини. Српски хајдуци су у то доба продрли до Софије и заузели је. То комешање међу Србима на све стране можда је и дало повода Турцима, да тело Св. Саве даду донети из Милешева у Београд и да га ту спале (априла 1595 год.).

Привремени успеси, што их је угарска војска имала у Влашкој, одакле је Синан-паша био сузбијен преко Дунава, дали су још више полета хришћанском покрету. Исто је тако покрет добио јаког подстицаја и кад су Срби између 6 и 7 априла 1596 освојили Клис.

Али цео тај рад, специјално освојење Клиса, био је врло неповољан Млетачкој Републици, јер је због свега тога трговина њена много страдала, а осим тога Млечићи су се бојали да не дође и међу становништвом млетачким до покрета неповољног по њих. Рад против Турака у Далмацији, у коме су важну улогу играли ускоци, изазвао је Млетачку Републику на енергичне репресивне мере против ускока, који су на то одговорили енергичном борбом на два фронта, и против Турака и против Млетака. Та борба ускока против Млетака, доводила је често до сукоба између Републике и Аустрије, која је штедела ускоке, јер су јој били од користи, особито у борби против Турака.

У то доба јављају се још увек спорадично покрети и у другим српским земљама. У тој акцији узели су учешћа, већином утицајем страних агитатора, највиђеније личности у српском народу. У Херцеговини је војвода Грдан 1597 год. дигао устанак, а у исто је доба скуп католичких главара из Кроје, Скадра, Леша, Драча и Призрена решио, да у борби против Турака тражи помоћ од Аустрије.

Најенергичније је радио на томе, да се изазове акција на Балкану, папа Климентије VIII. Али су у

то доба интереси западних држава, особито интереси Аустрије и Шпаније с једне, а Млетака са друге стране, били тако укрштени, да је немогуће било извести заједничку акцију. И папа Климентије морао је напослетку разочаран напустити рад на ослобођењу Балкана, рад у који је он био уложио много добре воље и много одушевљења.

И ако првих година XVII века цео рад на покрету хришћана на Балкану све више малаксава, због неуспеха и недаћа, ипак су се још у то доба, када је већ могло бити јасно, да борба за ослобођење балканских хришћана од Турака, онако како је била вођена крајем XVI века, не може имати успеха, српски и арнаутски главари још дуго времена после тога заносили мишљу, да ће се моћи ослободити и да ће их у борби за слободу помоћи западне државе. Тако су 1603 год. устали на оружје Срби у околини Клиса и одлично организовали своју акцију, али су, усамљени и остављени сами себи, ускоро морали положити оружје. Идуће године било је покрета у Црној Гори: Црногорци су истина потукли на Лешком Пољу Турке, када су са Кучима пошли на њих, али је и тај покрет био без великог значаја и без већих последица.

До аустриско-турског мира у Житва Тороку (11 новембра 1606 год.) радили су српски главари паралелно са повереницима аустриским на северу, а шпанским на југу. Међутим, када је Аустрија склопила мир са Турцима, прекинула је све везе са Србима, јер јој сада Срби нису више били потребни. Стога се српски главари сада почињу обраћати на Шпанију, надајући се, да ће оданде добити помоћи против Турака.

Шпанија је у то доба била још увек много ангажована на Балкану и она је радо прихватила и хтела да помогне акцију српских главара. Главна сврха њене политике била је, да добије на балканскоме приморју какву важну тачку, која ће јој по-

служити за згодну операцијону базу и против Млетака и против Турске.

Када је шпанска флота (у августу 1606 год.) успешно ударила на Драч, скочио је много углед Шпањолцима код свих народа на Балканскоме Полуострву, а наде на успешну борбу против Турака оживеле су, особито код Срба и Арнаута. На све стране осетило се јако комешање, а успешна борба и повољне прилике на Балкану створиле су код шпанских државника још више воље и одушевљења за рад на тој страни. Шпански агенти разишли су се били скоро по целом Полуострву одушевљавајући народ за устанак. Особито су живу акцију били развили у приморју и Албанији.

За 1607 год. спремана је велика шпанска акција на Балканском Полуострву. У то доба, под утицајем шпанскога рада, улази поново у акцију херцеговачки војвода Грдан, који и после пораза пре десет година, није напустио мисао и рад на ослобођењу. У акцију ступа у овај мах и пећски патријарх Јован, напуштајући на тај начин сасвим основни принцип, којим су се руководили преставници српске цркве, када су 1557 год. склопили компромис с Турцима и добили обнову пећске патријаршије.

Са српске стране, дакле, било је учињено све, што се могло учинити; све је било спремно за устанак. Али су Срби, научени непријатним искуством у прошлости, с правом очекивали акцију Шпанаца, па да онда и они устану на оружје. У Шпанији је међутим било више добре воље за акцију на Балкану, него моћи, да се каква озбиљна акција поведе.

Осим тога Млетачка Република била је одлично информисана о целом раду Шпанаца на Балкану и држала је све конце тога рада у својим рукама. Тако су акција Републике, која је ишла за тим да омете покрет међу хришћанима и рад Шпаније на Балкану, и неодлучно држање шпанскога двора, који је вазда оклевао и сваки час мењао своје држање према по-

крету на Балкану, омели и овога пута рад на ослобођењу у већем размеру.

Срби се, међутим, нису тако брзо могли помирити са мишљу, да и овога пута неће ништа бити од њиховог ослобођења. Они су се још увек спремали и надали. Тако су у децембру 1608 год. на једном збору, у коме су учествовали патријарх Јован и главари из јужне Херцеговине, Црне Горе, једнога дела Задримља и Брда, изабрали војводу савојског за свога краља и позвали га, да похита на Балкан. Као последица такога расположења јавља се у априлу идуће године код појединих племена устанак, који је претио да ће узети озбиљне размере, тако да су Турци прегли свом снагом да га угуше.

Али су се на западу у то доба почели спремати крупни догађаји. Тамо су почеле религиозне борбе које су парализале сву снагу западњака тако, да тамо нико више није могао помишљати ма на какву акцију на Балканском Полуострву. Међутим покрет, који је у последњој десетини XVI и првој десетини XVII века захватио био готово цео српски народ, није могао тако брзо и лако утрнути. Још су се доста година после тога поједина српска племена кретала и дизала на Турке у нади, да ће са запада, особито од Шпанаца, добити помоћи. Међутим, така акција и таки покрети бивали су све ређи и све у мањем обиму.

Сада је већ било сасвим јасно, да је мисао о ослобођењу Срба туђом помоћу сасвим пропала. Сви покрети изазвани са стране, имали су само локалан карактер, а обећавана помоћ са запада није долазила. Још дуго година после тога подржавана је, истина, мисао о акцији на Балкану и у српском народу разним агитаторима, који су крстарили по српским земљама, особито у временима, када се у Шпанији опет тренутно помишљало на какву озбиљнију акцију на Балканском Полуострву. На западним дворовима су и даље разне авантуристе радиле

на томе да заинтересују западњаке за акцију на Балкану, не бирајући наравно средства ни у своме раду у том правцу, ни у међусобној борби и клеветању. Али све то није више био озбиљан рад. Цео је запад сада био ангажован другом борбом, а Срби су, и ако је још понекад и са погдекоје стране тражена помоћ са запада, дошли били до уверења, да акција последњих година није успела и да се од рада у томе правцу не може очекивати никакав успех.

Тако су онда и патријарх Јован и војвода Грдан прекинули готово све везе са западом. За оно, што је после тога рађено на западу, једва су ишта знали и дознавали српски главари. Тек им је, као резултат рада разних авантуриста, који су, у тежњи да измаме од западњака што више новаца, представљали прилике на Балкану што повољније за акцију и служили се лажима и фалзификатима, стизало погдекоје писмо, које их је позивало на устанак и које им је много обећавало. Али преставници српскога народа нису више реагирали на та писма и позиве; разочарани, они су дошли до уверења, да је Турска још увек довољно јака да савлада сваки њихов покрет, а да се озбиљној помоћи са запада не могу надати.

И наследник патријарха Јована, који је по својој прилици био уморен од Турака (1614 год.), патријарх Пајсије, променио је сасвим политику свога претходника. Уверен, да је акција за ослобођење српскога народа сасвим пропала и да је она донела само велике штете српском народу, Пајсије се вратио политици новога оснивача пећске патријаршије, патријарха Макарија, и прекинувши сваки рад на покрету и одбијајући сваку везу и преговарање са западом, патријарх Пајсије је радио на томе, да својим лојалним држањем према Турцима задобије њихово поверење и да помогне колико год може народу, који је због незрелих предузећа последњих деценија много страдао.

А прилике су бивале све теже. Слабљењем централне власти у Турској и династичким и грађанским борбама, које су у ово доба настале, слабила је и заштита народâ у Турској. Јер док је централна власт, када је била у пуној снази, штитила не само своје саплеменике него и друге народе из својих добро схваћених интереса, у доба анархије били су они остављени на милост и немилост обласним и другим господарима. Међу тим обласним господарима било је и добрих и савесних чиновника, под којима је лична и имовинска сигурност била обезбеђена и под чијом управом се народ могао опорављати и напредовати. Али је већина турских чиновника и господара рђаво поступала са подчињеним хришћанима. Они су се окрутно понашали према њима, пљачкали их и робили и давали маха свима могућим зулумима.

Тако после велике и живе акције крајем XVI и почетком XVII века, наступа затишје, које обележава опадање у свима правцима. Нема више старих штампарија, књижевни рад све је мањи и у мањем обиму; нигде се готово не јављају знаци живота. Напоредо са тим мртвилом, које овлађује у српским земљама, престаје и рад ускока, чија је слава разношена била по целој Европи и који су много подржавали самопоуздање српских племена, која су тежила за слободом.

За време великог млетачко-турског кандиског рата (1645—1669 год.) изазван је, под утицајем млетачких повереника, устанак у једном делу Црне Горе. Али је тај покрет био без значаја и јачег утицаја, због омразе и крвне заваде црногорских племена међу собом, која је тако јако била укорењена код њих, да су поједина племена увек пристајала уз Турке, ако су племена, која су с њима била у завади, пристала уз Републику.

Тако је прошао готово цео XVII век без већих и важнијих догађаја у српском народу. То је доба, у коме српски народ, разочаран после одушевљене акције крајем XVI века, тоне и пропада стално; становништво се разређује, пустош овлађује. Опадање Турске и слабљење централне власти још више помаже велико, опште пропадање.

На западу се у то доба воде велики религијозни ратови, који су по последицама својим за запад били исто онако несретни, као што су били кобни за српски народ покрети у српским земљама крајем XVI века. Тим ратовима и међусобном борбом на западу парализована је била сва снага западних народа тако, да тамо тада већ није више нико могао помишљати на озбиљну акцију на Балканском Полуострву и на ослобођење балканских хришћана.

Једино је Аустрија увиђала, да велика борба њена са Турском није свршена и она се стално спремала за ту борбу. Знајући да ће Срби, чија је емиграција, од кад су Турци заузели српске државе, населила у густим масама све њене границе према Турској, бити један од врло важних елемената у тој борби, Аустрија је већ у XVI веку почела радити на томе, да Србе у пограничним крајевима војнички организује и да их на тај начин спреми за борбу против Турака. Тако је у западним крајевима јужне аустриске границе почела организација војне крајине, која је у идућим вековима развијена у читав систем.

Али је већ у то доба аустриска политика према Србима показала сву неискреност и перфидију, којом се и у идућим вековима стално служила. Већ у то доба имао је српски народ много да препати и због аграрних питања, која су била нерешена, јер односи између старих господара и досељених Срба нису били регулисани, и због националнога антагонизма староседелаца, Мађара и Хрвата, према новим дошљацима, и особито због вере, на коју су одмах од

почетка доласка Срба кидисали католички свештеници у Аустрији, радећи на томе да досељене Србе приморају на признање уније. Та борба српскога народа због економних, националних и верских неприлика изазивала је често немире и оружане устанке и спремала је српски народ у Аустрији на велику борбу, коју ће он у идућим вековима у новој својој отаџбини имати да издржи.

X

БОРБА СРПСКОГА НАРОДА ПРОТИВ ТУРСКЕ И ПРОТИВ АУСТРИЈЕ.

Мир и затишје, које је у XVI веку завладало у српским земљама као последица разочарења, насталог после великога покрета крајем XVI века, било је прекинуто великим аустриско-турским ратом у претпоследњој десетини XVII века. Тај рат, после промене ратне среће у корист аустриску, изазвао је опет велики покрет и јако комешање у целом српском народу; успаване наде на ослобођење оживиле су опет, а када је, после скоро пуна два века, хришћанска војска опет почела победоносно продирати у српске земље, изазвао је долазак њен одушевљење и покрет скоро у целом народу.

Повољне прилике у међународној политици и замореност, која је после дугих религијозних борби у XVI и XVII веку још увек владала код западних народа, давали су наде турском великом везиру Кара-Мустафи, да ће извршити оно, за чим су тежили турски државници још од кад су покорили Угарску, да ће моћи срушити Аустрију и освојити Беч.

Када је силна турска војска кренула на Беч, овладао је страх не само народима у Аустрији него и у свима српским земљама. Али се под Бечом ратна срећа

окренула: Аустријанци, у савезу са Пољацима, разбију Турке (1683 год.) и почну их сузбијати, продирући на југ. Када је у зиму те године прекинуто ратовање, буде турска војска размештена у северним српским покрајинама; српски народ у тим крајевима имао је том приликом много да препати не само због великих, многих и нових намета, него и због разних насиља од недисциплинисаних турских трупа, међу којима је анархија почела отимати маха.

Почетком идуће године, видећи успешно ратовање аустриске војске, ступила је у свети савез и Млетачка Република, која се, због својих рђавих финансија и бронуле трговине, устезала да приступи савезу, док није била уверена у успешан рад савезника. Али, ослабљена последњим великим ратом са Турцима, Република није могла у овај мах предузети никакву већу акцију. Стога је она, немајући новаца да издржава војску са којом би ратовала против Турака, одмах од почетка почела радити, као што је то и до сада чинила, на томе, да дигне на оружје против Турака српска племена, особито Брђане и Црногорце. Радећи смишљено и енергично на томе, да задобије за себе црквену поглавицу у Црној Гори, који је имао највише утицаја и ауторитета међу црногорским и брдским племенима, Република се трудила, да преко њега измири завађена српска племена и да их ангажује за борбу против Турака. Али је Република, пре но што је успела да организује на широј основи устанак српских племена против Турске, вешто употребљавала против Турака а у своју корист српске хајдучке чете, којих је у оним крајевима увек доста било.

У исти мах са радом тих хајдучких чета, које су крстариле по црногорском приморју и околини, јавио се, услед сретнога ратовања аустриског и неуспеха турских у прошлој години, покрет међу Србима, готово дуж свих граница млетачких и аустриских. Тако су се у то доба дигли на оружје против Турака

Срби у Далмацији, Лици и Крбави, у Херцеговини, Црној Гори и Брдима.

Али је међутим тај покрет, изазван од стране Млетака, стао малаксавати, кад су српска племена почела све више долазити до уверења, да Република њихов покрет неће помоћи оружаном силом. А кад су још Млеци под Сињем претрпели пораз, дошли су у питање сви резултати млетачке акције међу Србима. Видећи како ствари по њих рђаво стоје, а да се Турци спремају да ударе на устаничка црногорска и брдска племена, Млечићи су прегли да организују отпор Турцима од племена, која су још држала с њима и од хајдучких чета. Међу хајдуцима, који су у то доба војевали за Републику, особито се истакао Бајо Пивљанин, који је јуначки погинуо на Вртијељци у пролеће 1685 год.

Међутим су Аустријанци срећно ратовали с Турцима и стално их сузбијали на југ. Услед успешног аустриског ратовања и рада млетачкога, врење и покрет међу српским народом добијали су све шире размере. За народни покрет у корист ослобођења ангажовао се у то доба био већ и пећски патријарх Арсеније III, који је мислио, да су настале прилике, када се може са изгледом на успех прихватити политика патријарха Јована. Знајући за то његово расположење и како он велики утицај има међу свештенством и народом српским, Млетачка Република је врло рано хтела ухватити везе с њим, уверена, да ће га моћи врло згодно употребити у своју корист.

Покрет и врење међу Србима изазвали су турске власти на енергичан рад. Стање је у српским земљама бивало све теже и горе. Турска влада забранила је баш у то доба најстрожије скупљање народа и наредила је да се народу одузме оружје. Када су у јесен 1686 год. Аустријанци освојили Будим, завладала је у турској војсци, услед недаћа на бојном пољу, права анархија. Финансиски и економно била

је држава готово сасвим руинирана, услед слабе централне власти почели су се јављати велики нереди на све стране, а анархија и слабост, која је све више узимала маха, слабила је већ и иначе слабу отпорну снагу Турака.

У августу 1687 год. разбијени су Турци на Мохачу и аустриска војска почела је продирати даље на југ, дочекивана свуда радосно од српског народа, који је био готов, да оружаном акцијом помогне рад аустриске војске. Због пораза и неуредног добијања плате, хватало је у турској војсци незадовољство све више маха. У јесен су избиле отворене буне, а у новембру месецу војска је насилно изазвала промену на престолу. У исто доба док је турска војска измицала стално испред Аустријанаца освојили су Млечићи помоћу Срба Нови (у септембру 1687 год.).

Успешно ратовање Аустријанаца и Млечића, успеси хришћана и на Дунаву и у приморју, изазвали су велико врење међу Србима. Свуда се осећа покрет, на све стране Срби се дижу на оружје. Аустријанци позивају на устанак народ у Босни, који је готов да се одазове, а у Славонији устаници помажу аустриско освајање.

Али већ на првом кораку у ново-освојеним крајевима аустриска војска и аустриске власти се почињу понашати према народу, који их је радо дочекао и помагао њихова освајања, као према непријатељу. Тако већ после кратког времена аустриске владе у Славонији многи, разочарани и огорчени злим поступцима, остављају отаџбину и свога ослободиоца и беже натраг у Турску, уверени да им је лакше сносити тиранију турску него притисак аустриски. Таки појави ће се редовно понављати у идућем веку. Међутим народ, који је био даље од крајева, које је била посела аустриска војска, гледао је још увек у Аустријанцима своје ослободиоце и радо их је призивао и весело очекивао њихов долазак.

Год. 1688 настали су у Цариграду велики нереди, а у целој Турској завладала је анархија. У таким приликама немогуће је било Турцима успешно се одупирати аустриском продирању. Тако је аустриска војска без великих сметњи продрла до Саве и Дунава, а одатле одмах пошла даље у Босну и у Србију. Услед продирања аустриске војске у те крајеве пећски патријарх Арсеније III, који је до тога времена био у вези са Млетачком Републиком, јер је акција њена била ближе оним крајевима, био је приморан да обрати пажњу и на Аустрију, која је продирући на југ показивала све јаче тежње да у сферу својих интереса узме и земље, на које при склапању Светога Савеза није ни помишљала. Међутим док је Аустрија тежила да освоји што више од оних земаља у које је њена војска продирала, она је радила и на томе, да народ у ново-освојеним покрајинама, који је био већином православне вере обрати у крило католичке цркве. Али је рад њен у томе правцу наишао одмах на врло енергичан отпор код свих Срба. И са свим је природно што су интелигентнији Срби у то доба дошли на мисао да се обрате на Русију, чији је углед код Срба био врло велики и која је, од кад је ступила у Свети Савез и заратила на Турке (1686 год.), развијала све јачу акцију у борби против Турака. Аустрија се с правом бојала снажења руског утицаја на Балканском Полуострву и радила је систематски на томе да сузбије код Срба тежњу за ослањањем на Русију. Али радећи на томе она је била далеко и од помисли да уклони саме узроке, који су могли нагнати Србе, да се обрате на Русију: она је и даље стално сузбијала православље и радила на ширењу уније. Међутим када су почетком пролећа 1688 год. устали на оружје Срби уз границу Влашке, у Бечу су се озбиљно забринули да се, услед тога што су ти устаници могли лако доћи у везу с Русима, ствари на Балкану не развију неповољно по Аустрију.

Да спрече то, у Бечу су дошли на мисао да за агитацију међу Србима у корист Аустрије употребе људе, који ће имати ауторитета и угледа у народу. У том погледу морао је први доћи у комбинацију пећски патријарх Арсеније. Али Аустрија у тај мах још није имала јаких веза с њим, нити га је могла употребити као своје оруђе. Арсеније се чак био у то доба, видећи да српском народу прети опасност у верском погледу и од новога освајача, обраћао на Русију и тражио тамо заштите не само од Турака него и од аустриске католичке пропаганде.

Стога је Аустрија потражила другога човека, преко кога би могла вршити свој утицај у српском народу. У Бечу су пронашли да је најзгоднији за овај мах да послужи аустриским циљевима Ђурађ Бранковић, који је тврдио, да је директни потомак старе српске владалачке куће. Кад је почео аустриско-турски рат и успешно продирање аустриске војске на југ, Бранковић је мислио, да је дошло погодно време, када он може радити на остварењу својих претензија. У Бечу су били уверени, да се овај потомак старе српске династије може згодно употребити за рад међу Србима у аустриску корист, па су се, признајући му да је потомак Бранковића, понашали према њему као према претенденту и давали му разне повластице и титуле. Када је аустриска војска допрла до Саве и Дунава и почела продирати у Босну и Србију, био је, по мишљењу аустриских меродавних кругова, згодан моменат, када Бранковић може ступити у акцију и утицајем својим код Срба, на основу својих старих династичких права, које му је и Аустрија признала, користити аустриској ствари. Стога је он у то доба послат, прво као посланик у Влашку, а тамо му је, кад је аустриска војска почела да продире у Босну и у Србију, послат налог да иде онамо, да диже народ на устанак.

Међутим је у Турској и даље трајала анархија на све стране. О одбрани државе у таким приликама

није могло бити готово ни говора. Турци су у лето 1688 год. узмицали кроз Србију на југ, а српски устаници, који су се дигли на оружје, када је турска војска стала узмицати пред аустриском, нападали су их и гонили. Нису боље стајали Турци ни према Млецима у Далмацији и у јужном српском приморју, где су Црногорци на подстицај Млечана били устали на Турке и примили млетачки гарнизон на Цетиње. И Брђани су се дигли и потукли једну турску војску под Медуном. Крвна завада између Црногораца и Брђана сметала је истина и у овој прилици јачој акцији на тим странама, и стога су Млечићи енергично радили на томе да измире завађена племена. Под утицајем вести о турском узмицању на све стране, почело је осим тога јако врење и у Херцеговини.

Заузета тако на свима странама, под притиском великих неуспеха, руинирана финансиски и економно, разривена нередима у целој држави, са војском у којој је владала анархија, Турска је желела мир. Али је до мира у овај мах тешко било доћи, јер је Аустрија, охрабрена великим и неочекиваним успесима, стављала услове, на које Турци нису могли пристати. Турски државници су још увек стајали под утиском факта, да је још пре неколико година њихова војска грозила Бечу и били су уверени да су сви ови неуспеси само тренутни и пролазни.

Ипак је Турска у овај мах била тако ослабљена, да није могла помишљати на енергичнију акцију према Аустрији, чак ни онда када су се јавиле компликације и на другим странама и када је Аустрија, заузета другим ратом, дошла у незгодан положај и морала обуставити своју акцију против Турака.

Краљ француски Луј XIV обновио је непријатељства према Аустрији, не хотећи допустити да Хабзбурговци сувише ојачају и цар Леополд је, због новога непријатеља који му је на западу загрозио, већи део својих трупа са доњег Дунава морао одвести на Рајну у рат против Француза. Због тога је за

неко време било обустављено продирање аустриске војске према Турцима, и само су нереди, који су непрестано владали у целој Турској и анархија, која је узела маха у Цариграду, омогућили напредовање Аустрије и покрај свега рђавога положаја, у коме се она у тај мах због француског рата налазила. У то доба ангажовала је била Аустрија у крајевима, блиским онима, које је аустриска војска била заузела, Србе за борбу против Турака. И Срби су се, у крајевима јужно од Дунава, заиста у тај мах дигли на оружје и скоро сами, без помоћи аустриске, очистили скоро целу северну Србију осим тимочке долине од Турака. Како је аустриска војска на јужном бојишту била и сувише слаба, да предузме ма какву већу акцију против Турака, Аустрија је нашла за добро да целу борбу у тим крајевима пренесе на српске устаничке чете.

За цело то време вођени су међутим и даље између Турске и Аустрије преговори за мир. Како је Аустрија била у врло тешком положају, због рата са Француском, због својих руинираних финансија и због несигурног држања својих савезника, немачких кнежева, и како је положај њен био отежан још и тиме, што су се појавиле доста велике несугласице међу заповедницима аустриске војске на турском бојишту, — било је у Бечу људи, који су мислили, да је за Аустрију у овај мах боље да закључи мир са Турском. Ипак је странка, која је била за продужење рата, надвладала.

Међутим су се Турци, при свем том што су немири у Турској и даље трајали, преко зиме 1688—9 год. почели спремати на јачу акцију против Аустрије. Чим је грануло пролеће Срби, сакупљени у веће чете, почну као авангарда аустриске војске продирати на запад и југо-запад, особито према Ужицу и Новом Пазару. У исти мах почео је покрет и међу Србима у Босни.

Ђурађ Бранковић, који се у тај мах бавио на

доњем Дунаву међу српским устаницима, видео је, да је акција аустриске војске у борби против Турака сведена на нулу и да је сав рад и сва борба против Турака остављена српским устаницима и српским устаничким и хајдучким четама. Бранковић је видео да су се српски устаници и српске чете бориле врло успешно и да су за кратко време сами Срби из многих крајева сузбили Турке. Та два факта, нерад аустриске војске и успешна борба српских устаника, дала су Ђурђу Бранковићу мисао, да се Срби можда могу сами својом снагом и без помоћи аустриске ослободити од Турака. У случају успешнога рада у томе правцу Срби би могли основати своју самосталну државу, а он би могао бити владалац те нове државе. Та мисао изгледа да је сазрела код Ђурђа Бранковића у лето 1689 год. У јуну месецу те године позове он, сам на своју руку, једним прогласом српски народ на борбу против Турака.

У исто то доба били су се кренули Турци преко Ердеља и са југа на Угарску. Врховни командант аустриске војске, кнез Баденски, имао је врло мало војске, са којом би се могао одупрети турском продирању и са југа и са истока, те и он изда проглас српском народу, којим га је позивао на устанак против Турака. У доба када је турска војска, вођена ћесарским одметником Текелијом, почела продирати уз Дунав и заузела Кладово и када је положај Аустрије био још много погоршан и тиме, што су Власи били одустали од Аустрије и пристали уз Турке, сазнао је врховни командант аустриске војске и за најновију акцију Бранковићеву. Њему је одмах било јасно, да је та акција управљена против аустриских интереса и да је она у овај мах врло опасна. У Бечу су се, осим самосталне акције Бранковићеве, коју је он хтео изазвати и употребити на своју корист, стално бојали и веза његових са Русима. Страх Аустријанаца у том правцу био је још појачан тиме, што су у пролеће те године била ухваћена

нека писма руских царева влашким господарима, која су показивала, да се стално одржавају јаке везе између Русије и православних хришћана у Турској.

Успех аустрискога оружја учинио је међутим да је Аустрија ускоро могла учинити немогућим Ђурђа Бранковића. Крајем августа 1689 год. кнез Баденски је у два мања сукоба разбио Турке на Морави. Али како је он још увек имао тако мало војске, да са њом није могао рачунати на веће успехе, позвао је опет Србе на устанак. Срби се томе позиву одазову и српске чете заузму ускоро Маглич и Козник. Крајем септембра међутим потуче Баденски опет Турке код Ниша, па пошаље једно одељење аустриске војске са ђенералом Пиколоминијем преко Прокупља на Косово. Њему је наређено, да преко Призрена избије на Јадранско Море, да на тај начин изолише Босну и Херцеговину, где Аустрија није могла никако успешно да продре. Сам Баденски пође на Видин, да ухвати везу са аустриском војском у Ердељу.

Тај велики успех аустриске војске омогућио је извршење наредбе о Ђурђу Бранковићу, која је међутим Баденском из Беча била стигла. Када је наиме Бранковић почео био радити на своју руку на покрету Срба, Баденски је, осећајући да је тај рад упућен против аустриских интереса, реферисао о томе у Беч и тражио упутство за своје понашање према њему. Из Беча му је наређено, да Бранковића на леп начин дозове к себи и да га ухапси. Баденски је извршио ту наредбу у Кладову 26 октобра 1689 год. Када је Бранковић, на позив врховног команданта аустриске војске, дошао у његов табор, он га је дао ухапсити. Тиме што је Бранковићу онемогућен даљи рад међу Србима (он је до своје смрти, 11 децембра 1711 год., био интерниран) пропала је једна велика мисао, за чије остварење онда још није био сазрео ни народ ни прилике.

Када је аустриска војска почела продирати далеко на југ и приближивати се престоници пећскога патријарха, ступио је патријарх Арсеније у везу с Аустријанцима. Аустријанци су сасвим правилно мислили, да им је, за утврђење положаја у оним крајевима, потребно да ухвате јаке везе са поглавицом српске цркве, који је имао јаког утицаја на народ. Али је у исти мах и Млетачка Република, видећи да Аустрија продире у крајеве, који су спадали у сферу њених интереса, ишла за тим, да Арсенија задобије за себе. Турци су пак, сазнавши за везе Арсенијеве и са Републиком и са Аустријом, хтели да ухвате Арсенија; стога је он морао бежати из Пећи.

Међутим је ђенерал Пиколомини продро био на Косово. Пошто је имао врло мало војске и он се хтео користити помоћу српскога народа. Разумним и предусретљивим понашањем према Србима, задобио их је Пиколомини за себе тако, да су му српски устаници и српске хајдучке чете учиниле великих услуга. Покушав још да, пре него што пође напред, задобије за себе и арнаутске главаре у оним крајевима, који су били наклоњени Републици, Пиколомини октобра 1689 год. заузме Качаник и Скопље, које запали, па се онда отуда повуче. У исто доба заузела је аустриска војска и Пећ. После тога Пиколомини је врло енергично звао Арсенија, да се врати у своју престоницу, што је овај и учинио. Наскоро после тога ушао је Пиколомини у Призрен.

Услед победа и напредовања аустриског и разумнога понашања Пиколоминијевог скочио је углед Аустрије у очима онамошњих Срба тако, да су се они на све стране дизали на оружје, да војују уз Аустријанце против Турака. Тај успех и присуство Аустријанаца у оним крајевима, утицали су много и на патријарха Арсенија, те је он напустио везе са Републиком и предао се сав Аустријанцима, који су га већ у то доба почели вешто употребљавати не само против Турака, него и против саме Мле-

тачке Републике. Преко њега су тада покушавали Аустријанци да задобију за себе и цетињскога владику Висариона, који је био врло одан Републици и радио за њу. Али у томе нису успели; исто тако су их Млечићи омели и у раду на томе да задобију за себе Брђане. Али, ако Аустријанци у томе правцу дипломатским радом и нису имали успеха, углед њихов био је врло велики у крајевима, које су они држали, и у непосредној околини њиховој.

Задобив за себе патријарха Арсенија, Аустријанци су, и преко њега и на друге начине, успели да дигну устанак у целом оном крају, и крајем 1689 год. главни део аустриске војске тамо сачињавали су Срби. Аустријанци су на тај начин били успели да готово целокупну борбу против Турака у оним крајевима пренесу на српски народ.

Прилике су се, међутим, промениле, када је ђенерал Пиколомини наскоро после тога у Призрену умро (1689 год.). Они, који су га заменили у управи, нису имали ни мудрости ни такта у свом понашању према Србима, тако да су убрзо неупутним поступцима отуђили многе српске устанике. Одушевљења за Аустрију нестајало је све више, добровољачке чете бивале су све ређе и све мање. А баш у то доба почели су се Турци спремати на енергичну акцију против Аустрије. Нови велики везир Мустафа Ћуприлић успео је, смишљеним и енергичним радом, да напрегне све силе, којима је турска држава још располагала, и да их поведе у борбу против Аустрије.

Крајем те године Аустријанци су истина још успели да продру до Велеса и да га спале, али је то био њихов последњи успех. У децембру су почели Турци са доста јаком војском да продиру на север, а када су, почетком јануара 1690 год., разбили код Качаника једно одељење аустриске војске, почели су се Аустријанци испред веће силе повлачити према Нишу и Новом Пазару.

Патријарх Арсеније и српски прваци, који су устали били на оружје, били су сада у врло тешком положају; дочекати Турке значило је изложити се сигурној пропасти, јер су се они и сувише били ангажовали за Аустрију и компромитовали борбом против Турака. Стога патријарх Арсеније покупи у патријаршији све драгоцене ствари, па се са доста калуђера и првака народних и са много народа, који се бојао турске освете, почне повлачити за аустриском војском, и преко Новог Пазара и Студенице дође до Београда. Калуђери и народ, који нису хтели бежати, него су остали на свом огњишту, били су побијени или заробљени или су се повукли у брда и затим разишли на све стране. У земљама у којима је некада био центар старе српске државе, овладала је пустош, а проређене редове српског становништва у оним крајевима почели су од тада постепено попуњавати Арнаути.

Из Беча је, истина, још и почетком 1690 год. наређивано, да се брани Ниш и Прокупље, али је положај аустриске војске бивао све тежи. Рат са Француском трајао је још увек, а Аустријанци нису ни тамо имали никаква успеха. Средстава за рат није било, а Турци су се почели окупљати са свих страна. Ускоро су Аустријанци морали напустити и Влашку.

У тако тешким приликама Аустријанци су се надали, да им српски устаници могу још помоћи. Па да би задобио за себе Србе, и да би у крајевима, које је држала аустриска војска или до којих је она недавно била допрла, дигао народ на оружје, те да тај народни устанак задржи продирање Турака, издао је цар Леополд 6 априла 1690 год. прокламацију на народе под Турцима, у првом реду на Србе, позивајући их у борбу против Турака и обећавајући им за то разне повластице. Али та прокламација, која је постала основа и полазна тачка до-

цнијих српских привилегија, добивених од аустриских царева, није имала успеха. Срби и Арнаути, на које су у првом реду Аустријанци рачунали, остали су мирни, видећи како су аустриске ствари рђаво пошле и како се Турци са свих страна окупљају.

За аустриском војском почели су се међутим повлачити са свих страна и Срби, који су се компромитовани или некомпромитовани, бојали освете турске. Положај тих Срба, који су, повлачећи се са свих страна за аустриском војском, у пролеће 1690 год. окупљени били код Београда, био је врло незгодан, јер је био неодређен. Већина од њих сматрала је, истина, да су аустриски неуспеси привремени и пролазни и да ће се они ускоро моћи вратити на своје огњиште. Али су они ипак увиђали, да и за то прелазно време положај њихов треба одредити тим пре, што су многи од њих слутили, да ће они од првога дана свог живота под Аустријом имати да издрже борбу за слободу вере и слободан национални живот. А можда је међу првацима српским било и таких, који су већ тада помишљали и на ту могућност, да ће они стално остати у новој постојбини, па су тим пре желели да се њихов положај одреди и утврди.

Свакако су се сви надали, да се више под турску власт неће враћати; тим више је било потребно да се положај њихов у новој држави јасно одреди, било да остану у крајевима, које ће сада населити, било да се врате у стару постојбину. Једна ствар међутим била им је одмах сасвим јасна: да ће они борбу, коју ће имати да издрже у Аустрији за своју верску и националну слободу, издржати много лакше, ако успеју да правно постану једна целина са оним Србима, који су били староседеоци у Аустрији, бар у оним крајевима, које су они хтели сада да населе. Стога су српски прваци у јуну 1690 год. послали из Београда у Беч епископа Исаију Ђаковића са својим захтевима. Одговор на те захтеве била је Леополдова

повеља издана почетком августа 1690 год., у којој су Србима дате велике повластице.

Аустријанци су у тај мах били приморани да чине уступке Србима, јер се аустриска војска свуда повлачила, па је требало да Срби задржавају надирање Турака. Када је још аустриска војска у то доба била повучена и у Ердељу, повуче кнез Баденски и оно мало војске што је имао у Србији, у Ердељ. Тако Турци без великих тешкоћа у јесен 1690 год. поново заузму целу Србију.

Срби, окупљени код Београда, пређу, када су Турци почели да продиру на север, Дунав и пођу, узмичући испред турске војске, уз Дунав чак до Сентандрије. Срби, који су остали на своме дому и дочекали турску војску, били су наравно изложени освети необузданих Турака.

Али су се у овај мах јавили и код Турака државници, који су увиђали, да се несрећа која је снашла Турску у последњем рату, може поправити не прогањањем подложних народа, него радом на томе, да се ти народи добрим понашањем задобију. Велики везир Мустафа Ћуприлић најбоље је уочио ситуацију и најбоље је видео шта Турска у онаким приликама треба да ради. Он је издао проглас на народ, у коме га је позивао да се врати на своје огњиште и објавио је потпуну амнестију свима онима, који се до извеснога рока врате својим кућама. Како се патријарх Арсеније није био вратио у Пећ да заузме патријаршију, Ћуприлић објави, да је он напустио своје место и у пролеће 1691 год. постави за пећског патријарха Калиника. Калиник, у тешким приликама, у којима је примио пећску патријаршију, није наравно могао прихватити и наставити политику патријарха Арсенија. Он је склопио компромис с Турцима; требало је да турске власти штеде Србе, а црква да ради на томе да умири народ. Изгледа да је тај и таки рад Калиников имао успеха.

Продирањем турске војске на север пренесено је аустриско-турско ратиште у крајеве северно од Саве и Дунава. Рат је идућих година вођен доста лабаво и са променљивом срећом. Аустријанци су разбили Турке на Михаљевцу код Сланкамена, а 1693 год. нападали су Турци на Варадин без успеха; после две године покушали су Аустријанци, опет без успеха, да освоје Београд. Јача акција почела је 1696 год., кад су Турци стали продирати из Ердеља у Угарску. Цео овај рат решен је победом Евгена Савојског над Турцима код Сенте крајем августа 1697 год.

После дугих преговора закључен је мир у Карловцима августа месеца 1699 године. По том миру задржали су Турци Банат и јужни део Срема. Према томе је већина од оних Срба, који су под Арсенијем избегли, остала под Аустријом.

За Србе, који су са патријархом Арсенијем прешли у Аустрију и уопште за српски народ у хабзбуршкој монархији настаје после карловачког мира ново доба, доба невоља и патње, доба монотоне непрекидне тешке борбе, за веру и за народност. Требало је да прође читав век, испуњен борбом и жртвама, док је српски народ у хабзбуршкој монархији успео, да колико толико осигура себи бар донекле слободу и опстанак. Повластице, које су српскоме народу дали аустриски цареви, Мађари никако нису хтели да признају и да их узаконе, доказујући да су те повластице дате без одобрења и учешћа угарских сталежа и власти и да према томе те повластице, које су дате без њихова пристанка, немају вредности и не морају се испуњавати, јер се противе државним интересима и крње јединство мађарске државе. Док су, према томе, Мађари одмах од почетка, заузели положај, по коме у Угарској не признају уопште српских привилегија, гледале су власти у Хрватској да омету извршење повластица, датих Србима у привилегијама, тиме што су спре-

чавали објављивање и проглашење њихово у Хрватској.

Непријатељско становиште, које су маџарске и хрватске државне власти узеле према српским привилегијама и Србима, било је још појачано тиме, што се одмах од доласка Срба јавио јак антагонизам између њих и староседелаца, Маџара и Хрвата. Тај антагонизам имао је мање национални, а више економни карактер. Срби су у селима која су населили, крчећи шуме и обрађујући вредно земљу, убрзо почели економно потискивати староседеоце; вредни, подузетни и окретни трговци и занатлије српске почеле су сузбијати староседеоце, и освајати у свима местима, где су се настанили. Староседеоци нису готово нигде могли издржати њихову конкуренцију.

Уз то је још дошла и верска борба. Одмах од доласка Арсенијева настављен је рад католичке пропаганде у српском народу. Без обзира и скрупула, против закона и правде, насилно и окрутно радила је католичка пропаганда, у првом реду језуите, против православља, натурујући свуда унију насилно или са преваром. Тога и таквога рада католичке пропаганде међу Србима било је истина већ и пре велике сеобе под патријархом Арсенијем III, и Срби су и пре тога често реагирали на тај рад протестом и побунама. Али је акција римске пропаганде међу Србима у хабзбуршкој монархији после последње велике српске сеобе постала много јача и интензивнија, јер су преставници католичке цркве сматрали, да њиховој вери прети сада много већа опасност, што су земље, у којима је некада било католичко становништво, насељене сада густим масама православнога живља. У Хрватској власти нису у поједине крајеве никако пуштале српске епископе; патријарху Арсенију било је забрањено обилазити цркве, а из Славоније су га насилно уклонили.

Неприлика је било пуно на све стране и свакога дана, особито стога што српске привилегије,

покрај свега тога, што је из Беча било наређено проглашење њихово, нису биле објављене у Хрватској и у многим крајевима Угарске, и што су власти привилегије и њихове одредбе тумачиле како су кад хтеле и како им је кад требало. У Бечу се хтело да Срби буду својина владалачкога дома. За тим се ишло с једне стране стога, што се дворско ратно веће, сматрајући Србе за одличне и потребне ратнике, заузимало, да се Србима учини све по вољи, да би се могли употребити против државних спољних и унутрашњих непријатеља, а то се могло учинити само тако, ако се Срби не подложе угарској држави. С друге стране, Мађари су, особито преко угарске дворске канцеларије, необично свесно и жилаво бранили своје становиште, по коме се Србима на земљишту мађарске државе не могу признати никаква посебна права нити засебна територија.

Тежњама српским одговарало је бечко становиште. Стога су се Срби одмах од почетка радије држали Беча, а дошли су у опреку са Мађарима, јер су тражили, на основу својих привилегија, и у Угарској своја посебна права. Како је Беч већином био вољан да им та права теориски призна, а они су мислили, да ће, у борби око тога питања између Мађара и Беча, Беч увек бити јачи, природно је да су се Срби одмах предали Бечу и тражили готово увек само тамо потпоре и помоћи. Те потпоре и помоћи, бар у лепим обећањима, добијали су Срби увек кад год је требало да српски војници помогну Аустрију у борби против вечито незадовољних Мађара, који су особито у ово доба често дизали устанке против аустриских власти.

Тако је за време устанака мађарских 1703 и 1704 год. обећавано из Беча Србима све што су тражили. Позиву из Беча, да ратују против мађарских устаника, Срби су се и том приликом одазвали и помоћу њих Аустрија је савладала Мађаре. Као захвалност

за ту помоћ потврђене су августа и септембра 1706 год. српске привилегије.

Али питање о положају српскога народа том потврдом такође још увек није било решено, и стање Срба није се после тога ни уколико поправило. И после те потврде, као и после свих других потврда, Срби су се ипак увек морали посебно борити за све оно што им је привилегијама било загарантовано, за сазив сабора, који је имао да решава народне послове, за слободу вере итд. И после те потврде требало је, као и пре, за сваку дозволу сабора, за сваку потврду и проглашење привилегија, за сваку повољну одлуку, за сваку потврду изабранога митрополита, много посла, много борбе и много пара.

Молбе и захтеви српскога народа стално су решавани не према народним потребама, него према државним и династичким интересима. За Србе су прилике уопште биле увек повољније када је Аустрија била у рату, јер се онда Србима попуштало због тога што су српски војници били потребни. Најгоре је за Србе било, када су се Беч и Мађари мирили и погађали, јер су онда увек Срби били жртвовани. Особито су се и Мађари и Аустријанци бојали ма какве политичке акције међу Србима. Стално се опажа бојазан код меродавних фактора у хабзбуршкој монархији, да митрополит српски не постане и политички вођ српскога народа; отуда и страх да црквени сабори не приграбе себи рад и на политичком пољу.

Исто тако хтело се у Бечу пошто-пото да се раскине веза између Срба у хабзбуршкој монархији и Срба, који су потпадали још под пећску патријаршију, а исто тако и да се одвоје Срби староседеоци у Хрватској и Славонији од оних, који су се под патријархом Арсенијем доселили. То се особито јасно видело на саборима крајем XVII и почетком XVIII века, када је само свесним и енергичним радом срп-

ских првака осујећена намера да се српски народ подвоји.

У исто доба, када се српски народ у хабзбуршкој монархији борио за своја права и за националну слободу, почела је борбу за слободу и своју независност и Црна Гора, која је још од XVII века, подстицана за време млетачко-турских ратова и помагана од Млетачке Републике, била готово стално у борби са Турцима. Турци су од краја XVII века, осећајући да се борбом црногорских и брдских племена почиње стварати средиште, које може постати опасно по њих, врло често нападали на Црну Гору са намером да је покоре. И ако су у тој борби Црногорци често били сузбијени, ипак Турци нису могли постићи трајнога успеха, а Црна Гора је од почетка XVIII века готово у сталном рату са Турцима. После покоља потурица (на Бадње-вече 1707 год.), који су били Црногорцима стална сметња у борби за слободу, била је Црна Гора свагда готова да се бори са сваким ко би био у рату са Турцима. Тако су се Црногорци кроз цео XVIII век готово у свима ратовима, што их је водила Русија са Турском, борили против Турака, помажући Русима. Историја те борбе је проста и монотона; она није много мењала прилике у Црној Гори и односе њене према Турцима, само је стално јачала код Црногораца мисао о слободи.

У осталим српским земљама под Турцима наступила је, после великих криза и тешких удара, што су задесили српски народ у ратовима крајем XVII века, и почетком XVIII века, реакција. Свуд влада мир и тишина, а стање српскога народа тешко је и несносно свуда. Ипак су по гдегде били Срби под мањим притиском погдекојег човечнијег и увиђавнијега господара под турском управом. У то доба готово мртве тишине почео се српски народ, особито у крајевима где је под појединим управни-

цима имао више личне и имовинске сигурности, са великим напором опорављати и економно снажити и подизати оно, што је разорено и уништено у последњим ратовима.

Комешање и врење међу Србима настало је опет када су 1716 год. Турци заратили са Аустријом. Прешав Саву, Турци су продрли у Срем и попалили српске манастире у источним крајевима Фрушке Горе; али када су у јулу били разбијени код Варадина, они се повуку преко своје границе. Аустриска војска међутим продре после тога у Босну, а исто је тако успешно оперисала и у Банату, где је у октобру заузет Темишвар. Идуће године освојили су Аустријанци у јулу Београд и продрли доста дубоко у Србију. У пожаревачком миру (1718 год.), којим је тај рат завршен, добили су Аустријанци од прилике данашњу северну Србију до западне Мораве. Тако је у то доба још један део српскога народа дошао под Аустрију.

У тим ново-освојеним крајевима Аустрија је према српскоме народу поступала ако је могуће још горе него у крајевима, које је пре била заузела. Аустрија се показала потпуно неспособном за управу у тим земљама и није успела да отклони тешкоће на које је тамо наишла. Она својим новим поданицима није осигурала ни личну ни имовинску слободу, нити је створила повољне услове за њихово економно снажење и материјални напредак. Срби у оним крајевима борећи се вековима против Турака, справом су се надали, да ће им Аустрија дати бар оно, због чега су се они дизали на Турке. Али су се у томе преварили. Нови господар био је још гори него стари. Срби су и под Аустријом били изложени обести и самовољи чиновника, разузданости војске и окрутности и непоштењу и административне и војне управе. Аграрни односи остали су неуређени, а народ као и пре није могао дићи главе од великих и нових на-

мета. Административни чиновници аустриски били су исто онако поткупљиви, грамзиви, несавесни, обесни и окрутни као и турски; живот и рад аустриских гарнизона није се много разликовао од јаничарских. Аустриски генерали су већином и у сваком погледу били пашини наследници, а порези и кулуци били су гори и тежи него пре.

Осим свега тога дошло је под аустриском управом још једно зло, кога под Турцима није било. Католичка пропаганда радила је сада на сав мах и православни народ имао је да издржи тешке дане у борби против вере, која му је силом наметана. У таким приликама није чудо, да је српски народ у тим крајевима убрзо дошао до уверења, да му је под Турцима ипак било боље, него под новим господаром. И већ неколико година после аустриске окупације, народ је почео јатимице да бежи из државе новога господара, за кога се толико борио и залагао и од кога је с правом очекивао слободу. Исељавање српскога народа у Турску из крајева, које је била Аустрија окупирала, трајало је за цело време окупације (од 1718—1739 год.), бивало је временом све чешће и вршило се у све већим масама.

Кад је Аустрија пожаревачким миром добила и неке српске крајеве јужно од Дунава и Саве, српски прваци у хабзбуршкој монархији осећали су, да ће њихова отпорна снага заједничким непријатељима у монархији бити много јача, ако се изведе јединство српскога народа у свима земљама хабзбуршке монархије бар у црквеном погледу, где је у то доба био концентрисан сав национални живот и где се у главном водила борба за народни опстанак. Стога су Срби одмах тежили, да изведу јединство српске цркве. Особито су, када је карловачка митрополија остала упражњена, радили енергично на томе, да се карловачка и београдска митрополија споје уједно, те да се тако у црквеном погледу створи уједињење српскога на-

рода у хабзбуршкој монархији и да се српске привилегије простру на све Србе, и на староседеоце и на оне, који су се под патријархом Арсенијем доселили. Свесно и енергично држање преставника српскога народа на сабору 1731 год. принудило је меродавне факторе да попусте и, ма да се у Бечу тежило за тим, да се одржи подвојеност Срба у монархији, новоизабрани митрополит Вићентије Јовановић био је потврђен за митрополита и карловачког и београдског.

Стање у самој јерархији било је међутим врло рђаво. Епископи су се отимали око места и борили се међу собом и са митрополитом; интригама је било отворено поље, јер их је влада помагала, да би се могла мешатп у црквене ствари; монаси су били распуштени, а епископи самовољни; једни и други обраћали су се државним властима у борби против својих непријатеља у цркви. А државна власт била је свагда готова да интервенише и да помаже скандале, да би изазвала и подржавала растројство међу Србима. Углед јерархије почео је услед тога већ онда нагло да опада.

Једино је у то доба био необично жив рад за школе и за просвету, рад који је започео још патријарх Арсеније наскоро после свога доласка у Аустрију. Рад у том правцу развио је особито са добрим успехом митрополит Вићентије Јовановић.

Положај Срба у Аустрији био је међутим непрестано врло неодређен и постајао је све несноснији. Народни сабори су енергично и предано радили на томе да помогну народу, али су саборски закључци остајали већином неизвршени; повластице, дате Србима у привилегијама, нису се испуњавале, власти су и даље гониле Србе, а католичка пропаганда продужавала је свој посао све безобзирније.

После великих напора и рада српских депутација, које су тражиле извршење саборских закључака и вршење повластица и права, датих Србима, по-

кушала је влада да изради рескрипт, у коме ће уредити верске и националне прилике Срба у хабзбуршкој монархији (у новембру 1734 год.). У том рескрипту влада је, истина, попустила у неким ситницама, али је цео рескрипт очевидно био наперен против националних, верских и економних интереса српскога народа.

Насилно поступање државних власти, безобзиран и насилан рад на унији и тешко социјално-економно стање Срба у Угарској изазвали су почетком 1735 год. велико врење и немире међу Србима, па и међу Мађарима, на све стране у монархији. Почетком те године избили су озбиљни немири у Поморишју, Бачкој и у Посавини. У Поморишју су се, због неуређених аграрних прилика и тешких економних односа, побунили Мађари. И ако су били противници на националном пољу, социјално-економни интереси приближили су Србе Мађарима, и крајем априла устао је на оружје и српски народ у Поморишју под вођством Пере Сегединца. У исто доба настало је велико комешање и међу Србима у Бачкој; и они су се бунили због великог пореза, због тешких работа и због злоупотреба војних и цивилних власти. Незадовољнике у Бачкој помагао је и сам епископ новосадски Висарион Павловић у тежњи да у Бачкој организује војну границу, да народ ослободи од коморе и жупаниских власти и да уреди народне магистрате.

Услед критичног стања у целој монархији, које је настало због комешања и покрета народнога на све стране, похитао је бечки двор да поново потврди српске привилегије (у мају 1735 год.) Али незадовољство тиме није било уклоњено. Велики народни покрет те године изазвали су били разни компликовани узроци. Прогањање вере, сузбијање народности, велике порезе и тешки намети, безобзирно поступање војних и цивилних власти, гажење народних

права добивених у привилегијама, — све то скупа спремило је земљиште за велико незадовољство, а то незадовољство добило је израза у устанцима, који су били изазвани појединим или свима тим узроцима и који су могли бити само силом савладани.

Али и у критичним данима, када се народ дизао на устанак, и после тога, када су устанци савладани и када је требало уклањати зле последице њихове, јерархија и народ нису били сложни, нити су заједнички радили. У јерархији српској у хабзбуршкој монархији настала је у то доба права анархија, која је кулминисала у скандалозном сукобу између митрополита Вићентија и бачког епископа. Груба и жалосна борба двојице преставника српске цркве учинила је, да је углед јерархије почео још више падати.

Међутим су се спремале опет важне промене у животу српскога народа. Год. 1737 дошло је опет до рата између Аустрије и Турака. Аустријанци су с почетка сретно војевали; аустриска војска узела је била Ниш и Ужице и продрла доста дубоко у Босну. За време тога рата гледала је опет Аустрија да изазове покрет и међу Србима у Турској. Покрет је заиста и изазван у неким крајевима, особито у Херцеговини и у црногорским брдима. Покушај Турака међутим да савладају Црногорце остао је и у овај мах без успеха. Идеја о слободи и самосталности хватала је тамо све више корена и добијала је израза у готово сталној борби, коју су Црногорци јуначки издржавали и у главном успешно водили.

После две године млитавога ратовања буду Аустријанци код Гроцке разбијени. Наскоро после тога Турци заузму Београд; тиме је рат био завршен. У београдском миру (1739 год.) добију Турци натраг све земље јужно од Саве и Дунава, а Сава и Дунав постану граница између Аустрије и Турске. Тако су готово све оне српске земље, које је у пожаревачком миру била добила Аустрија, опет припале Турској.

И овога пута је за аустриском војском, када се она повлачила, пошло много српскога становништва, које је хтело да избегне освету турску. У Аустрију је прешао онда, компромитован због свога држања у аустриско-турском рату, и пеќски патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента, који је наскоро после тога био изабран за карловачког митрополита. Осим Срба кренуло је у то доба у Аустрију и доста Арнаута, који су се за време рата такође били компромитовали, помажући аустриску ствар. Њих је код Ваљева стигло једно оделење турске војске и учинило је покољ међу њима. Остатак, који се бегством спасао, насељен је у Срему.

Када је у Аустрији дошла на престо кћи Карла VI, Марија Терезија (1740 год.), настале су тешке прилике за хабзбуршку монархију, јер су са свих страна нагрнули на њу непријатељи. Сама Аустрија била је слаба, да се одупре силним навалама непријатељâ. Стога се Марија Терезија обратила за помоћ Мађарима и Хрватима, тражећи од њих, да јој спасу престо, који је био у опасности. Мађари и Хрвати су јој обећали помоћ, али су за ту услугу тражили од ње, међу осталим, и да се укину привилегије српскога народа. У великој невољи, а упућена на помоћ Мађара и Хрвата, Марија Терезија је у један мах била вољна да им то учини (1741 год.). Али су у Бечу убрзо дошли до уверења, да је аустриској царици потребна помоћ српскога народа, особито српских граничара, који су се у то доба већ у целој Европи ценили као одлични и храбри војници. А Срби су хтели помоћи Марији Терезији да сачува престо и државу само у том случају, ако им се потврде привилегије, у којима су они једино налазили гаранције за свој националан живот.

Стога су у априлу и мају 1743 год. српске привилегије поново биле потврђене. Али се положај српскога народа није ни овога пута тиме много из-

менио. Сабор, који се у јануару идуће године састао, сабрао је опет масу података о томе, како се српске привилегије и права српскога народа сваком приликом крње и газе. Енергично држање и рад овога сабора, који је показао да је свестан своје важности и да има много осећаја за народне потребе и доста искуства за борбу, имао је ипак некога успеха. Идуће године (1745) основана је била дворска комисија за српске ствари (која је после две године претворена у дворску депутацију). Али је образовање те комисије изазвало сукоб са угарском дворском канцеларијом, која је и овога пута необично жилаво бранила становиште мађарских државника, по коме Мађари не могу признати никаквих посебних права, ни посебног положаја Србима у Угарској, јер се то коси са правима мађарског народа и са идејом о јединству мађарске државе.

Борби српскога народа за своја права и своје привилегије шкодило је и то, што је још увек било врло рђаво стање у самој јерархији, ма да су сабори покушавали да га поправе. Епископи су се и даље свађали међу собом и интригирали једни против других, чинили су разне злоупотребе, били су и пљачкали свештенике, који су такође били већином необразовани и који су се исто тако често недостојно понашали. У таким приликама није чудо што је народ био већином незадовољан са својим свештеницима и епископима и што се полагано почела стварати против јерархије опозиција, коју су у то доба у првом реду водили српски трговци.

У борби, која је због економних прилика настала у Аустрији између Срба и староседелаца, и која је често са економнога преношена и на друга поља, Срби трговци и занатлије вештином и издржљивошћу одолевали су свакој конкуренцији. И ако је српски народ у маси, услед још нерационалнога рада, услед гоњења од стране државних власти и услед других

неприлика, био материјално оронуо и изнемогао, средњи сталеж код Срба почео је у ово доба економно необично да јача и, као што је природно, он је предузео вођство у српском народу. Напоредо са официрима српских граничара и српске милиције, он је водио главну реч у народним пословима, а пошто је готово цео народни живот био концентрисан у цркви, он је морао узимати учешћа и заузети своје становиште и у црквеним питањима.

Тако се постепено и лагано почиње образовати опозиција јерархији, и јављају се први заметци доцније народне странке, којој ће борба против јерархије бити циљ. У ово доба та се борба тек јавља само спорадично и има још већином само локалан значај.

Међутим и преставници јерархије и преставници народа већином увиђају и осећају, да настаје ново доба, у коме ће груба и материјална борба, каква је била она што је вођена против Турака, бити замењена новим начином борбе. Већ онда су увелико преставници српскога народа увиђали, да ће за националну борбу, која Србима у хабзбуршкој монархији, предстоји најјаче оружје бити њихова економна снага и образованост. Стога су се, и средњи сталеж, који је материјално стајао врло добро и стално се снажио економски, и преставници српскога народа врло предано бринули за ширење просвете и за културно снажење народно. Особито су од почетка XVIII века све боље поглавице српске цркве и сви трезвенији преставници српскога народа радили на подизању школа. Осим тога слати су већ у то доба млађи људи на страну, особито у Русију, да се тамо усавршавају у наукама.

Онда су почели долазити учитељи из Русије у наше крајеве, и доносити собом руске књиге. Под утицајем тих руских учитеља и под утицајем руских књига, што су их они собом доносили, образован је, по језику у црквеним књигама а према руском из-

говору, нов језик, славіано-сербски, који је ускоро постао књижевним језиком и са којим је, крајем XVIII и почетком XIX века, народни језик имао да издржи борбу на живот и смрт.

Али нису сви Срби подједнако схватили потребе новога доба и нису сви хтели према новим приликама прилагођавати своје и народне потребе. Било је и у оно доба међу Србима, као увек и свуда, конзервативних људи, који су желели да се начин живота и мишљења не мења, да се Срби држе старих навиклих традиција и да се сачува тип патријархалнога живота. Према њима су стајали људи ширих погледа, који су увиђали, да велики културни покрети почињу захватати народе са којима су Срби били у вези, и да ће Срби свој опстанак обезбедити и успешно водити борбу за свој национални живот само тако, ако и они приме ту културу. Та нова генерација у српском народу, која је била преставник културе и просвећености, имала је наравно више изгледа на успех, тим пре, што је свакога дана бивало све јасније, да Срби у положају, у ком су до сада били, неће моћи стално и успешно сузбијати непријатељске навале.

Јер од средине XVIII века почела је, напоредо са католичком пропагандом, и бечка влада сузбијати Србе и гонити их на свима пољима. Понегде, као у Лици, устајао је народ на оружје, да брани своју самоуправу, која му је одузета (1751 год.), а понегде, као у Бачкој, Банату и Поморишју, где није било изгледа на успешну оружану акцију и где није било наде да ће се стање побољшати, почели су се Срби у великим масама селити у Русију (1751—3 год.), где су насељени у засебном округу и наскоро се претопили у Русе, пошто су руској држави дали много одличних синова, који су још свесни били свога српског порекла. Из Беча се енергично радило на томе, да се сузбије покрет за исељавање, али се није ништа предузимало, да се уклоне уз-

роци незадовољства. Многи су Срби у то доба, не могав се окренути на другу страну, бежали чак и у Турску.

У то доба почела је бесомучна борба католичке пропаганде, да жумберачке Србе преведе у унију (1751—1770 год.). У тој борби католичка се пропаганда служила свима средствима, да дође до циља: Срби и српски свештеници бацани су у апсане и окове, бијли су их и везивали за јасле. Наредбе царичине, које су ишле у прилог Србима, нису наравно испуњаване као и иначе; царица је једно наређивала, а власти су друго радиле, било самовласно или по тајној наредби. У то доба настављена је и борба око српскога манастира Марче, а у исти мах су и фрушкогорски манастири имали да издрже са државним властима и спахијама борбу за своја права.

Свуда су се дизали на Србе сви они, којима је ишло у рачун да их потисну, или у вери или на политичком или на економном пољу. Србе је гонила и политичка власт и спахије и католички свештеници, права српскога народа су гажена, опстанак народни био је угрожен. А када је српски митрополит Павле Ненадовић енергично затражио, да се врше права српскога народа означена у привилегијама, он је за своју дрскост добио строг укор од бечких власника.

А није боље било српском народу ни у другим крајевима. У Херцеговини је неколико година пре тога владала глад, због које је народ много препатио. У Босни је започињала дуга и мучна борба између Срба Мухамедове вере, који су бранили автономију босанску и своја права, и босанских наместника, који су, по упутству из Цариграда, ишли за тим, да права босанских мухамеданаца што више скуче у корист централне власти. У Босни је стога често долазило до борби и грађанских ратова, а пошто је цариградска влада већином била слаба да изведе

своје планове, подлегали су готово увек њени намесници у Босни утицају моћних босанских великаша.

На Црну Гору су готово кроз цео XVIII век непрестано навањивали Турци, не могав се помирити са мишљу, да црногорска племена неће да признаду врховну власт султанову. Та борба црногорских племена, у детаљима једнолика и монотона, вођена је са много вештине, много јунаштва и пожртвовања. Она је утврдила мисао о заједници црногорских племена, пошто су услови за државну организацију већ пре тога били створени.

У доба, кад је српски народ у свима крајевима под Турцима материјално опадао због анархије, која је у Турској све више овлађивала и због које је у свима турским областима све више нестајало личне и имовинске сигурности, кад су турске војске готово из годину у годину нападале на црногорска племена да их покоре, кад се у Босни и Херцеговини почело осећати комешање нашега народа, а борба између Срба мухамеданаца и турске централне власти постајала све огорченија, — дошли су преставници грчке цркве у Цариграду на мисао, да је настало погодно време, да испуне своју давнашњу жељу, да укину самосталност српске цркве. Цариградска патријаршија је радила на томе, да се укине пећска патријаршија да би она проширила своју власт на све српске земље у нади, да ће на тај начин грчка јерархија и грчко свештенство обилато умножити своје приходе. Интриге, које су због тога годинама у Цариграду вођене, уродиле су напослетку плодом. Султановим ферманом 1766 год. укинута је пећска патријаршија, а све српске земље у Турској потчињене су цариградској патријаршији. Одмах после тога почела је борба грчке јерархије, која је сматрала да је српски народ само објекат за материјалну експлоатацију, против српског свештенства и против српскога народа, борба у којој Грци већином нису бирали средства.

У исто доба, у трећој четврти XVIII века, осећа се у београдском пашалуку интензиван рад српских калуђера на економном пољу, рад који је без сумње почео био да носи користи народу.

Преставници српскога народа у хабзбуршкој монархији увиђали су у то доба јасно и осећали су сувише добро, како Срби пате и пропадају, с једне стране због тога, што је положај њихов још увек био нејасан и неодређен, те су власти самовољно радиле шта су хтеле, а с друге стране стога, што јерархија, из истих разлога, није била уређена, па је и ту владао хаос и неред. Стога су Срби, особито од 1763 год., почели још енергичније тражити, да се њихове ствари уреде, те да не зависе од самовоље власника. Из Беча су се српске ствари до тога доба увек уређивале разним наредбама, које су биле готово увек неодређене и често противречне. Влада је радила систематски на томе, да скучи права дата у привилегијама, а како се знало, да српски сабор то неће дозволити, сазиван је он само онда када је или Србе требало задобити или кад је било изгледа, да ће сабор радити онако, како се у Бечу желело. Угарска дворска канцеларија и српска дворска депутација покушавале су истина да саме уреде српске послове, али како је свака хтела да српске ствари под њу потпадну, нису се оне никако могле сложити.

У јерархији је међутим и даље владао хаос. Било је, истина, епископа, који су били добри пастири и искрени пријатељи народа, који су се предано бринули за цркву и школе и који су смишљено и марљиво радили на томе, да истребе рђаве обичаје у народу. Али је било доста епископа, који су били самовољни и насилни, који су злостављали своје свештенике, а било је доста и свештеника, који ни у ком погледу нису били дорасли своме позиву. Уз то се још заподела у ово доба борба између митро-

полита и калуђерâ, јер је митрополит хео да уништи по манастирима осопштину и да заведе општежиће. За време те борбе, а и иначе, показало се да већина монаха морално врло ниско стоје, а њихов разуздан живот и скандали, што су их чинили, увећавао је само број оних, који су били против јерархије. Опозиција против јерархије расла је стога из дана у дан, јер су и власти систематски рушиле углед епископата и свештенства и употребљавале су наравно сваку прилику, да се умешају у спорове, што их је имао народ са својим свештеницима и епископима.

А са свих страна радило се против српског народа. Год. 1764 тражиле су хрватске и славониске жупаније од угарскога сабора, да се Срби уступе хрватским жупанијама. Царица је, истина, одбила тај предлог, али као да је и она сама била немоћна да уклони сва она зла, која су мучила српски народ. Јер осим тешкога положаја, у коме се народ налазио због великог пореза и тешких намета, био је он изложен и самовољи рђавога и бесавесногa чиновништва, које је глобило народ и злостављало људе, ругало се светињама народним и газило најосновнија права човечанска и повластице, дате Србима у привилегијама.

Год. 1768 мислила је бечка влада, да је згодан моменат за сазив српскога сабора. Идуће године, баш када је у Турској било наређено, да се покупи оружје од хришћана, сазван је српски црквени сабор. Тај сабор испунио је наде што их је бечка влада у њега полагала. На њему су први пут јасно избиле несугласице између народа и епископата, несугласице, које су омеле сваки користан рад.

Како сабор није могао ништа позитивно да створи, почела је после сабора српска дворска депутација прибирати наредбе и саборске и синодалне закључке и издала је 1770 год. регуламент, законик за уређење српске цркве, који је наравно састављен онако како је влади ишло у рачун. У њега су ушле и таке одредбе,

које ни сабор ни синод никад нису закључили, јер је влади било главно да скучи самоуправу и власт јерархије и народна права.

У народу је услед овога октроисаног законика завладало велико незадовољство, а понегде је, због појединих одредаба, дошло и до немира. Синод је израдио детаљан елаборат, у коме је исправио многе ствари у регуламенту, које се не слажу са саборским и синодалним закључцима, са правима народним и са одредбама православне цркве. Али се влада на тај елаборат није освртала и 1777 год. издан је нов регуламент, у коме је мало шта измењено. Особито су у главном остале непромењене све одредбе, које су крњиле права српскога народа и српске цркве и које су давале маха државним властима да се уплећу у српске ствари. Неке наредбе у новом регуламенту, особито наредба о сарани, изазвале су буне у неким местима, особито у Новом Саду и у Вршцу.

У децембру исте године укинута је српска дворска депутација. Срби у Угарској подложени су угарској дворској канцеларији, а Срби у Крајини дворском ратном савету. У јулу 1779 год. издан је нов закон, деклараторија, о уређењу српске цркве. У деклараторији је систематски проведена превласт државне власти над црквеном. После три године издата је конзисторијална система, којом је завршен рад око уређења српске цркве у хабзбуршкој монархији, што га је државна власт по својој вољи организовала, руководила и изводила. На основу законâ, што их је она сама донела, влада је, сама по својој вољи и према својим потребама, поједине одредбе у њима допуњавала, тумачила, мењала и укидала, како јој је кад било потребно. Главно је било да се и народу и цркви скуче права и да им се одузме сваки самосталан рад.

Доласком на владу просвећенога цара Јосифа II, настаје ново доба за народе у хабзбуршкој монархији.

Цар Јосиф издао је одмах у почетку своје владе много слободоумних закона, који су давали маха ширењу просвећености и слободи. Под њим почиње и нов просветни покрет у српском народу. Год. 1783 излази на јавност велики просветни реформатор Доситеј Обрадовић, са својим трезвеним идејама, које су много допринеле културном препорођају српскога народа.

Али се и за владе цара Јосифа стање српскога народа у хабзбуршкој монархији у главном није ништа побољшало. Расцеп између јерархије и народа бивао је све већи, а државна власт добијала је све више превласт над црквом. Осим тога и Јосифов рад на централизацији и германизацији био је у опреци са правима и привилегијама српскога народа.

Турска је у XVIII веку, услед анархије, која је у самој држави све више овлађивала и услед напорних и већином неуспешних ратова, што их је она у току XVIII века водила са Русијом и Аустријом, била ослабила сасвим. У Европи је у то доба владало уверење и на Балкану је све више хватала корена мисао, да се Турска неће моћи дуго држати.

Међу Србима у Турској зла аустриска управа брзо се заборављала, а тежак притисак од стране Турака био је тако јак, да су традиције о владавини хришћанске државе јачале и све су живље бивале жеље, да се то доба опет врати. У Србији се мислило, да ће земље јужно од Саве и Дунава зацело опет доћи под аустриску власт. Цар Јосиф II, бојећи се да Русија не добије претежну моћ на Балкану и да не извуче сама користи од пропасти Турске, особито после врло повољнога уговора о миру 1774 год., склопио је у пролеће 1781 год. савез са Русијом против Турске.

Спремајући се за рат против Турака, Аустрија је идућих година слала у Србију своје агенте и официре, да буне народ и да га спремају на рат.

У народу је завладало велико узбуђење, јер се свуда говорило о рату. За тај рат се везивале велике наде, тим пре, што су Турци на тај покрет, који се свуда опажао, одговарали репресивним мерама и великим зулумима, са намером да га на тај начин угуше.

Непосредно пред рат, 1787 год., образован је у Аустрији засебан војни одред српских добровољаца, под именом фрајкора. Још те године објави Турска Русији рат, а у фебруару 1788 зарати, по уговору, Аустрија на Турску. Срби су били спремни на ове догађаје. Већ у новембру 1787 год. покушали су они, по наговору и за рачун аустриски, да препадом заузму београдску тврђаву, а када је Аустрија заратила и позвала Србе, да се дигну против Турака, Срби су, тражећи разне гаранције, устали на оружје и њихове су добровољачке чете продирале до Крушевца и Студенице.

Али се тај рат (прозван Кочина крајина) у главном млитаво водио, особито стога, што савезници нису имали један у другога поверења, па се сваки бојао, да у рату не ангажује сувише своју снагу. Аустријанци су истина продрли у Босну, а септембра 1789 год. заузели су Београд, али је у то доба већ било јасно, да цео рат неће имати великог успеха.

Остале европске државе биле су међутим противне раду савезника, особито раду Русије, бојећи се да њен положај и углед не ојача сувише, а Енглеска и Прусија начиниле су уговор, по коме неће дозволити да се Аустрија или Русија на рачун Турске оснаже. Када је у то доба, за време рата, умро цар Јосиф II (1790 год.), ствари су се почеле брже развијати. Посредством Прусије Аустрија је ступила у преговоре с Турском и склопила примирје, коме је следовао и мир у Свиштову (јула 1791 год.). По томе миру остале су старе аустриско-турске границе; српски народ на југу од Саве и Дунава дошао је поново под турску власт. У уговору о миру уговорена је, истина, општа амнестија за Србе, али је то за њих била слаба

утеха, јер су они врло добро знали, шта значи за Турке таква обавеза и како ће се она извршити. Стога је у Србији, када се сазнало за свиштовски мир, завладало опште запрепашћење; народ је био у очајању, јер је опет био изложен самовољи и зулумима турским. Огорчење је у народу било тим веће, што се он био дигао на оружје против својих господара, наговорен обећањима аустриским и уверењем да га Аустрија неће напустити.

Аустријанци су, истина, после уговореног мира радили на томе, да што више Срба преселе на леву обалу Саве и Дунава, али су се Срби слабо и нерадо том позиву одазивали, с једне стране због рђавог понашања аустриских чиновника према Србима чак и за време самога рата, а с друге стога, што им Аустријанци нису хтели дати никаквих гаранција, док су Турци обећавали амнестију свима и уверавали, да ће се својски заузети око тога, да се прилике и положај српскога народа у Турској поправе.

Али су се Срби у београдском пашалуку после изненађења и запрепашћења због свиштовског мира, ипак необично брзо прибрали и оријентисали у новој ситуацији. Још пре него што су извршене погодбе свиштовскога мира, Срби су почели врло енергично радити на томе, да се враћање њихово под турску власт изврши са извесним олакшицама и да им се, под сигурним јемством, обезбеди миран живот и развитак верски, национални и економни. Онда се први пут јавила код неких мисао о автономији, коју би требало извести по угледу на друге разне автономне области у Турској, у првом реду на автономне кнежевине Влашку и Молдавску.

Аустрија је међутим била противна автономном уређењу београдског пашалука под турском врховном влашћу а под страним јемством, јер је ишла за тим, да она кад-тад завлада тим крајем. Али су енергичан рад српских првака и повољне прилике, које су у тај мах биле за Србе, — Турска је после

последњега рата хтела да изведе велике реформе у управи и у војсци, па су услед тога настале велике и тешке кризе у држави, — ипак донели Србима позитивних резултата и омогућили остварење њихових жеља. Разним повластицама у току од неколико година, а особито хатишерифом од 1793 год., ударен је темељ аутономији београдског пашалука.

За то време, док су се Срби у београдском пашалуку борили за аутономију, дошли су Срби у хабзбуршкој монархији опет у тежак процеп између Пеште и Беча. Мађари су опозицију, што су је водили против централизационе и германизаторске политике Јосифа II, наставили и онда када је он, под притиском опозиције, опозвао био све важније законе у томе правцу. И један од најважнијих разлога што је Леополд II (1790—1792 год.), чим је дошао на престо, радио на томе, да дође до мира с Турском, било је и несигурно стање у земљи због држања Мађара, који су у борби против Беча тражили ослонца и ван државе. У борби против Мађара Беч је у првоме реду тежио за тим, да нађе себи савезнике у самој земљи. Традиције од читавога века упућивале су аустриске државнике у првом погледу на Србе. И бечки власници учинили су овога пута оно, што су често чинили и пре и после овога: сазвали су у лето 1790 год. српски сабор, који је својим захтевима требао да застраши Мађаре. Већина саборска је заиста и радила оно, што је у тај мах Бечу требало. Али се на овоме сабору први пут чула реч против политичких традиција српскога народа у хабзбуршкој монархији. Сава Текелија је у свом необично паметном говору доказивао, да Срби не треба да траже засебну територију у Угарској (екскорпорацију), јер то неће никада добити, — предлозима о том Беч само вара Србе и завађа их са Мађарима, — него да треба тражити, да се права српскога народа, у колико се не косе са угарским за-

конима, узаконе (инартикулишу), јер закон ће у Угарској увек више вредети него привилегије. Али су се Срби у хабзбуршкој монархији још дуго времена обмањивали празним надама на искрену потпору из Беча. А на тај начин се све више губио терен реалне политике. Положај њихов био је непрестано врло тежак, а смисао за реалну политику отежан и тиме, што их је Аустрија увек мамила и варала, а Мађари су их због свог шовинизма стално отуђивали од себе.

За време трајања автономних повластица у београдском пашалуку, прилике су се тамо прилично побољшале и народ се почео опорављати и снажити. Јаничари, истина, нису могли да се помире са одредбом свиштовског мира, по којој им је било забрањено, да се враћају у београдски пашалук. Они су наскоро после тога покушали да се насилно врате и да омету реформаторски рад Беһир-пашин, који је, у договору са српским првацима, смишљено и енергично радио на томе да заведе мир и ред у пашалуку. Ферманом од 1793 год., који је објављен у пашалуку фебруара 1794 год., створени су били услови за правилан развитак прилика у пашалуку. Али јаничари нису могли преболети особито материјалну штету, која им је учињена тиме, што су искључени из пашалука, а ни увреду која им је нанета, када су, при покушају да поново уђу у пашалук, насилно сузбијени.

У близини београдскога пашалука био је међутим човек, на кога су се јаничари могли ослонити и од кога су могли тражити помоћ. У видинском пашалуку је владао Пазван-Оглу, одметник Портин, противник свих новотарија и вођ опозиције против Селимових реформа. Он је тамо владао као независан господар, а незадовољници и олош из целога царства попуњавали су редове његове војске. На њега су се дакле обратили јаничари београдског пашалука и тражили су од њега, да насилно врати стање у паша-

луку, какво је било пре последњега рата. Пазван-Оглу имао је рачуна да учини оно што су јаничари од њега тражили. У току од неколико година његова је војска неколико пута ударала на београдски пашалук, али је, особито помоћу Срба, који су бранили автономни поредак у пашалуку, већином успешно сузбијана.

После неколико безуспешних напора да савлада Пазван-Огла, Порта је склопила с њим мир (1799 год.). Склапајући овај мир Порта је, због рђавог положаја, у коме се налазила особито због многих одметника, који су се у ово доба јавили на више страна, била приморана да чини велике концесије Пазван-Оглу. Једна од најважнијих концесија, што их је Порта учинила Пазван-Оглу, било је укидање забране о повратку јаничара у београдски пашалук.

На основу тога уговора између порте и Пазван-Огла, јаничари су се још исте године у великом броју опет вратили у Веоград. Идеал њихов, када су се вратили у пашалук, био је, да се врати у сваком погледу у пашалуку стање, какво је било пре последњега рата. Они су дакле одмах по свом повратку почели отимати народу имања и чинити разна насиља и зулуме.

Када се, наскоро после тога, Пазван-Оглу опет одметнуо од Порте, буде наређено београдском везиру Мустафа-паши, да удари на Пазван-Огла (1800 год.). У том рату против Пазван-Огла помагали су Мустафа-паши и Срби, формирани у засебна војна одељења. Али то формирање засебних српских војних одељења изгледало је опасно многима у Цариграду, те је тамо надвладало мишљење да Србе треба разоружати. Кад је (1801 год.) изашла наредба, да се Срби разоружају, изазвала је она у народу велико узбуђење.

Срби су већ онда видели, да је Порта слаба да их брани од насилника и царских одметника и све су више долазили до уверења, да се сами морају бранити. Међутим су се јаничари, убрзо после свог

повратка, дигли против Мустафа-паше, што је повлађивао Србима, па су у јулу 1801 год. завладали и београдском тврђавом, а наскоро после тога убили Мустафа-пашу.

И ако је рад јаничара у београдском пашалуку био управљен директно против интереса Портиних, она је, немајући снаге да се одупре јаничарима и да спречи њихова насиља, морала попуштати. На тај начин брзо су постепено уништене све повластице, што су их Срби добили после последњега рата. Четири јаничарске поглавице, дахије, узеле су сву власт у београдском пашалуку у своје руке. Они су одмах почели административну реорганизацију пашалука, која је њима дала могућности, да што сигурније владају и врше насиља.

Али су насиља дахиска и јаничарска врло брзо изазвала реакцију. Срби у београдском пашалуку имали су после последњега рата у главном доста миран и безбедан живот. Под окриљем автономних повластица имали су они доста личне и имовинске сигурности, а економно њихово стање било се, особито услед живе трговине, јако побољшало. С тога Срби у београдском пашалуку нису хтели да трпе нова насиља нити су хтели допустити, да се врати стање какво је било пре автономних повластица.

Срби у пашалуку су се у последњем рату под командом аустриских официра доста извежбали у војевању; по последњим догађајима, особито по онима који су се у непосредној њиховој близини одигравали, они су увидели слабост Портину, а у борби, што су је водили против Портиних одметника добили су самопоуздања. Осим тога сматрали су Срби, да би борбом против дахија и јаничара, које су они жигосали као царске одметнике, јер су погазили одредбе у султановом ферману од 1793 год., они бранили суверена права свога господара. У том уверењу, да устанком на дахије они не устају против своје законите власти и против султана, подржавало их је

још и то, што су и Турци спахије, који су такође били гоњени од дахија и јаничара и којима су они насилно одузимали имања, покушавали да организују акцију против дахија и позивали Срба на заједничку борбу против општег непријатеља. Покушај Турака спахија није истина успео, — њих су код Пожаревца јаничари разбили, — али је услед дахиских насиља почео 1803 год. јак покрет и комешање међу Србима у београдском пашалуку.

Кад их Порта није могла да ослободи дахискога зулума, ма да су се они са молбама у том правцу обраћали у Цариград, Срби су се спремали да сами бране свој живот и своје имање. Спремајући се за устанак у току 1803 год., они су гледали да набаве све што им је потребно за рат против својих угњетача, да осигурају успех што више могу. Осим тога они су, како изгледа, радили и на томе, да ухвате везе са Црном Гором и Херцеговином, где се такође у то доба осетио покрет против Турака.

Али су дахије ухватиле нека писма српских кнезова, па на тај начин, а и иначе, сазнали за заверу и покрет, који се против њих спремао. И ако је међу њима било доста њих, који су били за мир и који су доказивали, да ће се сигурније владати компромисом са Србима и разумним попуштањем, него насиљем, ипак је у савету надвладало мишљење оних, који су мислили, да се њихова владавина може одржати само силом и насилним сузбијањем и угушењем свакога покрета. Према мишљењу те ратоборне струје решено је било, да се побију сви виђенији људи у народу. Тако дахије почетком 1804 год. почну бити и сећи виђеније кнезове у београдском пашалуку. Та сеча кнезова била је непосредни повод устанку српскога народа 1804 год.

XI

КУЛТУРНИ И ПОЛИТИЧКИ ПРЕПОРОЂАЈ СРПСКОГА НАРОДА.

Крајем XVIII и почетком XIX века настаје ново доба у историји српскога народа. То је доба, када српски народ, прво просветом и културом, а затим борбом за политичку слободу, излази из онога стања, у које је доведен турском владавином, особито у последњим вековима. Српски народ под Турцима није, услед опадања турске државе и услед анархије, која се јавила као последица тога опадања, имао услова за напредак и за културно и материјално снажење, него је, док се на западу култура ширила у све већим размерама, стално у томе правцу опадао. Услова за политички рад и живот код Срба није, после неуспеха у акцијама крајем XVI и почетком XVII века никако могло бити, тим пре, што ни Аустрија својим ратовима од краја XVII до краја XVIII века није успела да ослободи од Турака језгро српскога народа. Али су ипак, напретком културе и просвећености код западних народа и политичким приликама у Турској и у Европи крајем XVIII и почетком XIX века, створени услови за културни и политички препорођај српскога народа.

Културни и просветни препорођај почео је код Срба у хабзбуршкој монархији после велике сеобе

под Арсенијем III. И ако је тај део српскога народа великом сеобом крајем XVII века дошао у положај, који није био ни мало лакши од положаја оних Срба који су остали у Турској, и ако су Срби у Аустрији од првога дана, наравно удружени са својим саплеменицима које су у новој својој отаџбини затекли, почели тешку и мучну борбу за одржање своје народности, — ипак су они у многом погледу у новој својој отаџбини нашли боље и повољније прилике, не само за свој економни него и за просветни развитак. Дошав у хабзбуршку монархију, они су дошли у културну и уређену државу, дошли су у додир са културним светом и под утицај напредних просветних идеја. У том правцу су се Срби, који су дошли под Чарнојевићем, удружени са онима, које су у новој својој отаџбини већ затекли и који су већ стајали под утицајем западне културе и просвећености, необично брзо оријентисали и прилагодили новим приликама.

Једна од првих и најважнијих брига вођâ народних и просвећенијих синова његових, била је, већ од првих година XVIII века, просвета. Од Арсенија III, сви бољи митрополити српски и сви виђенији преставници народни радили су енергично и предано на томе, да Срби добију школе, да их добију што више и да оне буду што боље. Та борба за школе и борба за штампарије једна је од најважнијих тачака у програму српскога народа у хабзбуршкој монархији. Са много муке и са много истрајности радили су сви виђенији Срби у XVIII веку на томе, да култура и просвећеност у српскоме народу ухвати корена и да обухвати што шире слојеве. Али је тај посао ишао тешко, мучно и споро и преставници српскога народа морали су се стално довијати на разне начине, да у том погледу испуне своје жеље и да задовоље народне потребе.

Немајући наставничких снага, они су доводили учитеље из Русије, који су донели собом руске

књиге, научили Србе читању старога црквеног језика по руском изговору и учинили да се, под утицајем њиховим и под утицајем књига, што су их они доносили, образује нов књижевни језик, који је за дуг низ година укочио књижевни напредак и спречавао ширење књижевности у шире слојеве.

У то доба се и код Срба, који су још били под Турцима, опажа књижевни покрет, мала просветна ренесанса, у којој се, под утицајем тешких прилика, у којима се народ налазио, највише обраћала пажња на прошлост народну и у сентименталном расположењу са пуно резигнације и са пуно љубави обрађивала, напоредо са народном традицијом, славна дела предака. Али је и та књижевност, као и књижевност код угарских Срба, због старог књижевног језика, којим је писана и који је народу био тешко разумљив, остала без јачег утицаја на шире слојеве.

Ма да је од почетка новога просветног живота било људи, који су знали и осећали, да се просвета може раширити у најшире слојеве народне само књигама писаним на народном језику, ипак се српска књижевност готово кроз цео XVIII век развијала у главном под утицајем књижевног језика. Радикалну промену у томе правцу извео је велики реформатор и отац новије српске књижевности Доситеј Обрадовић. Доситеј Обрадовић је први тачно и прецизно истакао, да треба писати простим народним језиком, јер се само на тај начин просвета и књижевност може унети у најшире слојеве. Трезвен и поштен човек, необично јаке памети и практична духа, искрен пријатељ народа и обожавалац просвећености и науке, Доситеј је почео борбу за права народнога језика у књижевности, и дубок прожет својим идејама, фанатички уверен у тачност онога што је проповедао, он је први прокламовао јединство српскога народа, без обзира на веру и обласне границе и он је први истакао, да је прави и једини постулат народнога

живота и најјаче оружје у борби са непријатељима, просвећеност и култура. Доситејеве идеје, које су постале под утицајем сличних идеја о народу и просвећености на западу и под утицајем идеја, које су захватиле хабзбуршку монархију за владе трезвеног Јосифа II, наишле су у српскоме народу на двострук пријем. Конзервативни елементи, у првом реду јерархија, на коју је Доситеј особито ударио, доказујући, да је црквено уређење несавремено и да је штетно за ширење просвећености у народу, и људи који су били затуцани и неприступачни напредним мислима, устали су против Доситејевих апостатских идеја. Али је с друге стране све оно што је било напредније међу Србима, особито трезвени средњи сталеж, у првом реду трговци и занатлије, који су имали да издрже тешку економну борбу са страним елементима, из које су изашли као победиоци, схватили и прихватили трезвене и практичне идеје Доситејеве. Борба о књижевни језик трајала је неколико деценија, али је, крајем XVIII и почетком XIX века, и ако су поједина знатна дела још увек писана књижевним језиком (н. п. Рајићева Историја српскога народа), народни језик све више освајао, и у доба, када је једна снажна генерација у Шумадији почела велику борбу за ослобођење народно, практичне и трезвене идеје Доситејеве освојиле су биле већ све боље умове.

Борбом те генерације, која је одмах прихватила културне тековине просветнога препорођаја и под утицајем њиховим стала да се снажи и развија, почиње нова епоха у политичкој историји српскога народа.

Покрет за реформе, који се јавио у Турској после последњега рата са Аустријом и Русијом, заталасао је цело јавно мњење у отоманској империји и изазвао је огорчену борбу између присталица и противника реформама. Услед слабе централне власти, која је у осталом сама највише радила на провођењу рефо-

рама, услед анархије, која је све више овлађивала свуда и услед фанатизма и конзервативног отпора према свему што је ново, сузбијена је била у почетку акција оних људи, који су тачно и сасвим правилно мислили, да се Турска може још само тако спасти, ако се модернизира и реформише у свима правцима.

Победом антиреформног покрета уништене су биле и автономне повластице, што су их били добили Срби у београдском пашалуку, особито ферманом од 1793 год. Прва последица уништења тих повластица био је повратак јаничара у београдски пашалук. Повратак јаничара, који су били највећи противници реформа, у пашалук, значио је, да се враћају стара времена и да ће Срби сада још горе него пре бити предани на милост и немилост изгладнелим зулумћарима.

Када су се Срби, после повратка јаничара, под притиском насиља, почели спремати на отпор, вође јаничарске хтеле су да обезглаве народ и почели су да убијају виђеније људе. Та сеча кнезова дала је непосредан повод устанку. Крајем јануара 1804 год. почели су се, особито у Шумадији и Колубари, окупљати људи у чете, да би се одупрли турском насиљу. Средином фебруара састали су се виђенији људи на договор у Орашцу и ту је за вођу устанка истакнут човек велике бистрине и проницавости, човек иројске храбрости и ретког поштења, Ђорђе Петровић—Карађорђе.

Убрзо после тога устанак се раширио у целом београдском пашалуку. Народ се дигао на оружје да се ослободи дахија и јаничарског зулума. Нико међу Србима у тај мах још није помишљао на то, да оснива самосталну државу, него су Срби, признајући легитимитет турске државе и суверену власт султанову, устали на дахије и јаничаре истичући, да су они бунтовници и непријатељи султанови. Анархија, која је у то доба у Турској владала, оду-

зимала им је веру да ће Порта сама бити у стању, да их ослободи дахиског насиља, да ће моћи утврдити мир и вратити им старе повластице. Турске спахије, које су јаничари такође лишили њихових права и отели им имања, симпатисали су чак устаницима и помагали их, а сама Порта и околне паше нису се у први мах мешали у ову борбу, сматрајући, да је борба између Срба и дахија унутрашња ствар београдског пашалука.

Али је међу устаницима врло брзо почела овлађивати идеја о потпуном ослобођењу од Турака. Та идеја никла је у глави најпросвећенијих и најтрезвенијих људи и тек је постепено и полагано хватала корена и ширила се у народу. Међутим већ после месец дана успешне борбе са Турцима, Срби су, знајући да гаранције што би им Турска дала нису сигурне и довољне, били на чисто с тим, да за уговоре своје са Турском морају тражити јемство стране које државе, а исто тако да ће, у случају сукоба са Портом, — а они су у то доба већ помишљали да до тога сукоба може доћи, — морати тражити ослонца и помоћи ма где на страни.

Традиције су устанике упућивале у првом реду на Аустрију. Заједнички ратови у последњим вековима и трговачке везе везивале су народ у београдском пашалуку чврсто за хабзбуршку монархију и покрај свега што су Срби у њој и од ње имали да претрпе. Осим тога устаници су врло добро знали да Аустрија полаже право на оне земље, у којима се народ дигао на оружје, а и они сами нису имали у тај мах јасне преставе о томе, да ли ће се борба против Турака свршити оснивањем автономне државе или аустриском окупацијом.

Стога су се Срби, већ у марту 1804 год., обраћали Аустрији са молбом, да их помогне, а у мају је нудио Карађорђе чак Аустрији да она прими и поседне градове у пашалуку, ако их Срби освоје. У исто доба обратили су се Срби и на Порту и на

рускога посланика у Цариграду. Аустрија је одлучно одбила захтеве и понуде устаника, али је, после безуспешног покушаја да измири завађене стране, покушала да се на Порти заузме за Србе.

Међутим је устанак, храброшћу и трезвеношћу устаника и устаничких вођа, стално напредовао. Почетком марта заузели су Срби Рудник и Ваљево, сузбили су Турке готово из свих села и паланака северно од Мораве и опсели су Шабац, Београд, Смедерево и Пожаревац. Средином априла, пошто је освојен Шабац и Јагодина, почела се српска војска прибирати Београду, а кад су у мају и јуну пали Пожаревац и Смедерево, буде цела устаничка војска окупљена под Београдом.

Ту су се у логору на Врачару у јулу устаничке вође договарале, шта да раде. Већина је била из почетка мишљења, да се треба обратити на Аустрију и тражити од ње помоћ, али кад су их Срби из Аустрије, који су одмах после устанка почели долазити у помоћ својој браћи, обавестили о томе, како је Русија ближа Србима него Аустрија и како ће их она више и искреније помагати, буде решено, да се обрате Русији за помоћ. После тога буде изабрана депутација, која и отпутује у Петроград.

Међутим је и Порта напустила свој положај индиферентног посматрача и наредила босанском везиру Бећир-паши да умири београдски пашалук. У другој половини јула стигао је Бећир-паша у српски логор. Дахије, кад су виделе, да је Турска вољна да устаничку ствар узме у своје руке, побоје се да они не буду, стога што је због њих изазван био устанак у београдском пашалуку, жртва која ће задовољити устанике, па побегну низ Дунав у Ада-Кале, али буду тамо, по наредби Бећир-пашиној, побијени (25 јула 1804 год.).

После тога почне Бећир-паша преговарати са устаницима и тражити, да се устаничка војска ра-

зиђе. Али Срби нису били вољни, да се, без икаквог јемства, предаду опет на милост и немилост Порти, знајући да их она неће моћи, а можда неће ни хтети, штитити. Стога устаници ставе Беćир-паши своје услове и затраже да Аустрија гарантује, да ће се оно, што уговоре с Беćир-пашом, држати. Беćир-паша одбије истина страно јемство, а и Аустрија није била расположена, да се тога прими, али устаници ипак утврде са Беćир-пашом неки уговор и, још пре него што је стигао ферман из Цариграда, који би потврдио повластице уговорене са Беćир-пашом, у пашалуку се почне враћати мир и редовне прилике; српска војска почне се разилазити, а редован саобраћај се васпостави.

Али како из Цариграда никако није долазио ферман, који би потврдио уговор устаника са Беćир-пашом, а сам Беćир, средином октобра, оде у Босну, увидели су устаници, да се првобитна њихова намера не може остварити и да Порта неће и не може да васпостави ред у пашалуку и осигура повластице српске. Онда је мисао о потпуном ослобођењу од Турака почела да продире у свест устаника и јаче да се развија. Та мисао постала је и подстицана је особито акцијом школованих Срба, који су дошли из Аустрије и који су истакли тежњу за потпуним ослобођењем као циљ устаничког рада, а ослањање на Русију као главну тачку у њихову програму.

У то доба већ се и на Порти почело осећати, да цео покрет може лако узети други правац, но што се у први мах мислило, и да ће се врло лако окренути уопште против турске власти у београдском пашалуку. Стога је у јесен 1804 год. још покушала Порта преко влашких и молдавских кнезова да умири Србе; али је и тај покушај остао без успеха, особито због тога, што примирење устанка није ишло у рачун ни онима, који су за мир преговарали и који су требали да заступају интересе Портине.

Српска депутација била је у Петрограду добро примљена, али су руски државници говорили, да је моменат за акцију врло незгодан, јер је Русија у рату с Наполеоном, па мора избегавати заплете са Турском. Међутим су ипак депутацији обећали, да ће се на Порти заузети, да се оправдани српски захтеви испуне.

У Цариграду су се заиста и Аустрија и Русија својски заузимале за Србе, међу осталим и стога, што су се бојале, да ће се Срби, ако их оне не помогну, обратити на Француску. Аустриска влада је чак шта више излазила Србима на сусрет и тиме, што је допуштала устаницима, да набављају у Аустрији што им треба и није спречавала Србима граничарима да прелазе у београдски пашалук и да иду у помоћ устаницима.

Порта се међутим непрестано колебала и оклевала је да испуни српске захтеве. Устаници су стога све више увиђали, да Турска или неће или да је немоћна, да поврати мир и ред. Код њих је међутим, услед успешнога ратовања све више расло самопоуздање и тежња за потпуном слободом. Тежња та расла је инстинктивно и под утицајем задобивених победа и због свести о томе да су устаници могли сами својом снагом да се ослободе својих непријатеља.

У априлу 1805 год. одржана је у Пећанима скупштина српских старешина, на којој је решено, да се, по саветима из Петрограда, пошаље у Цариград депутација, која ће Султану поднети народне захтеве. Депутација је стигла у Цариград крајем маја. У молби, коју су депутати поднели Порти, народ још није одрицао признање султанове врховне власти, али је тражио автономију на најширим основима: право да бира себи кнеза, данак да се плаћа одсеком, слободу вере и трговине и да се Турци не мешају у српске унутрашње ствари.

Знајући како Турци одуговлаче решавање таквих ствари, устаници су прионули, да створе што повољ-

нији положај за себе, сматрајући сасвим правилно, да ће према положају, у коме се они буду налазили, и захтеви њихови бити решавани. Уверени у успех, они су у пролеће и у лето 1805 год. прегли да очисте цео пашалук од Турака.

На Порти су међутим у пролеће 1805 год. такође почели озбиљније схватати српски покрет. Многим турским државницима почело је онда већ бивати јасно, да ће се борба српскога народа, започета против султанових одметника, окренути против султана и турске власти у опште. Стога је Порта наредила Хафиз-паши нишком, да уђе са војском у београдски пашалук и да савлада устанак. Хафиз-паша према тој наредби пође са знатном турском војском на Србе, али 6 августа 1805 год. буде на Иванковцу од Срба разбијен.

Битком на Иванковцу почиње борба српскога народа са султаном и турском државом. Сада је већ било јасно, да ће се борба што је српски народ започео са дахијама, водити за потпуну слободу. Српски депутати у Цариграду, кад су чули за борбу између српских устаника и Хафиз-пашине војске, с правом се побоје за свој живот и побегну на једној руској лађи из Цариграда. Победа српска на Иванковцу била је од врло великог значаја за устанак, она је учинила силан утисак и на Србе, код којих је услед те победе порасло самопоуздање и ојачало уверење, да се они могу успешно борити и са султановом војском, и на Порту, где су били изненађени и препражени поразом Хафиз-пашиним.

Аустрији међутим није било право, што се борба српских устаника против дахија претворила у борбу српскога народа против султана. Аустрија је желела да се Срби примире и због својих трговачких веза са београдским пашалуком и, још више, стога, да се у српско питање не би умешала Француска или Русија. Стога је Аустрија, заједно са Русијом, чи-

нила преставке у Цариграду у корист српских устаника и наговарала Порту да задовољи народне захтеве. Али је Порта, после пораза на Иванковцу, мање но пре била вољна да попушта. Стога је, у јесен 1805 године, наређено из Цариграда босанском везиру и румелиском валији, да пођу на Србе и да силом угуше српски устанак.

Срби су међутим добро знали, да ће Турска после пораза Хафиз-пашиног извесно напрегнути све силе да устанак угуши и осећали су, да су они, и покрај свих великих успеха што су их до тада у борби са Турцима имали, и сувише слаби, да издрже борбу са целом турском царевином. Стога су они увек, а особито у ово доба, непрестано радили на томе, да у борби с Турцима осигурају себи помоћ великих сила.

Међутим се крајем 1805 год. политичка ситуација у Европи из основе изменила. После славне победе код Аустерлица (у новембру 1805 године), Наполеон је пожунским миром (14 децембра) добио између осталога и Далмацију, те је тиме положај на Балканском Полуострву сасвим измењен. Као нов и врло важан политички фактор на Балканском Полуострву јавља се сада Француска, не само тиме што је добила Далмацију, него и стога, што је њен утицај у Цариграду сада постао пресудан.

Под утицајем новог груписања сила и видећи, да ће Франџуска ићи за тим, да изазове сукоб између Русије и Турске, руски државници су, знајући да ће у томе сукобу Срби играти важну улогу, почели обраћати већу пажњу српском питању. Али Русима је за овај мах стало било до тога, да не изазову сукоб са Турском, па су саветовали Србима, да пошаљу у Цариград нову депутацију, која ће поново тражити повластице од султана. Руси су се заузимали на Порти да турска влада испуни срп-

ске захтеве, плашећи Порту, да ће се Срби обратити Наполеону, ако Порта не испуни њихове захтеве.

Али је Наполеону пошло за руком, да увери Порту, да Француска неће помагати Србе; он је чак доказивао турској влади, да су Руси криви српском устанку.

Срби су међутим, после битке на Иванковцу, прешли били у офанзиву и успешно почели да продиру. Кад је, почетком 1806 год., пошао на њих Пазван-Оглу, да их савлада, разбију га Срби код Соко-Бање (у фебруару). У исто доба почели су били и Босанци да се спремају и крећу на устанике. У пролеће је било више омањих сукоба са босанском војском, а у лето крену на Србе Турци са великом војском и са запада и југа. Али западну, босанску, војску разбије Карађорђе на Мишару 1 августа 1806 год., а у исто доба сузбије Петар Добрњац јужну турску војску од Делиграда. Утисак ових великих српских победа био је врло јак, а самопоуздање устаника бивало је услед тога све веће.

Односи између Русије и Турске били су у то доба јако запети; Наполеон је енергично радио на томе, да Турке увуче у рат са Русијом. Како је било јасно да ће између Турске и Русије доћи до сукоба, добило је српско питање за обе стране необично велику важност. Турцима је сада било стало до тога, да се пошто-пото измире са Србима. Стога Порта радо ступи у преговоре са српским изаслаником Петром Ичком и уговори с њим по Србе доста повољан мир (августа 1806 год.). Бојећи се рата са Русијом, Турци су били врло попустљиви и пристали су готово на све српске захтеве, осим странога јемства. Када је Петар Ичко стигао у Србију и јавио о резултатима своје мисије, глас о миру с Турском врло је добро примљен међу устаницима. Међутим Турци у Београду, који су Срби држали у опсади још од маја 1806 год., и турски гарнизон у Шапцу нису хтели да признаду услове Ичковог мира.

У таким приликама услови Ичковога мира нису се могли извршити. Стога Срби наставе ратовање и 30 новембра 1806 год. узму на јуриш београдску варош, а на месец дана после тога заузму и град. Утисак овог српског успеха био је необично велики. Самопоуздање код устаника знатно је порасло, а планови њихови постајали су све већи, тим пре што је у то доба и Русија била заратила с Турцима.

Главни заповедник руске војске на руско-турској граници већ је у лето 1806 год. ступио био у везу са Карађорђем. После последњих успеха и објаве руско-турскога рата, превладало је међу устаницима сасвим мишљење, да треба одбацити Ичков мир, тим пре што и сами Турци у пашалуку нису били пристали на њега. Устаници стога приреде покољ међу Турцима у Београду и Шапцу (који се био предао 26 јануара 1807 год.), прекину све везе са Цариградом и наставе рат против Турака. Главни правац српских операција пошао је у овај мах према истоку, да би се ухватила веза са руском војском, која је већ оперисала на доњем Дунаву.

Овим ратом, што су га Срби водили у савезу са Русима, српско питање и српска народна борба за слободу добила је шири, међународни значај. У јануару 1807 год. позвали су Руси једном прокламацијом Србе у борбу против Турака, обећавајући им своје покровитељство, а 17 јуна једно одељење руске војске пређе у Србију и споји се са устаницима.

У то доба избила је међу устаницима борба између нахиских кнезова, који су хтели да што боље очувају своју независност према централној управи, и Карађорђа, који је ишао затим да што више концентрише државну управу у својим рукама. Државни савет, који је, по руском предлогу још из краја 1804 год., био установљен као централна и врховна државна власт, био је одушевљено примљен од свих оних, који су хтели да скуче личну власт Карађорђеву. Али је Карађорђу ипак пошло за руком, у по-

четку 1807 год., да свој авторитет наметне свима. Противници његови узалуд су се уздали у Русију, надајући се, да ће им она помоћи, да сузбију свевласт Карађорђеву.

Удружена српска и руска војска на Дунаву и друга српска одељења успешно су ратовала у лето 1807 год. У јулу су удружени Срби и Руси разбили Турке на Штубику; у исто доба се предало Србима Ужице и српска је војска заузела Јадар и Рађевину. Турци се нису могли успешно одупирати српском продирању, особито стога, што су у мају те године јаничари у Цариграду били изазвали немире и промену на престолу.

Али су се у исто доба десили у западној Европи догађаји, који су опет из основице променили политичку ситуацију, специјално на Балкану. Од кад је Наполеон миром у Пожуну (14 децембра 1805) добио Далмацију, није имао више интереса да подржава Турску, као што је до тога времена чинио; он је шта више мислио, да може сада пошто се утврдио на Балкану, и сам учествовати у деоби турске царевине. Стога се он, у миру, који је уговорен у Тилзиту (25 јула 1807), споразумео у том правцу у свима важнијим питањима са Русима и склопио је с њима савез. По том уговору требало је да се Наполеон заузме да дође до мира између Турске и Русије. Резултат тога Наполеоновог рада било је примирје између Турске и Русије склопљено у Слобозији (12 августа).

У том примирју командант руске војске изневерио је своје савезнике: у примирје су унети Срби само дуж границе, у оним крајевима, које је држала заједно руска и српска војска. На основу тога примирја Руси почну одмах повлачити своју војску са доњег Дунава и прекину везе са Србима. Турци међутим, пошто су израдили, да се устаници у опште не унесу у уговор, доказујући, да су они њихови поданици и да стога

не могу бити унесени у један међународни акт, почну се спремати да наставе рат са устаницима и стану се окупљати са свих страна.

Српски устаници су се нашли сада у врло тешком положају. Турци су ускоро заиста и почели наступати из Босне, али су били више пута разбијени и сузбијени.

Огорчење у народу због оваке руске политике било је велико. То незадовољство употребиле су и Аустрија и Турска на своју корист, да подрже и утврде међу Србима незадовољство и огорчење на Русе.

Положај Срба побољшао се међутим ускоро тиме, што руски цар није хтео да призна и потврди примирје закључено у Слобозији. Турска се међутим обвезала Русији и Француској, да ће слобозиско примирје примењивати и на Србе, ма да они у примирје нису унети. Бојећи се поновнога заплета и рата са Русијом, Турци су настојали, да са Србима свакако утврде посебан мир, да их на тај начин одвоје од Руса и да буду на свом левом боку сигурни, ако дође до рата са Русијом. Стога се Порта још у јесен 1807 год., преко цариградске патријаршије обрати Србима, нудећи им преговоре на основу Ичковог мира. Срби су били вољни да пристану на те услове, али су прво тражили да Русија гарантује за уговор, што га они са Турском закључе. Пошто Турци на то никако нису хтели пристати, преговори се и овога пута разбију. Стога су се у лето 1808 год. Турци опет почели спремати да завојште на Србију, али је та мисао убрзо напуштена, чак је одмах после тога саобраћај између Србије и Турске био поново отворен.

У току 1808 год., за време мира, који је на Балкану владао, помишљало се у Русији на то, да се српски послови уреде. У Србији су међутим, чим је нестало непосредне опасности од непријатеља и

кад је требало приступити позитивноме раду на утврђењу тековина добивених у рату, почеле отимати маха личне сваће и интриге међу народним старешинама. Избијао је на површину антагонизам и међу појединим крајевима, који су имали посебне интересе и аспирације, и међу појединим личностима, код којих још није могла да завлада свест о дужности према заједничким интересима и појам о реду и дисциплини. Сам Карађорђе мислио је, да је тежња Руса, који су ишли за тим да изведу организацију у сада већ формираној држави, управљена директно лично против њега и против његових интереса. Одговор на тај и таки руски рад, како га је Карађорђе замишљао, било је решење Народне Скупштине од 14 децембра 1808 год., којим је Карађорђе проглашен за предводитеља.

Турска је међутим, због страха од заплета са Русијом и због унутрашњих неприлика, озбиљно била прегла да се измири са српским устаницима; она је у тај мах била спремна да учини Србима велике уступке, али наравно без туђег посредовања и гаранције. Срби су међутим пре свега тражили за сваки уговор, што би га са Портом учинили, руско и француско јемство. Али су се иначе и српски захтеви у последње време врло много изменили; Срби су сада тражили потпуну независност и уговоре, који би омогућили уједињење Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине.

. . . . .

Док је трајао аустриско-руски савез, Аустрија није била противна српском ослобођењу, али кад је у тилзитском миру Русија напустила Аустрију, а пришла Француској и показала тежњу, да сама или са Француском ради на Балканском Полуострву, окренула се Аустрија и против Русије и против српских устаника. Аустрија је истина била у тај мах у врло тешком и незгодном положају због силних пораза

што их је претрпела у борби с Наполеоном, али су њени државници успели, да између Енглеске и Турске начине савез који је био управљен против Русије (24 декембра 1808 год.). Под утицајем такве политичке ситуације, Турци су у преговорима са Русијом одбили услове за мир, у којима је била предвиђена и независност Србије под протекторством Русије и Турске.

Како се Русија и Турска никако нису могле споразумети и погодити, буде крајем априла 1809 год. рат настављен. У Србији је рат радосно поздрављен. Опште политичке прилике биле су у тај мах повољне по Русију, особито стога, што је ускоро Наполеон заратио на Аустрију. Али Руси те повољне прилике нису искористили, једно стога, што за цело време овога рата никада нису имали довољно војске за озбиљну и енергичну акцију, а друго и стога, што су команданте врло често мењали, а већина од њих показали су се неспособним.

Одмах чим су руско-турски преговори прекинути и рат настављен, Турци су ударили са јаком оружаном силом на Србију у намери да пресеку везу између Срба и Руса, да покоре затим српске устанике и да из Србије изврше успешну диверзију против руског десног крила.

Услед млитавога рада на руско-турском бојишту, ратовање 1809 год., у које су Срби полагали врло велике наде, испало је несретно по Србе. Пошто нису били јако заузети борбом са Русима, Турци су са великом силом ударили на Србију. Колико је Србима већ само по себи било тешко, да се одупру надмоћној турској сили, акција и отпор српскога народа, били су у овом рату још више ослабљени тиме, што је међу српским војводама завладао био раздор и и мржња, која их је често наводила, да забораве на заједничке интересе и да их жртвују личној мржњи и освети.

У пролеће 1809 год. Срби су пошли у офанзиву на више страна. Али кад 19 маја Стеван Синђелић, који је био пошао на Ниш, остављен без помоћи, буде потучен и јуначки погине на Каменици, Срби се почну повлачити. Због Синђелићевог пораза на Каменици морао је и Карађорђе, који је био пошао према Црној Гори и разбио Турке на Сеници и Суводолу (27 маја), па заузео ново-пазарску варош, да се повуче.

Међутим су Турци почели продирати низ Мораву. Осмога јула Срби су морали напустити Соко-Бању, пошто су безуспешно покушали да је бране. У исто доба (9 јула) одбијена је удружена српско-руска војска од Кладова, а кад 28 јула заузму Турци Сталаћ, Срби 3 августа напусте и Делиград, а седмога и Ћуприју, где је првобитно Карађорђе мислио да се одупре турској војсци. После тога турска војска заузме и Пожаревац (11 августа), а после два дана и Јагодину.

Кад су Турци после тога пошли на Београд и Крагујевац, буду истина у један мах сузбијени, али кад 15 августа стигну у Београд вести о победама и продирању турске војске, завлада међу Србима права паника. Неке војводе пребегну у Аустрију, а цео народ био је у очајању.

Али баш у то доба, у другој половини августа, Руси почну енергичније напредовати, те турској војсци у Србији буде заповеђено, да се повлачи и да пређе на руско бојиште. Србија је била спасена.

У јесен исте године склопљен је, пошто је Наполеон опет победио Аустрију, француско-аустриски мир у Шенбруну (2 октобра 1809 год.). Тим миром основана је т. зв. илирска краљевина, коју је сачињавала Далмација и западни крајеви Троједнице. Тако је један део српскога народа дошао непосредно под француску власт. Оно неколико година француске владавине у тим српским земљама (од 1806

и 1809 до 1813 год.) оставило је тамо дубокога трага. Француска управа у илирској краљевини урадила је врло много на подизању материјалне културе, на ширењу просвете и на подизању благостања народног. Свуда су дизани одлични путеви, који су помагали саобраћај и трговину, српске школе су отваране и помагане, Срби су уживали потпуну слободу у вери и националном развитку. Осим тога у политичком погледу имала је француска влада и са својим демократским идејама и са практичном применом принципа о слободи и једнакости, јакога утицаја на Србе.

Шенбрунски мир заплашио је међутим и Турску и Русију. Турска се бојала да Наполеон са оснивањем илирске краљевине не тежи да се утврди и прошири своју власт и на Балканском Полуострву, а то би свакако ишло на рачун Турске. Русија је опет у оснивању илирске краљевине и варшавског војводства мислила да назире Наполеонове планове, који су били уперени директно против ње. У таким приликама и у таком положају савез руско-француски губио је значај и услове за опстанак, а Русија је, у борби са Турском, остајала све више усамљена.

Срби су, међутим, и ако је непосредна опасност после неуспешног војевања у лето 1809 год., убрзо прешла, још увек били јако забринути и разочарани. Они су сада јасно видели, да врло лако могу доћи у положај, да их Руси, ма из каквих узрока, оставе без помоћи, као што је то било у последњем рату, и да ће у том случају Србија бити изложена турском нападају и свакако савладана. Они су сада дошли до уверења, да је Турска јача, но што су они после успешног војевања првих година замишљали, и да међународни политички положај може бити и врло неповољан по Србију. Стога су Срби мислили, да се треба што пре осигурати ма на којој страни, па су се обраћали готово у исти мах и на Аустрију и на Француску и на Русију, тражећи од њих помоћи и

нудећи им протекторат над Србијом. Али за овај мах помоћи није било ни с које стране. Наполеону није ишло у рачун, према његовим плановима, да помаже Србе, Русија је имала својих брига: рат са Турском није био још свршен и није се знало како ће се свршити, а рат са Наполеоном постајао је све више неизбежан. Аустрија, којој су Срби у марту 1810 год., формално нудили градове, да их поседне својом војском, скрапа у борбу са Наполеоном, није имала у овај мах рачуна, да се замера ни Русима ни Турцима, те је српске захтеве и предлоге просто одбила.

Унутрашње прилике у Србији биле су међутим у то доба врло рђаве. Међусобна завада и омраза владала је још увек међу старешинама и била је сада још појачана тиме, што су једни друге бедили због неуспеха у последњем рату и истицали као виновнике несреће у 1809 год. Сада је почела и много огорченија борба између Карађорђа, који је хтео да одржи свој утицај и оснажи централну власт, и његових противника, који су хтели да руском помоћу, ојачају свој утицај и сузбију свемоћ Карађорђеву.

Аустрија је међутим, и ако је била ослабљена, сматрала да мора пошто-пото сузбити Русију са доњега Дунава. Удадбом цареве кћери за Наполеона (1810 год.) Аустрија је успела, да одвоји Наполеона од Русије и да га задобије за своју политику на Балкану и на доњем Дунаву. Међутим Руси су, у пролеће 1810 год., увиђајући, да је и са њиховог гледишта учињена погрешка, што су Срби лањске године остављени без помоћи, почели продирати према Србији, са намером да сузбију Турке из Крајине, коју су ови лане били заузели, и да се ту опет споје са Србима. Успешним ратовањем у лето те године њима је пошло то за руком, и тако је опет ухваћена веза између руске војске и устаника. Сретно ратовање удружених Руса и Срба у Крајини начинило је велики утисак на Србе и подигло је њихово самопо-

уздање. Турци су истина у то доба били ударили на Крушевац и заузели га, али кад је Карађорђу крајем августа дошла руска војска у помоћ, он са удруженом руском и српском војском потуче до ноге Куршид-пашу на Варварину (6 септембра 1810 год.). У исто доба ударили су Турци и на Дрини, али Карађорђе оде са Мораве на ону страну и успешно сузбије и тамо Турке.

Међутим је сукоб између Наполеона и Русије постао неизбежан. Русија је у овај мах била у врло тешком положају; са Турском је још непрестано била у рату, а Наполеон се спремао да је нападне. Пошто је, без успеха, покушала, да задобије за себе а против Француске Аустрију, нудећи јој Влашку, Молдавску и Србију, Русија је све више увиђала, да због борбе са Наполеоном, која јој предстоји, мора што пре свршити рат са Турском. Али према положају на бојноме пољу у тај мах, није било никаква изгледа, да ће се моћи добити повољни услови за мир. С тога је било потребно наставити рат.

Почетком 1811 год., спремајући се на одсудну акцију, Руси су послали у Београд на стални боравак један свој пук, чија су поједина одељења била деташирана у Шабац и Делиград. Наскоро после тога повучена је истина скоро читава половина руске војске са турскога бојишта на западну руску границу против Наполеона, али генерал Кутузов сјајно потуче у два маха надмоћну турску војску у лето и у јесен 1811 год. и тиме заврши рат.

После тих руских победа, Турци су били приморани да траже мир. Преговори о миру започели су ускоро, али су их Турци намерно одуговлачили. На руске захтеве Турци нису никако хтели пристати, знајући да је Русија у врло тешком положају, јер се Наполеон спремао да пође на њу. С тога су крајем децембра 1811 год. преговори били прекинути, али су у априлу 1812 год. опет настављени и успешно

свршени: 16 маја уговорен је у Букурешту мир између Русије и Турске.

У букурешком миру, у осмој тачци уговора, утврђено је, да султан Србима дâ потпуну амнестију, да Турци уђу наново у градове, а да се да автономија; о правима и уређењу Србије да се Турци сами споразумеју са Србима. Букурешки је уговор један од најзнатнијих момената у историји обновљене српске државе. У њему су први пут Срби поменути у једном међународном уговору, онда су први пут поменута њихова автономна права, која су стављена у неку руку под гаранцију Русије. У повољнијим приликама но што су биле 1812 год., букурешки би уговор био за Србе сигурна основа за њихов државни и национални развитак и сигурна гаранција за будућност. Али је, због незгодне међународне ситуације по Србе, а особито с тога, што је Русија била заплетена у тежак рат са Наполеоном, букурешки уговор, због неодређених и непрецизираних одредаба о Србима, могао по њих постати врло незгодан и кобан. Представници српскога народа у Србији осетили су то тачно одмах чим су чули за одредбе букурешког уговора, и с тога је у Србији избило у врло великом степену незадовољство против тога уговора, јер се сматрало, да се тим уговором Србија опет враћа Турској. Али Срби нису схватили, да је букурешки уговор у то доба био већ свршен факт, да је цела ствар већ дефинитивно решена и да се више не може мењати, па су на скупштини 17 јула донели закључке, који се апсолутно нису могли остварити.

Међутим је руска влада прегла свом снагом да наговори Србе, да пристану на букурешки уговор, да не би у тај мах, кад се Наполеон спремао на Русију, због српског питања дошло до заплета са Турском. На скупштини у Врачевшници (15 августа) руски изасланик Ивелић гледао је да убеди Србе, како треба букурешки уговор свакако да приме. Срби су се, под утицајем Ивелићевих аргумената, у један мах поко-

лебали и добили уверење, да се букурешки мир на њих неће применити у свој строгости његових одредаба и да је главно преговарањем добити времена, док се не сврши руско-француски рат. Услед тога Срби су сматрали, као да српско питање букурешким уговором није дефинитивно решено, и стали су износити, преговарајући с Портом, захтеве, који се са одредбама букурешког уговора никако нису слагали. Турцима, који су и сами тежили, да не изврше одредбе букурешког уговора, особито у Србији, добро је дошло овако држање Срба, јер су на руске интерпелације, што се према Србима не држе одредаба букурешког уговора, могли одговорити, да Срби сами неће тај уговор да признаду. Видећи да су сасвим остављени од Русије и да се ни са које друге стране не могу надати помоћи, Срби су напослетку почели преговарати са Турцима. Али су ти преговори остали без резултата, јер су Турци тражили, да им се Срби безусловно покоре, да им врате градове и предаду оружје, да се дакле у главном уопште врати у Србији стање, какво је било пре 1804 год.

Крајем 1812 год. вратио се истина Наполеон потучен из Русије, али, и ако се видело, да је поход његов на Русију свршио потпуним неуспехом, ипак ситуација није била јасна: Наполеон је још био сила и није се могло предвидети, како ће се свршити сукоб с њиме. С тога је самопоуздање код Турака било још увек врло јако и они су још увек били уверени, да је Наполеон њихов природни савезник и да ће они, користећи се њиме, моћи свакако извршити што су наумили.

Турска војска заузела је већ била Влашку и Молдавску и успешно је напредовала и у Азији и у Европи. А кад је стигла вест, да је Наполеон потукао Русе и њихове савезнике код Лицена (20 априла) и Будишина (9 маја), Турци постану још смелији и пођу са великом силом са три стране на Србију: од Видина, Ниша и из Босне. Отпор српски био је кратак.

али местимице очајан. Ма да су имали сразмерно доста војске, Срби су убрзо изгубили свако самопоуздање; у земљи је владао хаос, малаксалост и очајање почело је да овлађује код свих, народне старешине, у првом реду Карађорђе, изгубили су главу.

Тако су Срби, који су се осам година храбро носили са Турцима и извојевали много славних и великих победа, осећајући да су усамљени, изгубили сада били сваку храброст и самопоуздање и клонули и малаксали сасвим. После првих неуспеха, српска је војска прсла на све стране, градови и утврђења, које су некада Срби са необичном храброшћу и великим напорима освајали, предавали су се сада Турцима већином готово без отпора. Када су се Турци почели приближивати Београду, већина војвода и старешина народних, међу њима и Карађорђе, пребегну 21 септембра 1813 год. у Аустрију и оставе народ на милост и немилост Турцима.

Тако је у јесен 1813 год. Србија наново покорена. Сулејман-паша, који је именован за београдског везира, прегао је сада да насилно поврати мир и ред у Србији. И док су српски емигранти на бечком конгресу, који се после Наполеонова пада био састао, да уреди европске прилике, покушавали, да чланове конгреса заинтересују за српску ствар и да изазову европску интервенцију у корист Срба, дотле је у Србији завладао терор и настао прави покољ. Сви бољи, честитији и виђенији људи у народу, били су, у току од годину и по дана, за време обновљене турске владавине у београдском пашалуку, сечени, убијани, клани и натицани на коље. Савремени извори причају о језовитим сценама у то доба, када је скоро свакога дана десетинама и стотинама људи мучено и убијано.

Реакција, која се због таких поступака јавила у народу 1814 год. у буни Хаџи-Продановој, угушена је у крви, а прогањање и мучење настављено је после тога још више и још јаче. Стање је бивало све теже

и несносније и, у априлу 1815 год., Срби су се поново дигли на оружје.

За вођу устанка истакнут је Милош Обреновић, један од војвода из првога устанка, који није био са Карађорђем побегао, него је остао у Србији, предао се Турцима и покушао да учини с њима компромис, да помогне народу колико може и да лојалним држањем подигне веру турских власти у оданост народа. Милош Обреновић је највише помагао Турцима и у савлађивању Хаџи-Проданове буне, сматрајући, да се у тај мах с устанком не може успети и да ће буна донети још већу несрећу народу. Човек јаке памети, ванредног политичког талента, велике увиђавности и проницава ума, велике личне храбрости и оштрога расуђивања, Милош се и у априлу 1815 год., када је већ цео народ у пашалуку хтео да се буни, још увек ломио, да ли да пристане на устанак. Али су зулуми били тако велики и живот постао тако не сносан, да народ није више хтео и није више могао да чека.

Милош је онда био примoран да и сам пристане на устанак и да се стави на чело устаницима. Али и овај устанак, као и Карађорђев у први мах, није био одмах управљен против султана и турске власти, него директно само против управника београдског пашалука, Сулејман-паше, чија су недела догрдила била народу. Устаници у другом устанку стално су то истицали, признајући увек турску власт и султанов легитимитет.

Одмах у почетку устанка имали су устаници доста успеха и сузбили су Турке на више места. Међутим су на Порти врло брзо увидели, да је врло вероватно да ће се и овај устанак, као и Карађорђев, убрзо извргнути у борбу против Турске и против султана. Требало је дакле устанак, без обзира на то, да ли су устаници имали право у тужбама на Сулејман-пашу или не, што брже савладати. Стога је

одмах, чим је вест о устанку стигла, наређено из Цариграда, да се устанак силом савлада. На Србију пођу две велике турске војске, једна од Ниша под Марашли Али-пашом, а друга из Босне под Куршид-пашом. Међутим кад су турске војске стигле на границу, Милош је већ био очистио Србију од Турака.

Целокупна политичка ситуација у Европи била је сада сасвим друкча него 1813 год., кад је Турска могла силом да покори српске устанике. Наполеон је био дефинитивно савладан и Русији су сада биле одрешене руке, а Турци нису имали рачуна да се после пада Наполеонова замерају или завађају са Русима. Када су дакле турске војске удариле на Србију, Русија је одмах протествовала против тога у Цариграду, доказујући да се употреба насилних мера у Србији противи букурешком уговору. Стога је Порта наредила и Марашлији и Куршиду, да не ударају на Србе, него да почну преговоре са Милошем.

И Марашлија и Куршид желели су, сваки за себе, да умири Србију, само је Марашлија био попустљивији, док је Куршид безусловно тражио, да Срби положе оружје. Вешто маневришући међу њима и употребљавајући њихов антагонизам у своју корист, Милош је добио доста повољне услове за мир од Марашли Али-паше и начинио с њим усмени уговор, по коме је Србија добила своју автономну управу.

Права што су их Срби сада добили, била су много мања, но што су их имали у првом устанку. Србија се у првом устанку била постепено формирала у самосталну државу, а Србија после другог устанка била је само турски пашалук са нешто повластица за унутрашњу самоуправу. Иначе је пашалуком управљао турски паша, а у градовима су били турски гарнизони. Али је општа политичка ситуација, услед тога што је углед Русије био скочио и што је Русија била вољна да се заузме за Србе и да на основу букурешког уговора тражи ав-

тономију београдског пашалука, била повољнија по Србе, но икада за време првог устанка.

Кнез Милош је врло добро осећао да је његова погодба са Марашлијом и врло неодређена и сасвим лабава, па је одмах од почетка тражио султанов ферман, којим би се српско-турски односи уредили и тачно одредили.

У новембру 1816 год. почео је међутим руски посланик у Цариграду преговарати са Портом о ревизији букурешког уговора, поглавито због неких тачака из уговора, које су остале неиспуњене. За Србију је тражио посебан Хатишериф, у коме ће бити изложене све повластице, дате Србима. Турци су се томе наравно енергично опирали, а Русија, не хотећи још рата с Турском, није много инсистирала на својим потраживањима.

Тек је 1820 год. Порта пристала да преговара са српским изасланицима о уређењу српских прилика. Користећи се необавештеношћу и страхом српских депутата, она пошље у Србију комесара са ферманом, којим је давала врло незнатне повластице Србији. Милош, по инструкцијама које је од Руса добио, одбије тај ферман и затражи од Порте опширне повластице на основу букурешког уговора (августа 1820 год.). Порта најзад пристане, не без муке, да прими другу депутацију, с којом ће поново преговарати. Нова депутација послана од стране Срба у Цариград (октобра 1820 год.) тражила је: слободу богослужења, наследно кнежевско достојанство у породици Милошевој, границе од 1813 год., унутрашњу самоуправу итд.

Тек што су српско-турски преговори били отпочели кад букне грчки устанак (1821 год.), који доведе до прекида односа између Русије и Турске, а Порта да ухапсити српске изасланике у Цариграду да јој буду таоци за мир. Порта се бојала да и Милош за време грчкога устанка не уђе у акцију.

Грчко револуционарно друштво Хетерија (основано 1814 год.) покушавало је још раније да задобије Милоша за своје планове. Али је Милош енергично одбио рад на заједничкој акцији са Хетеријом, јер је видео, да је цео план и рад Грка незрео и нереалан и да би српска акција на таквој основи могла довести у питање резултате, до којих је он дошао са много труда и великим напорима, особито сада, кад се он надао великом успеху од преговора на Порти. Осим тога био је Милош против Хетерије и стога, што су у томе друштву били и многи српски емигранти, чији се интереси у тај мах нису никако слагали са интересима Милошевим. Интереси државни и његови лични интереси нагнали су Милоша те је наредио, да се убије први ослободилац српскога народа Карађорђе (13 јула 1817 год.), када је за рачун Хетерије био прешао у Србију са намером да дигне народ на устанак. Против заједничке акције са Грцима могао је Милош тим лакше радити, што је и народ у Србији био нерасположен према Грцима, због фанариотских владика, који су после укинућа пећске патријаршије (1766 год.) заузели у српским земљама епископске столице, па својим неморалним животом и насилничким радом одбили од себе цео народ.

После прекида дипломатских односа између Русије и Порте (јула 1821), па све до декембра 1825, спор између ових двеју сила пролазио је кроз различне и заплетене фазе, али је сукоб био још увек одлаган благодарећи интервенцији чланова Светога Савеза.

Али кад је у Русији дошао на престо цар Никола I. (децембра 1825 год.) он је узео на себе да реши спор са Портом без ичијег учешћа. Он је у дипломатским преговорима одвојио од грчкога питања сва друга питања, која је сматрао, да се тичу само њега и Турске. Руски отправник послова у Цариграду преда 24 марта 1826 год. Порти ултиматум,

у коме је, међу осталим, тражено, да се српско питање уреди по одредбама букурешког мира.

Турска је у тај мах била у врло незгодном положају. Услед реформне акције, започете крајем XVIII века, стално су у Турској избијале кризе на све стране, а цео државни организам био је већ и иначе заморен и истрошен. Особито је у тај мах Турска била заузета немирима у Босни, где се мухамеданско становништво енергично и дуго опирало завођењу реформама. Са опадањем турске моћи расла је у Босни стално моћ мухамеданског племства, а због овлађивања олигархиске владавине нестајало је у земљи све више реда и дисциплине. Почетком XIX века турски намесници у Босни нису готово никако могли вршити своју власт; они су били само оруђе у рукама појединих племићких породица. Када се из Цариграда покушало да се скучи власт племићка, настали су у Босни нереди и немири, који су од 1816 год. готово стално и непрекидно трајали.

Борба са Грцима и Босанцима, а и иначе многе незгоде и неприлике на све стране, принудиле су турску владу да попусти притиску од стране Русије и да склопи са Русијом у Акерману конвенцију, по којој је Турска признала Русији право протектората над Молдавском, Влашком и Србијом (25 септембра 1826 год.). У тој конвенцији растумачен је детаљно и осми члан букурешкога уговора. Петим чланом акерманске конвенције и једним одвојеним актом, који допуњује тај члан, обавезала се Порта, да ће за годину и по дана утврдити повластице за Србију у договору са српским изасланицима и да ће испунити српске народне захтеве, те да ће према томе уредити српске односе по одредбама букурешког мира. Између осталог Порта је у принципу признала Србима право на шест нахија, које су чиниле део Карађорђеве Србије, а које се у устанку 1815 год. нису

биле придружиле Милошу, јер су после 1813 год. биле додате другим околним пашалуцима.

Када је Русија известила Милоша о акерманској конвенцији, у Србији су били необично задовољни овим великим успесима. У јануару 1827 год. објављени су закључци акерманске конвенције Народној Скупштини, која је из благодарности за заслуге Милошеве, утврдила њега за наследног кнеза српског и тражила, да тај закључак и Порта потврди.

Али су наскоро после тога дошли у питање сви закључци акерманске конвенције. Русија и Енглеска наваљивале су већ од дуже времена на Порту, да реши грчко питање. Како је Порта стално одбијала да испуни њихове захтеве, Русија, Енглеска и Француска реше (1827 год.), да силом приморају Турску на то, а Порта онда због тога обустави извршење акерманске конвенције. Тако и српске ствари остану у тај мах нерешене.

Односи између Русије и Турске постајали су услед свега тога све затегнутији, тако да је Русија 14 априла 1828 год. огласила Турској рат. Србија се нашла у врло незгодном положају. Пристајањем уз Русију, она је могла лако довести у питање све тековине, које је задобила у другом устанку и после њега, а те су тековине биле ипак врло драгоцене, ма да су односи између Србије и Турске још увек били неодређени. Срећом је Русија одмах у почетку рата изјавила, под утицајем легитимистичких идеја, које су, после Наполеонова пада, владале у Европи, да се она у борби против Турске неће служити револуционарним средствима, да неће дакле у борби против Турака тражити себи савезнике међу хришћанима, који су под Турском. Тако је Србија могла за време овога руско-турског рата остати неутрална, а да се ипак не замери Русији, која се после другог устанка својски и искрено заузимала за њу.

Руско-турски рат завршио се потпуним турским поразом. У миру, који је 2 септембра 1829 год.

склопљен у Једрену, обавезала се Турска међу осталим и да испуни одредбе акерманске конвенције о Србији, особито да одмах преда Милошу оних шест округа, који су по букурешком миру имали припасти Србији. Али како ни у том уговору нису биле тачно одређене српско-турске границе, Турска је још неколико година оклевала са извршењем те одредбе.

Руски посланик у Цариграду израдио је међутим одмах после једренског мира са турским државницима за Србију Хатишериф, којим се Турска обавезала, да ће испунити све своје обавезе и уговоре према Србији. На основу фермана, који је прочитан у народној скупштини јануара 1830 год., требало је израдити други Хатишериф, где би повластице и сва права Срба тачно била одређена. Међутим док је тај Хатишериф рађен, кнез Милош је, — помоћу новца, знајући да се на тај начин може у Турској све постићи, — израдио у Цариграду, да му се изда нарочити берат, у коме му је признато наследно кнежевско достојанство.

Србија по својим повластицама није имала права на наследно кнежевско достојанство. Русија није била противна, да се Милош утврди као наследни кнез у Србији, па је целу ту ствар оставила кнезу Милошу, али је ипак и руска влада и остала европска дипломација била изненађена великим успехом Милошевим, кад је постигао да добије наследно кнежевско достојанство у својој породици. Овим је Милош успео не само да подигне своју породицу, већ је наследио кнежевско достојанство давало Србији могућности да сузбија стране интриге при наслеђивању престола и да избегне унутрашње трзавице, које би могла изазивати свака промена на престолу.

Тако је Хатишерифом, који је прочитан у Београду 30 новембра 1830 год., Србија призната за автономну кнежевину под врховном влашћу султановом, а кнез Милош признат је том приликом за на-

следног кнеза српског по нарочитом берату. Али тим Хатишерифом није још било све постигнуто. Турска је непрестано оклевала, да врати оних шест нахија. Кад је видео, да Турска никако неће да преда те округе, Милош употреби прилику, када је Порта била заузета буном Мехмед Алије у Мисиру, изазове нереде у тим нахијама, па уђе с војском да поврати тамо ред. Пред свршеним чином и под утицајем руске интервенције, Турска је попустила, и тако је у мају 1833 год. решено и то питање у корист Србије.

У то доба од прилике био је савладан и отпор Мухамеданаца у Босни. Пошто су босански мухамеданци у новембру 1826 год. одбили Портин указ о укидању јаничара, настао је у Босни грађански рат, који је трајао дуже времена и у коме је отпор босанског племства готово сасвим скран. Босански устаници су истина победили у јулу 1831 год. на Косову турску војску, али су ипак идуће године савладани. После четири године настала је опет борба, особито у Крајини, која је са прекидима трајала више од петнаест година и у којој су босански мухамеданци сломијени и изгубили своје автономне повластице. Реформе су онда и у Босни насилно спроведене.

Кад је кнез Милош Хатишерифом од 1830 год. тачно одредио однос Србије према Турској и свој однос према Порти, било је у реду одмах да уређује свој положај у самој држави и своје односе према народу. До те године кнез Милош је радио, смишљено и енергично, са много умешности и много вештине, готово само на томе, да Турска призна и потврди Србима повластице, да Србија постане автономна кнежевина и да он буде признат за наследног господара. Када је Хатишерифом од 1830 год. то питање решено и скинуто са дневнога реда, Милош је избегавао да утврди границе своје власти. Тежња је његова била да постане неограничен господар у земљи, као што је

у самој ствари и дотле био. Али је та његова тежња наилазила на отпор и код народних старешина, који су били вољни да дођу до утицаја на државне послове, и у народу, који је реагирао на тиранску самовољну владавину, и код Русије, која је у Србији, кад у њој владаочева власт није сувише концентрисана, налазила више осигурања за свој утицај.

У самој земљи настао је међутим јак покрет против Милошева самовлашћа; још 1835 год. букнула је у Србији буна, чија је тежња била, да Милошеву власт ограничи. Под притиском узрујаног јавног мњења, Милош је морао попустити и пристати на Устав, којим је његова власт ограничена (2 фебруара 1835 год.).

Али је Русија сматрала, да Србија без одобрења њеног и Портиног не сме доносити овако важне уредбе, па је протестовала против доношења овога Устава, и тако је он одмах морао бити укинут. Русија је тражила, да власт Милошеву ограничи једним телом са великим политичким атрибуцијама, Саветом из доживотних чланова, које Милош неће моћи збацивати по својој вољи.

Осећајући да је тежња за образовањем Савета управљена лично против њега и против његових интереса, Милош се том пројекту опирао, особито када је осетио, да се у борби против Руса може ослонити на Енглеску, која је била вољна да га, наравно само саветима, помогне, да би ослабила руски утицај на Балкану. Порта је међутим, пошто је питање о положају Милошеву у Србију избило на површину и постало врло акутно, тражила да српска депутација дође у Цариград, да се тамо турска влада с њом споразуме о унутрашњем уређењу Србије. Енглеска је истина интригирала против руских планова, али Русија остане победилац, и у априлу 1838 год. добије Милош позив, да пошаље у Цариград изасланике, који ће са Русима и са Турцима преговарати о Уставу.

За време преговора српских изасланика у Цариграду покушавала је истина Енглеска да изради ограничење саветске власти у корист Милошеву али је Порта морала попустити руским захтевима.

Тако је у децембру 1838 год. издат Хатишериф о унутрашњем уређењу Србије. По том хатишерифу установљен је Савет са великом влашћу и са доживотним члановима. Енглеска је била побеђена, а Милош изненађен својим неуспехом. Он је сада био приморан не само да прими установу Савета, него је чак морао у Савет узети људе, који су били његови лични непријатељи. Са таким Саветом њему је немогуће било владати: 1 јуна 1839 год. он је захвалио на престолу у корист свога сина Милана и отишао на своје добро у Влашку. У Србији се образује „Наместничество Књажеског Достоинства“, јер је Милан Обреновић лежао болестан на самрти. Кад је кнез Милан после неколико недеља умро, проглашен је за кнеза Милошев млађи син Михаило, који је тада био у Влашкој с оцем. Кнез Михаило је дошао у Србију тек 1840 године, пошто је ишао у Цариград султану на поклоњење. Кнез Михаило као и Милош није хтео владати с Уставом од 1838 год., Стога се заметнула борба између њега и уставобранитеља, који су у исто време постали и анти-Обреновићевци, кад су видели да се Милош нада да ће се вратити у Србију. Уставобранитељи су хтели да доведу на престо Карађорђевиће уверени да ће они поштовати Устав.

Порта је мислила, да је ова унутрашња борба за њу згодан моменат, да се умеша у српске унутрашње ствари, да оснажи и утврди свој утицај и и да скучи српске повластице, или добивене или праксом уведене. Уставобранитељи, а на челу њихову Вучић и Петронијевић, ослањали су се, у борби што су је повели против кнеза Михаила, на Турску. Њихов програм био је Устав од 1838 год. У први

мах одржи, истина, кнез Михаило превласт над својим непријатељима: Вучић и Петронијевић морали су да оду из Србије, ма да их је Порта помагала.

Прилике су ипак стално биле врло нејасне. Неки од привржeника Обреновићевих били су за Михаила, други су тражили, да се кнез Милош врати. Вучић се међутим, руским заузимањем код Михаила, марта месеца 1842 год. вратио у Србију и одмах је започео да ради против Обреновића. У септембру побуни он народ у неким окрузима против кнеза Михаила, а Михаило, пошто му је војска у првом сукобу са бунтовницима одмах прсла на све стране, оде из Србије.

Вучић је сада био господар ситуације, он је био све и сва. Народна Скупштина, сазвана за избор владаоца, извиче 2 септембра 1842 год. за кнеза Александра Карађорђевића. Пошто је у Србији победила странка, која се наслањала на Порту, Турска је радо примила промену у Србији и прихватила овај избор, те је одмах потврдила Александра Карађорђевића за кнеза. Али је Русија уложила протест против овог избора, доказујући да је он извршен под притиском. Тако је, на наваљивање Русије, 15 јуна 1843 год. био поновaн избор, на коме је, наравно, поново изабран за кнеза Александар Карађорђевић.

Како је кнеза Александра довела на владу странка, која се у главном наслањала на Турску и пошто је Русија, уништавајући први његов избор, заузела становиште против њега, кнез Александар је одмах од почетка своје владе потражио ослонца у Турској и у Аустрији. Династичка борба у Србији овим није била свршена, напротив она је овим избором само још више заплетена. Политика, која је за владе кнеза Александра у Србији вођена, већином није одговарала ни симпатијама народним, ни традицијама државним, ни интересима Србијиним. Унутрашња питања, особито питање народног учешћа у

државним пословима, сасвим су остала нерешена и потиснута. Ипак је Србија у ово доба доста напредовала; она се средином XIX века почиње развијати и снажити економно, онда се изводе реформе у модерном правцу, онда се уводи у Србији државно уређење, особито администрација, западних културних држава и народа.

XII

КУЛТУРНО ЈЕДИНСТВО СРПСКОГА НАРОДА.

У другој половини XIX века почиње нова епоха у историји српскога народа, настаје доба политичког и економног снажења и доба националнога полета. Средином XIX века свест о народној заједници, у првом реду у опште услед напредовања културе и просвећености, почела је захватати све шире слојеве, док није крајем XIX и почетком XX века готово потпуно и свуда овладала мисао о духовном јединству целога српског народа.

Свест о заједници и јединству српскога народа почела је хватати корена још у оно време, када је централно српско племе почело окупљати око себе околна сродна племена. У борби са Византијом за опстанак и за слободу и у слободним српским државама у средњем веку, избијала је та мисао о заједници народној по гдегде и погдекад, али се она јављала спорадично и од времена на време, прожимајући само најбоље синове народне. Под Турцима, када је готово цео српски народ био уједињен у једној држави и када је црквена организација, пећска патријаршија, обухватала све Србе у турској царевини, свест о националном јединству, под утицајем тешкога притиска и несносног живота, под утицајем заједничких традиција и заједничких те-

жњи, почела је већ захватати и шире слојеве. Али је та идеја у ово доба још инстинктивна, несвесна. Још је у то доба култура у српском народу била на ниском степену, просвећености није било скоро никако, још је било пуно криза на све стране. Интереси у народу били су још у многом погледу супротни и у многим правцима изукрштани, тако да свест о јединству још није могла ухватити дубока корена.

Тек када се у XVIII веку почела, школама и књигама, ширити просвета у све народне слојеве и особито када је од краја XVIII века Доситеј Обрадовић истакао идеју о народном јединству и о ширењу просвете народним језиком, и када је Вук Караџић почетком XIX века решио питање о језику, и реформом правописа спремио најсигурнију подлогу за остварење Доситејевих принципа, — тек онда је створена могућност да идеја о народној заједници продре у свест ширим масама и да захвати шире слојеве народа.

Народносни принцип, који је од почетка XIX века продро свуда код западних културних народа, култ свега народнога, његових особина, обичаја, традиција итд., романтично и фантастично одушевљење народним традицијама, — све је то имало одјека и код Срба, где је баш у другој десетини XIX века Вук Караџић, најбољи познавалац народа и народног живота, почео износити и обрађивати језик, традиције и обичаје српскога народа, истичући такође свуда јединство народно. Али принцип народног јединства и практична примена његова није у првој половини XIX века могла бити изведена, јер је требало још савладати многе сметње и решити многа спорна и нерешена питања, којих је било пуно и на све стране.

У Угарској и Тројединици настављали су Срби борбу у црквеној јерархији и борбу против државне власти за народно одржање, а готово цео друштвени

живот обузет је у првој половини XIX века борбом око народног језика и борбом око Вуковог правописа. У Србији се у то доба водила борба око унутрашњих питања, око династије и око уређења односа према Турској. У Босни и Херцеговини борио се мухамедански живаљ готово стално против завођења реформама, што их је централна власт из Цариграда Босни хтела да натури.

Нигде дакле није било у првој половини XIX века услова за већи културни напредак и просветни развитак. Тек од средине XIX века почињу се постепено прилике бар донекле побољшавати. Култура и просвећеност шире се и напредују, српске државе се политички снаже, а свест о народној заједници почиње захватати поједине српске области елементарном силом.

Важан догађај у правцу јачања свести о народној заједници био је покрет угарских Срба 1848 год. Већ пре тога била је национална свест у том делу српскога народа доста развијена. Бар донекле модерна и културна борба што су је Срби у хабзбуршкој монархији водили за одржање националних особина, језика, обичаја, вере итд., насупрот грубој борби за опстанак у осталим српским крајевима, створила је код њих доста рано љубав и преданост према народу, која је, потпомогнута и развијена идејама Доситејевим и Вуковим, убрзо набујала. Те идеје ојачале су још под утицајем идеја, које су у то доба на западу владале, а особито под утицајем руског панславизма.

Јачање националне свести и код Мађара, чији су државници већ вековима систематски и свесно бранили принцип државног и народног јединства против повластица и тежњи српских, довело је Мађаре 1848 год. у сукоб са Србима, који су бранили своја народна права и своје народне особине.

И Срби и Мађари били су одушевљени слободом, која је те године прокламована у целој Европи, али су Мађари, и тада као и увек, ту слободу у националном погледу хтели да имају само за себе. Искључивост, нетолеранција и насиље, употребљени на то да ојачају мађарску а ослабе друге народности у Угарској, изазвали су оружан отпор Срба.

На мајској скупштини у Карловцима прогласили су Срби Војводину, образовање засебне територије као административне целине, и патријаршију (маја 1848 год.). Сада је био остварен идејал, за којим су тежиле читаве генерације Срба у хабзбуршкој монархији. У Бечу проглас Војводине и патријаршије у први мах није био добро примљен и аустриски државници нису никако били вољни да задовоље жеље српскога народа. Али када је наскоро после тога Беч дошао у отворен сукоб са Мађарима, употребљена је и овога пута стара тактика, да се Срби привидно задовоље и да се употребе у борби против Мађара. Тако су указом цара Фрање Јосифа I (новембра 1848 год.) потврђени закључци мајске скупштине, образована је засебна српска територија у Угарској и митрополиту је дата титула патријарха.

Одмах у почетку покрета Срба у Угарској почели су им прелазити у помоћ многи добровољци из Србије. Осим националног одушевљења, које је захватило било и Србе у Србији, имала је и српска влада разлога да помаже прелаз добровољаца. На глас о покрету Срба у Угарској дошли су у јужну Угарску кнез Милош и кнез Михаило, и кнез Александар се са разлогом побојао да се Обреновићи не ставе на чело покрета и да га не употребе за своје династичке циљеве.

Борба српскога народа у Угарској свршила је међутим потпуним неуспехом. И ако удружени са Хрватима, Срби су, и поред обилне помоћи што су је из Србије добивали, били сузбијени од Мађара,

Идеја о слободи и о народној независности, која је изазвала покрет 1848 год. донела је, ако не одмах а оно нешто доцније, Мађарима и осталим народима на западу оно што су желели. Србе је међутим Беч и овога пута преварио. Војводина је убрзо укинута, а од свега што су Срби у Угарској 1848 год. добили и извојевали, остала је само титула карловачког патријарха.

После неуспелога покрета 1848 год. који је у целој Европи био савладан —, Мађаре су савладали Руси, који су дошли у помоћ Аустрији — настала је у свима европским државама јака реакција. У хабзбуршкој монархији је Бахов систем германизације врло ревносно примењиван и код Срба у бившој Војводини.

У доба када је српски народ у Угарској отпочињао нову борбу за своје народно одржање, нестајало је и последњега отпора мухамеданског живља у Босни против централне власти у Цариграду: Омер-паша савладао је наскоро после тога сасвим отпор Мухамеданаца (1851 год.).

У исто доба била је Црна Гора поприште грађанскога рата. Кнез Данило је прегао да насилно уништи племенску слободу и да утврди централну власт и апсолутизам. И ако разривена унутра, Црна Гора је међутим у то доба ипак успела да одбије Омер-пашине нападе.

Наскоро после тога Русија, због протектората над православном црквом у Турској, који јој је турска влада спорила, зарати на Турску (1853 год.). Србија се услед тога рата нашла у врло тешком положају, не само стога, што је могла бити позвана од Турске, да као њен вазал узме учешћа у рату против Русије, а исто тако и од Русије да њој помогне, — него можда још више стога, што је Аустрија сматрала, да се уласком руске војске у румунске кнежевине крње и угрожавају њени интереси на

Балкану, па је одмах мобилисала своју војску и бацила је на српску границу. Тај поступак аустриске владе изазвао је у Србији велико огорчење; мисао о борби с Аустријом постала је необично популарна и одушевљење за борбу против Аустрије захватило је све Словене. Олуја је најзад срећно прошла над Србијом благодарећи изласку руске војске из румунских кнежевина и локалисању рата на Криму. Шта више Србија је у тај мах чак добила извесно јемство за своју дотадашњу политичку егзистенцију, која је била стављена у незгодан положај између Русије као протектора и Порте. Услед тешкоћа са Аустријом, енглески посланик је саветовао Порти, да једним ферманом потврди српске привилегије, које су дотле биле зајемчене уговорима између зараћених страна. У децембру 1853 год. султан је издао такав ферман, обећавајући свечано да у српске повластице неће дирати. Тако је Србија могла мало мирније гледати на исход рата, особито пошто јој је и сама Русија, макар и привидно, саветовала неутралност, а и Порта се тиме задовољавала.

Пошто је Русија потучена од Енглеске, Француске и Сардиније, које су браниле интегритет Турске, буде закључен у Паризу 1856 год. мир, у коме повластице српске кнежевине дођу под јемство свих великих сила. Одредбом париског мира престао је руски протекторат у Србији; повластице, које је Србија имала, нису сада више биле везане о Русију, Турску и њихове односе, него су за њих сада гарантовале потписнице парискога мира. То је био известан успех за Србију и стога је париски мир врло важна етапа у историји српскога ослобођења. Њиме се српској автономији признала међународна важност. У париском миру била је још једна одредба, која је за Србију имала врло велик значај. Одређено је било наиме, да стране трупе, па ни турске, не смеју улазити у Србију ни прелазити преко њене територије. Та одредба била је важна особито с тога, што је

њоме турска посада у градовима у Србији изгубила готово сваки значај.

Ма да је париски мир донео добрих резултата за Србију, ипак је пораз Русије у кримском рату јако депримирао Србе. Турци су међутим добили, због руског пораза, много самопоуздања и кренули су наскоро после тога с великом војском да угуше устанак Луке Вукаловића у Херцеговини. Али удружени Црногорци и Херцеговци разбију Турке на Грахову на Спасов-дан 1858 год. После те победе Црна Гора добије Грахово, а херцеговачка племена стару своју самоуправу. Али борба између Херцеговаца, Црне Горе и Турака тиме није била завршена и тек после неколико година умирена је Црна Гора (августа 1862) и савладан како-тако устанак Луке Вукаловића (1863 год.).

Међутим је у Србији изведена опет промена на престолу. Кнез Алаксандар и олигархија, која је дошла до утицаја под његовом владом, компромитовали су се својим међусобним свађама. Кнез је од кримскога рата готово стално био у сукобу са Саветом и тај сукоб је најзад изазвао интервенцију Портину. Кнежевска власт, која ни пре тога није била врло јака, била је сада готово сасвим сузбијена, а законом о Савету (маја 1858 год.) сасвим уништена. Када су се против кнеза окренули и Вучић и Гарашанин, он је изгубио готово сваки ослонац у земљи. Јавно мњење било је незадовољно млитавом владавином, сталним трвењем у врховној управи, попуштањем Турцима и уплетањем Аустрије и Турске у унутрашње државне ствари. Цео је свет сматрао да је сазив Народне Скупштине једини лек и излазак из ситуације. Понеки олигарха сањао је да ће народна воља довести њега на престо. Но од Скупштине су зазирали и кнез и Порта. Притиску јавног мњења морао је кнез најзад и попустити и, по претходној

дозволи од стране Портине, сазвати Народну Скупштину, која од 1848 год. није сазивана.

Вучић и Гарашанин били су истина против тога, да се у Србију врати стара династија, али је у народу већина била за то да се врати „стари господар,“ надајући се да ће кнез Милош моћи побољшати прилике. Сви су били сити великашке борбе, а жељни реда и рада. Тако је Народна Скупштина крајем новембра 1858 год. збацила с престола кнеза Александра Карађорђевића, а за кнеза изабрала поново Милоша Обреновића.

Радом те Скупштине и избором Милошевим подиже се у Србији углед Народне Скупштине и њена власт. Од тога доба политички значај Народне Скупштине стално расте. Решивши да се састаје сваке године Народна је Скупштина још од тога времена постала важан фактор у држави, и ако под туторством кнежевим. Парламентарни живот створио је прве услове и за образовање политичких странака. Од тога времена значај Савета опада, а исто тако опада и утицај појединих великаша, који су се до тада ослањали на поједине стране силе, да би ограничили власт кнежеву.

Турска је била противна доласку кнеза Милоша на престо, ма да ни она у последње време није подржавала кнеза Александра. Стога Порта није хтела да задовољи захтеве кнеза Милоша ни у питању Устава, које је он хтео да реши, ни у питању о наслеђу, ни у питању о исељавању Турака из српских вароши.

Али су ускоро настали догађаји, који су извели велике промене у опште у Европи и специјално на Балканском Полуострву, Год. 1859 дошло је између Француске и Аустрије до рата, у коме је Аустрија до ноге потучена и изгубила Ломбардију. Тим поразом ослабио је аустриски утицај на Балкану, а неуспех на бојном пољу изазвао је и промену целокупног система у државној управи. Бахов систем

централизације и германизације морао је да падне, а октобарском дипломом (1860 год.) и февруарским патентом (1861 год.) били су дати први услови за слободнији политички живот у аустриској монархији.

Баш у то доба, када се је у хабзбуршкој монархији спремао обрт у политичком животу, када је почео рад српске омладине и борба српскога народа за политичка права и слободе, када су Срби у Угарској и Тројedници, удружени са Мађарима и Хрватима, почели борбу против Беча, а Срби и Хрвати у Далмацији против талијанштине, — дошао је у Србији на престо, после смрти кнеза Милоша (септембра 1860 год.), кнез Михаило, који је радио на томе, да у пракси примени омладинске идеје о народном јединству и чији је главни политички програм био политичко уједињење српскога народа.

Прилике за рад на буђењу и снажењу народне свести и на политичком ослобођењу биле су доста повољне. Русија се у ово доба почела опорављати од пораза у кримском рату, а Аустрија је у рату са Француском 1859 год. била сатрвена тако, да је агресивна политика њена на Балкану ослабила. Осим тога у ово је доба сва њена пажња била обраћена на немачко питање, где је чекао рат о превласт. Унутрашњи немири и трзавице слабиле су из дана у дан све више Турску, а у целој Европи су, после реакције која је била завладала, напредне идеје почеле продирати и освајати.

Тако је од 1860 год. почео код Срба национални, културни и политички покрет, пун одушевљења и сентименталности, покрет занет националним идејама, борбом за политичку слободу и за просветни напредак. Тај просветно-културни покрет почео је међу Србима у јужној Угарској, а захватио је убрзо готово све српске земље. Доситејеве и Вукове идеје већ су биле продрле и освојиле све умове, а Вукова дела, у којима су били богати извори за традиције, језик

и обичаје народне. давала су богате хране фантастичном одушевљењу за народ и све што је народно.

Напоредо са одушевљењем за народ и народне особине иде и борба за политичку слободу, коју воде Срби у Угарској, заједно са Хрватима и Мађарима, против реакционарне Аустрије. Борба за слободу преноси се код угарских Срба и на црквено поље и добија свога израза у бесомучној борби против јерархије. Ратови српскога народа у Херцеговини и Црној Гори против Турака још су појачали одушевљење за српство и стварали култ народног јунаштва и народних врлина. Идеја о српству и јединству српскога народа прожима у то доба све духове и помаже тежњу за културним и политичким јединством.

У исто доба је кнез Михаило, захваћен тим покретом, радио практично на остварењу његових идеала. Чим је дошао на престо, он је почео спремати терен за еманципацију од турске власти и турског утицаја. У унутрашњој политици кнез Михаило је, истина, био противник велике слободе и он је, ослањајући се на конзервативне елементе у земљи, гонио либералније људе, али је у спољњој политици временом сасвим прихватио идеје омладинског покрета и тежње за уједињењем српства.

Порта је међутим, нешто по урођеном свом нагону и свагдашњем методу, а нешто и с тога, што је одмах осетила правац Михаилове политике, одбила његове захтеве о исељавању Турака из вароши и у питању о наслеђу кнежевског достојанства.

Видећи да мора доћи до заплета на Балкану, а радећи и сам да до тога дође, Михаило је тежио за тим, да балканско питање реше сами народи на Балкану, без стране интервенције. С тога се кнез Михаило обратио на Француску и Русију, које су се у то доба почеле приближивати једна другој, са питањем, може ли у сукобу са Турцима рачунати на њихову моралну потпору. Када је, у марту 1861

год., добио из Петрограда и Париза уверење, да ће Русија и Француска у заплету на Балкану заузети становиште немешања, кнез Михаило је почео енергично радити на еманципацији од турског утицаја. У лето 1861 год. донет је закон о Народној Скупштини и о устројству Државног Савета. Тим законима уништена је саветска превласт, а васпостављена је владалачка власт, која је под кнезом Александром Карађорђевићем била изгубила скоро сваки значај; њима су тиме уједно укинуте и најтеже одредбе из Устава од 1838 год. Када је, наскоро после тога, кнез Михаило издао закон о устројству народне војске, Порта је против тога закона протестовала код гарантних сила, али наравно без успеха.

У то доба почео је већ био кнез Михаило на све стране јаку агитацију за акцију против Турске. Он је већ био похватао везе са виђенијим људима у свима српским покрајинама и са народима на Балканском Полуострву.

Баш у то доба живе и интензивне акције десило се бомбардовање Београда (јуна 1862 год.). Услед свађе Срба и Турака на једној чесми дошло је међу њима до туче и крви, а београдски паша почео је после тога бомбардовати београдску варош. Огорчење и раздраженост овладала је услед тога целом Србијом; у целом народу настало је комешање. Србија се хитно почела спремати на рат, а Херцеговина је и иначе била у устанку. Цела европска штампа протестовала је због турског насиља. Конференција гарантних сила у Цариграду, на којој су Русија и Француска помагале Србију, а Енглеска и Аустрија Турску, решила је, да се Турци иселе из вароши, да се градови Соко и Ужице разоре, а турски гарнизони да остану у Београду, Смедереву, Шапцу и Кладову. У октобру 1862 год. саопштио је султан кнезу Михаилу решење конференције, а енглески посланик у Цариграду дошао је у Београд, да склони кнеза Михаила, да њене закључке прими. Када је наскоро

после тога, услед пољског устанка (1863 год.), Русија почела све више заузимати становниште и против Француске и против Аустрије и против Енглеске, те је према томе остајала све више усамљена, кнез Михаило је покушао да се приближи Енглеској. Тај је покушај међутим остао без успеха, јер је туркофилска политика Енглеске стајала и сувише у опреци са српским интересима.

Ускоро су међутим настале повољније прилике за акцију против Турске. Августа 1866 год. букнуо је устанак на Криту, а Турска је била немоћна да га савлада. У исто доба била је Аустрија на Кенигрецу потучена од Пруса и на тај начин сасвим истиснута из Немачке. Истиснута из Немачке Аустрија се, истина, ускоро окренула на Балкан, тражећи тамо терена за своје експанзивне тежње, али је у овај мах, непосредно после рата, још била и сувише слаба да предузме ма шта против акције кнеза Михаила. Аустрија је шта више у овај мах, према идејама министра Бајста, који је доказивао да Аустрија треба да се заузима за хришћане у Турској, да би их за себе задобила, а не да интересе своје везује за интересе Турске, која мора пропасти, — променила за кратко време своју балканску политику и била вољна да помаже српске аспирације. Русија је такође ишла за тим да поквари париски уговор, који је био за њу неповољан. Немири у Турској и изрази незадовољства државâ и народâ на Балкану добро су долазили Русији, да покаже како је потребна ревизија париског уговора. Осим тога под утицајем панславистичких идеја, које су у Русији у то доба биле у јеку, званична Русија била је још више приморана, да помаже сваку акцију балканских Словена. Јавно мњење у Србији било је такође зането панславистичким и велико-српским мислима, а Срби у Угарској били су у необично ратоборном расположењу. Прилике су дакле за акцију изгледале повољне.

У таким приликама кнез Михаило је мислио да је згодан моменат за поновно кретање градског питања. Међународни положај у Европи, енергична акција кнеза Михаила и рад српскога посланика у Цариграду Јована Ристића, приморали су Турску на попуштање. Али је Турска тешко могла пристати на то да просто преда своје градове Србији. Напослетку је енглески посланик у Цариграду нашао за предају градова формулу, која није вређала осетљивост Портину: Порта је имала да преда градове на чување кнезу Михаилу.

Добитак градова (у марту 1867 год.) био је велики политички успех кнеза Михаила. Углед и престиж кнеза Михаила и Србије скочио је услед тога много. Србија је постала центар хришћана на Балканском Полуострву.

Велике силе хтеле су предајом градова да задовоље Србију и да је одврате од акције против Турске. Али у томе нису успеле. Добитак градова још је више оснажио у српском јавном мњењу вољу за акцијом, а код кнеза Михаила још је више дигао самопоуздање и развио вољу за рад у томе правцу. Акцију кнеза Михаила помогла је и та околност, што је Аустрија у то доба била ослабљена. Још 1866 год. кнез Михаило је био склопио савез са Црном Гором; јануара 1867 год. он је са бугарским емигрантским комитетом у Букурешту уговорио акцију о васпостављању Бугарске и сјединењу њеном са Србијом; после предаје градова (у септембру 1867 год.) он је склопио савез и са Грчком и ступио у споразум са Румунијом, а агенти његови стално су живо радили по Босни и Херцеговини, Албанији и Македонији. Кнез Михаило се у то доба озбиљно спремао за рат с Турском; он је имао јаких веза и са мухамеданцима у Босни и са Хрватима и спремао је акцију на све стране и на широким основима. Према његова обратила је на себе пажњу европских државника. Француска са Аустријом и Енглеском, којима се она у то доба почела приближивати, учиниле

су заједничку преставку у Београду, у којој су протестовале против кнежеве агитације и спремања (у децембру 1867 год.). Руска влада је у фебруару 1868 год. саветовала кнезу да се спрема, али да буде стрпељив и да не хита са акцијом.

После пораза на Кенигрецу (1866 год.) аустриски државници су увидели, да се Аустрија, потучена и ослабљена и истиснута из Италије и Немачке, мора реформисати. Тежња народâ у хабзбуршкој монархији, који су тражили политичке слободе, морала је бити задовољена. Године 1867 дата је парламентарна слобода хабзбуршкој монархији, од које су образоване две државе, Аустрија и Угарска. Угарска је наскоро после тога склопила засебну погодбу са Хрватском, по којој је Хрватска добила три своја министарства (за унутрашња дела, правду и просвету).

Том променом настаје нова епоха у историји српскога народа у хабзбуршкој монархији. Наде, које је српски народ полагао у победу, извојевану заједно са Мађарима против реакције, нису се оствариле. Мађари су одмах приграбили сву власт у своје руке и почели су одмах гонити своје савезнике у борби против Аустрије. Највише су имали да пате због тога Срби, јер су њима укинуте биле све повластице, а грађанска слобода, коју су сада добили, није могла накнадити у пуној мери права и националне повластице, што су их пре уживали. Војводина већ и иначе није била остварена никад, ускоро је укинута и војна граница, која је по својој организацији бар донекле имала услова и давала гаранције за слободан национални развитак.

Али се Мађари нису задовољили само тим, што су при погодби њиховој са Аустријом укинуте биле све повластице српскога народа и што су почели насилно спречавати његов слободан национални развитак, него су почели и насилно вршити помађаривање.

С друге стране, док су Србе у Угарској почели потискивати као народ, радили су Мађари против Хрватске као против државе. Стога су наскоро и Срби и Хрвати, који су се заједно са Мађарима борили против реакције а за слободу, почели борбу против Мађара, која са незнатним прекидима непрестано траје. У исти мах настављена је и даље борба народне странке са јерархијом и преставницима цркве.

Велики планови кнеза Михаила уништени су били његовом насилном смрћу. Он је пао као жртва гадне завере (29 маја 1868 год.). Намесништво, које је изабрано, да до пунолетства кнеза Милана влада у Србији, није имало довољно престижа да продужи његову акцију и обратило је скоро сву пажњу само унутрашњим питањима. Оно је израдило Устав, чији је особити значај у томе, што је законодавну власт са Савета пренео на Народну Скупштину (1868 год.).

Али и ако је намесништво напустило рад кнеза Михаила, и ако је пустило да ослабе и да се покидају везе, што их је кнез Михаило био похватао, акција хришћана у Турској трајала је и даље и развијала се све јаче. Положај Срба и Бугара у Турској био је све тежи и несноснији. На све стране осећало се кретање и спремање за устанак. У овај мах још су Словени у Турској имали да издрже и борбу са шовинистичким Грцима у цариградској патријаршији. Борба та, коју је помагала и српска влада, довела је, руском интервенцијом, до образовања словенског Егзархата у Цариграду, црквене организације, која је, оцепивши се од цариградске патријаршије, обухватила све бугарске и многе српске крајеве у Турској. Како је у Егзархату одмах у почетку имао превагу бугарски елеменат, ова се организација убрзо претворила у чисто бугарску установу. Она је чак почела борбу против српскога на-

рода у Турској и рад на ширењу бугарске мисли и у многим чисто српским крајевима.

Стање Срба у Турској међутим бивало је све горе, а ратоборна струја, и у Србији и ван Србије, отимала је све више маха. После ступања на владу кнеза Милана (августа 1872 год.), јавно мњење све је јаче наваљивало да се отпочне акција. У јулу 1875 год. букнуо је устанак у Херцеговини. Устаници су у једном манифесту протестовали против рђаве турске администрације и тражили су автономију. Порта је била вољна да им учини неке уступке, али су Херцеговци тражили, да се реформе уведу под надзором једне европске међународне комисије, која ће их спровести заједно са народним главарима. Турска на то, наравно, није пристала. Она је покушала да савлада устанак, али јој то није пошло за руком, особито стога што су устанике помагале и Црна Гора и Србија и Аустрија.

Руска дипломација је у Цариграду потпомагала устаничке жеље, али су велике силе намерно развлачиле преговоре. Међутим је јавно мњење у Србији било јако усталасано. Успех устанички у борби против Турака подигао је још више народно самопоуздање. Кнез Милан, који је у почетку био одсудно против рата, јер је био уверен, да Србија, према својој спреми и према међународном положају, не може рат успешно водити, морао је напослетку под притиском јавнога мњења попустити.

Априла 1876 год. дошао је за министра председника Стевча Михаиловић. Душа овога кабинета био је Јован Ристић, министар иностраних дела, који је био вољан да поведе рат. Наскоро после тога 20 јуна Србија је у савезу са Црном Гором, зарати с Турском. Кад је рат почео, дошли су из Русије многи добровољци у Србију, а исто тако и из свих српских земаља. Одушевљење је било свуда велико. Врховни командант српске војске био је руски ђенерал Черњајев. Али српско-турски рат свршио је

српским поразом. Црногорци су, истина, доста успешно ратовали, али је српска војска, после јуначнога отпора, подлегла надмоћној турској сили. Наде, да ће се Бугари дићи и да ће Грчка и Румунија загазити у рат, те да ће на тај начин бити помогнута и олакшана акција Србије и Црне Горе, нису се оствариле. Пошто су Срби сузбијени на Ђунису, почела је турска војска продирати и са југа и са запада у Србију. У септембру је било закључено кратко примирје, а кад је после тога требало да се настави рат, Русија је предала Порти свој ултиматум, у коме је тражила, да Турска обустави непријатељства према Србији. Тако је Порта са Србијом уговорила примирје, — наскоро после тога склопљен је и мир, — а у Цариграду је почела радити конференција великих сила. Услед победа над Србима Турска је међутим добила толико самопоуздања, да није хтела попуштати чак ни притиску великих сила.

Панславистичка струја у Русији већ је давно радила на томе, да изазове Русију на рат. Неуспех у српско-турском рату и зверства што их је била починила турска војска у Бугарској, још су је више подстакле, да ради у томе правцу. Под притиском панслависта̂ и словенофила̂ руска је влада у априлу 1877 год. огласила Турцима рат. Као повод за рат узето је Портино упорно одбијање да изврши реформни програм, што су га биле израдиле велике силе. Руска војска је у почетку добро напредовала. Кад је Осман-паша успео да се укопа у Плевни и да енергично одбије руске нападаје на своја утврђења, позвала је руска влада Србију да и она ступи у акцију, да би јој на десном крилу помогла борбу. Али је Србија била истрошена и ослабљена последњим ратом и српски државници нису смели у доба када је турска војска побеђивала, да ставе на коцку будућност Србије. Тек када је пала Плевна, огласила је и Србија Турској рат (крајем новембра 1877 год.). Пошто је Аустрија већ у првоме рату забра-

нила била Србији да продире у Босну и Херцеговину, истичући да се тиме вређају њени интереси, продирала је и овога пута српска војска само на југ и на исток. У току од неколико месеца освојила је источна српска војска Ниш, Паланку и Пирот и продрла је до Софије, а јужна Лесковац, Врању, Прокупље и Куршумлију и избила је на Косово. Руска војска међутим продрла је била до Цариграда.

Интервенцијом Енглеске склопљено је у тај мах између Порте и Русије примирје, а наскоро после тога и мир у Сан-Стефану. У сан-стефанском миру створена је била Велика Бугарска, која је обухватала, осим данашње Бугарске, целу Македонију, један део Старе Србије и један део данашње Србије. Србија је добила сразмерно врло мало земље, а за Босну и Херцеговину била је одређена автономија.

Српско јавно мњење било је разочарано и незадовољно оваким поступком руске дипломације. Међутим ни велике силе нису хтеле да дозволе стварање Велике Бугарске, како је у сан-стефанскоме миру била одређена, и сувише велико јачање руског утицаја на Балкану. Стога је после тога у Берлину сазван конгрес великих сила, који је имао да решава о новом стању ствари на Балкану,

Изнурена ратом, који је показао да је њена снага мања но што се могло мислити, али за остале државе ипак опасна ако сувише ојача њен утицај, Русија је на берлинском конгресу остала усамљена. Осећајући своју слабост руски државници су претставника Србије, Јована Ристића, упућивали на споразум с Аустријом, напомињући му, да само Аустрија може нешто учинити за Србију. Аустрија је била вољна да се заузме за Србију, али само за проширење њених граница што више према истоку, да би њој остао отворен пут за пролаз на Солун. За услуге своје Србији Аустрија је тражила, да се Србија обавеже на подизање железнице за Цариград, на повољне услове за трговински уговор, на олак-

шице при регулисању Ђердапа и, евентуално, на царински савез. Пошто је српски изасланик прихватио аустриске услове и потписао погодбу (25 јуна 1878 год.), заузела се Аустрија за Србију на конгресу. У берлинском уговору призната је Србији и Црној Гори независност и оне су добиле територијално повећање. Србија је добила четири округа, а Црна Гора је такође добила нешто земље и изашла је на море. Јак ударац задан је међутим српском народу на берлинском конгресу тиме, што је Аустрија добила мандат да окупира Босну и Херцеговину.

У време ових догађаја достигла је и борба српскога народа у Угарској против Мађара своју кулминациону тачку. За време турских ратова био је, уз пркос свом посланичком имунитету, ухапшен и осуђен вођа српскога народа Светозар Милетић. У то доба водила је Милетићева странка борбу и даље против јерархије, а та борба постала је особито заоштрена, када је угарска влада поништила изборе српског народног црквеног сабора и незаконито именовала Германа Анђелића за српског патријарха (крајем 1881 год.).

У Србији је после ратова почело формирање политичких странака. Под утицајем социалистичких идеја Светозара Марковића образована је радикална странка, а конзервативни елементи, који су тежили за реформама у Србији у модерном духу, образовали су, заједно за неким либералним дисидентима, напредну странку. Када Јован Ристић није хтео да испуни обавезе дате Аустрији у Берлину, особито у погледу концесија у трговинском уговору, пошло је аустриској дипломацији за руком да обори његову владу. Краљ Милан је после тога поверио владу напредњацима. Наскоро после тога прогласила је српска Народна Скупштина Србију за краљевину (22 фебруара 1882 год.). У тешком расположењу, у каквом је српски народ у оне дане био, разочаран

неуспехом у првом рату и понашањем руске дипломације у сан-стефанском миру, сломљен стварањем Велике Бугарске и поништен окупацијом двају најбољих српских покрајина од државе, која је највећи непријатељ народни, — српски народ је радосно прихватио проглас српске краљевине, уздајући се да ће се прилике можда ипак побољшати.

Али су сада тек настајале велике кризе и тешки дани. У Србији је образовање радикалне странке, у коју је одмах ступила велика већина сељачког живља, изазвало нов полет у страначком животу. Али је тај полет донео собом и огорчену међусобну борбу, у коју се ускоро умешао и краљ Милан, окренувши се против радикала. Када су радикали при изборима (септембра 1883 год.) добили велику већину, он је покушао да свакако сузбије нову политичку струју. Борба између краља Милана и радикалне странке постајала је све огорченија, а кад је крајем септембра наређено, да се, према распису, који је у лето те године био издан, покупи оружје у народу, опирање тој наредби од стране радикала изазвало је отворен сукоб. У источним крајевима Србије, особито у Зајечару и околини, устао је народ отворено на оружје. Влада је одмах уапсила цео радикални главни одбор, осим Николе Пашића, који је пребегао у Земун. Многи бунтовници били су осуђени на смрт и стрељани, а чланове радикалног главног одбора, који су такође били осуђени на смрт, помиловао је краљ Милан на затвор.

У исто доба, док су се догађале ове велике кризе у политичком животу у Србији, Срби у Угарској још су у последњем напору водили једнодушну борбу против Мађара и против јерархије. Међутим у то доба разболео се био вођа српске народне странке, Светозар Милетић, и наскоро после његове болести почели су се јављати знаци расула у самој странци. Једна група људи хтела је да политику српскога

народа у Угарској постави на другу основу. У т.зв. кикиндском програму истакла је та група ослањање на Мађаре и заједнички рад с њима као један од најбитнијих услова успешне српске политике у Угарској. Борба на живот и смрт између присталица тога програма и оних, који су остали на становишту Милетићевога рада и држали се и даље раније донетог бечкеречког програма, била је доста кратка, али врло огорчена. Народна странка одржала је победу.

Али после те победе настао је раздор у народној странци. Јаша Томић се издвојио из народне странке и основао је српску радикалну странку. Између Јаше Томића и његове странке и српске народне странке, коју су сада водили Михаило Полит и М. Димитријевић, настала је страсна борба са много претеране горчине с обадве стране.

Није боље било ни у другим српским земљама. У Тројединици је постао баном Куен Хедервари. Он је, да би скрао Тројединицу и подложио је што више Угарској, систематски изазивао сукобе између Срба и Хрвата, слабећи на тај начин отпорну народну снагу реакционарном режиму.

У Босни и Херцеговини било је можда најгоре. После великих напора и жртава, што их је поднео тамошњи народ у борби за слободу, берлински конгрес предао је ове две српске покрајине на милост и немилост Аустрији. Стрепећи од Срба и бојећи се да они не раде против државних интереса, аустриска влада је, у исти мах када је у Хрватској помагала Србе против Хрвата, почела у Босни стварати Хрвате и помагати их у борби против Срба. Аграрно питање међутим, које је народ у Босни и Херцеговини највише тиштало, остало је нерешено. Намети, кулуци и порези постали су тежи и већи него под Турцима; заведена је, истина, лична и имовинска сигурност, али је српство, особито православно српство и српска црква гоњена и потискивана.

Међутим је почело, или управо још је јаче настављено, потискивање српскога народа и у крајевима, који су остали под Турском. За време ратова, што их је водила Србија са Турском, избегло је из оних земаља, које су некада сачињавале центар рашке српске државе, а у којима се српско становништво било проредило већ сеобом Чарнојевићевом, много српских породица, тако да су многи крајеви тамо остали доста ретко или никако ненасељени. Већ од последња два века почели су били Арнаути потискивати српско становништво у оним земљама и спуштати се у чисто српске крајеве. За време два рата, што их је Србија са Турском водила, и после тих ратова, почело је систематско истребљење српског живља у оним покрајинама. Српске су школе затворене, грчки митрополити служили су више Турцима него својој пастви, Арнаути су систематски продирали напред и, већином насилно, потискивали српска насеља, заузимајући њихово место. Личне и имовинске сигурности све је више нестајало, живот је постајао све тежи и несноснији. Турске су власти међутим наравно стално помагале, у свом интересу, ово систематско истребљавање српскога народа, особито у т.зв. Старој Србији.

У лето 1885 год. десио се догађај, који је опет изазвао доста озбиљну кризу на Балканском Полуострву. Берлински конгрес створио је био две бугарске државе: једну засебну државу под врховном влашћу султановом, и другу, источну Румелију, као зависну автономну турску провинцију. Било је извесно одмах од почетка да тако стање ствари неће моћи остати и да ће Бугари првом приликом покушати сједињење тих држава. У лето 1885 год. извршен је био тај преврат: проглашено је сједињење Бугарске и Источне Румелије. Док су се у европској дипломацији водили преговори о томе, шта да се ради и како да се реши ово питање, које је ру-

шило одредбе берлинског уговора, краљ Милан је отворено устао против ове промене. Он је пре свега увидео, да је снажење Бугарске опасно по српске интересе, особито стога, што је Србија потиснута аустриском окупацијом Босне са запада, те је пошто јој је одузета могућност да се тамо шири и снажи, упућена на југ, дакле у крајеве, где се морала сукобити са интересима Бугарске. Осим тога у Бугарској су се, после тимочке буне, окупили многи српски емигранти и краљ се Милан, завађен са радикалном странком и држећи владу, која није имала већину у народу, бојао да ће емигранти предузети какву акцију против њега у Србији, где је у то доба већ и иначе било много незадовољних елемената.

Свест о својој снази, коју је добио после угушења тимочке буне и самопоуздање, које је у њему подржавала аустриска и немачка дипломација, затим уверење, да ће једино успесима у спољној политици моћи сломити радикалну странку, која је била свемоћна у народу, а са којом је он мислио да никако не може радити, — навели су краља Милана да се истакне као заштитник берлинског уговора и да се одупре сједињењу источне Румелије са Бугарском. Стога је краљ Милан огласио Бугарској рат (новембра 1885 год.). Србија је у почетку срећно ратовала и српска војска продрла је била до под Софију. Али кад је Бугарима стигла у помоћ румелиска војска, — факт, са којим се у српском ђенералштабу није рачунало, — буде српска војска одбијена од Сливнице и, повлачећи се испред бројно далеко надмоћне бугарске војске, изгуби и Пирот. Губитком Пирота био је рат решен у корист Бугара, ма да је српска војска још од почетка рата непрестано држала у опсади Видин. Интервенцијом аустриском склопљено је примирје, а наскоро после тога у Букурешту мир, који у територијалним односима није ништа изменио. Србија је

овим ратом, услед неуспеха, била унижена, а Бугарска је добила Источну Румелију.

После несрећног српско-бугарског рата, краљ Милан је сасвим био изгубио самопоуздање. Још за време рата он је озбиљно помишљао на абдикацију, али је ту мисао убрзо напустио. Међутим је дошао био до уверења, да он унутрашњу политику у Србији не може више водити оним правцем, којим је до тада водио. После амнестије осуђених радикала у зајечарској буни и закључка српско-бугарског мира (фебруара 1886 год.), почео је краљ Милан да прави разне комбинације са политичким странкама. Тај рад је довео до фузионог радикално-либералног министарства под председништвом Јована Ристића (1 јуна до 19 децембра 1887 год.). Када се радикално-либерална фузија, услед страначких несугласица, разишла, поверио је краљ Милан састав кабинета радикалима. Али ни они нису дуго владали.

После рата почиње и свађа између краља Милана и краљице Наталије. Тој је свађи краљ Милан потчињавао све друго. И кабинет Ристићев и после кабинет Христићев дошли су на првом месту, због тога чисто приватнога разлога.

Пошто се дао, неправилно, развести са краљицом Наталијом (5 октобра 1888 год.), краљ Милан је образовао одбор за израду новога Устава, који је јавно мњење већ давно тражило. Крајем децембра те године примила је Народна Скупштина Устав, како га је израдио уставотворни одбор. Тај Устав је створио услове за парламентарни режим, и довео је министре под надзор Скупштине; и дотле је Скупштина истина решавала о законима, али није имала право надзора над администрацијом.

У то доба краљ Милан се већ био решио, да абдицира у корист свога сина, уверен, да са радикалном странком не може радити, а да није у стању да се радикалној струји и даље опире, а можда је

на ту одлуку утицао и још какав лични разлог. На дан прогласа краљевине (22 фебруара 1889 год.) одрекао се краљ Милан престола и именовао је намеснике малолетном краљу: Јована Ристића, Косту Протића и Јована Белимарковића. Краљ Александар је 15 јуна исте године, о прослави петстогодишњице косовске битке, миропомазан у Жичи за краља.

У Угарској се у то доба Милетићева странка растурила била сасвим. Кратка и страсна борба између присталица политике наслањана на Мађаре и њихових противника, била је брзо завршена пропашћу кикиндскога програма, у коме су нотабилитети били обележили своје становиште. Али је одмах затим настала још огорченија борба између две фракције некадање Милетићеве странке, између народне (либералне) странке, која је основала себи нов орган *(Браник)*, и радикалне странке, чији је вођ, Јаша Томић, када се оженио ћерком Светозара Милетића, добио власништво *Заставе*. Борба између ове две странке била је огорчена и претерана исто онако, као што је била огорчена и претерана борба тих народних странака против јерархије. Лична питања и претеривања с обе стране довела су напослетку до катастрофе: 23 децембра 1889 год. убио је Јаша Томић власника Браника, Мих. Димитријевића.

У Босни и Херцеговини настала је одмах после окупације борба између српскога народа и аустриских власти. Та борба је у овај мах била сва усредсређена у тежњи за што већом самосталношћу црквене јерархије. Осим тога све јаче избијају у Босни сукоби између Срба и Хрвата, које аустриске власти систематски помажу.

Оснивањем самосталне странке у Тројединици, изазван је нов полет у политичком животу српскога народа. У Далмацији међутим, где страсти у борби између Срба и Хрвата никада нису биле сувише разбуктале, Талијани бивају све више потискивани.

Црна Гора је у то доба учинила знаменит напредак прогласом имовног законика.

У Србији, после абдикације краља Милана, услед завођења парламентарног режима, настају страначке борбе. Врхунац достиже огорчење у страначким распрама под либералном владом (од 9 августа 1892 до 1 априла 1893 год.), која је без успеха радила свим средствима да на изборима за Народну Скупштину добије већину. Када се краљ Александар 1 априла 1893 год., противно Уставу, прогласио пунолетним и почео сам владати, добила је радикална странка на кратко време свемоћну власт. Али је и краљ Александар убрзо дошао у сукоб са радикалним првацима, па како није хтео да ради са радикалима, а по Уставу од 1888 год. немогуће је било владати мимо њих, он 9 маја 1894 год., под владом Светомира Николајевића, изврши други државни удар: укине Устав од 1888 год. и врати у живот у главном Устав од 1869 год.

Од тога времена брзо су се мењали и смењивали кабинети, неутрални (Николе Христића од 15 октобра 1894 до 25 јуна 1895 год.), напредњачки (Стојана Новаковића од 25 јуна 1895 до 17 децембра 1896 год.) и радикални (Ђорђа Симића од 17 децембра 1896 до 11 октобра 1897 год.).

У то доба почео је необично јак и интензиван рад у српским крајевима у Турској. Особито је јака акција поведена у Македонији, где је српски живаљ, при свем том што су Бугари тада добили своје епископе, знатно почео јачати, ма да је цариградска патријаршија од почетка заузела непријатељско држање према Србима и српским тежњама.

Јак полет у националном животу осећа се у то доба у свима српским покрајинама. Долазак кнеза Николе у Београд (о Видов-дану 1896 год.) био је манифестација српске узајамности. Онда су Срби у Угарској у држању Србије према хиљадугодишњој

прослави оснивања Угарске, добили јаку моралну потпору. У Босни је тада основано просветно и културно друштво, Српско Братство, и почела је на широј основи организација српскога народа. Србија је затварањем аустро-угарске границе доведена у тешку економну кризу, а демонстрације против Срба у Загребу (у јесен 1895 год.) показале су, да мисао о заједници Срба и Хрвата, покрај свега тога што је од умних људи од увек истицана, још није ухватила чврста корена. Зближење између Србије и Црне Горе и именовање Дионисија за рашко-призренског митрополита, били су ипак видни национални успеси.

Повољне политичке прилике за време грчко-турскога рата (у пролеће 1897 год.) нису истина експлоатисане колико је то можда могло бити, али је протеривањем грчког митрополита из Скопља спремљен бар терен да Срби освоје и ту митрополију.

У то доба јавља се опет јака и озбиљна акција за споразум и заједнички рад Срба и Хрвата. Представници оба народа у Далмацији израдили су програм за заједнички рад, а међу српском и хрватском омладином у Тројединици јављају се прве клице покрета, који је доцније довео до српско-хрватске коалиције.

Повратком краља Милана у Србију и доласком на владу кабинета Владана Ђорђевића (11 октобра 1897 до 12 јула 1900 год.) настаје у унутрашњој политици Србије јака реакција. У фебруару 1899 год. прекинути су, услед личних несугласица, односи Србије са Русијом. Наскоро после тога настао је оштар сукоб између карловачког патријарха Бранковића и епископа вршачког Змејановића.

Услед атентата, који је 24 јуна 1899 год. извршен на краља Милана проглашено је ванредно стање и заведен преки суд; највиђенији људи у радикалној странци били су том приликом поапшени и осуђени. Краљ Милан је, за време овога свога бо-

равка у Србији радио врло много на организацији и јачању српске војске. Али је, услед јаке реакције у земљи, услед гоњења радикалне странке и апшења радикалних вођа, незадовољство и огорчење у земљи било велико.

То незадовољство употребио је краљ Александар за планове о својој женидби. У јуну 1900 год., кад краљ Милан и тадањи председник министарства нису били у Србији, он се изненада верио са Драгом, удовицом инжињера Машина, бившом дворском госпођом краљице Наталије. Краљ Милан и министарство Владана Ђорђевића, цео официрски кор, сви искрени пријатељи династије Обреновића и већина грађанства били су против ове бесмислене женидбе, особито стога, што је краљица Драга била много старија од краља Александра и што се држало да је нероткиња. Али је већина у народу примила добро вест о краљевој женидби, највише због помиловања осуђених радикалних вођа и због обећања и изгледа, да ће престати реакција.

Краљ Александар је после своје женидбе покушао поново да ради са радикалима. Када је 6 априла 1901 год. октроисао нов Устав, који је израђен у договору са преставницима свих странака осим либералне, и по коме су била заведена два дома, краљ Александар је тражио да се изведе напредњачко-радикална фузија, која ће нов Устав привести у живот и израдити на основу његову потребне законе.

Када се међутим напредњачко-радикална фузија убрзо распала, окренуо се краљ Александар опет против радикалне странке. На владу је дошао кабинет ђенерала Димитрија Цинцар-Марковића. У унутрашњој политици почела је сада опет јака реакција. Дубоко незадовољство захватило је стога све слојеве. Стално експериментисање и непрестане промене, несигурност и несређене финансије, потискивање и гоњење странке, чији су чланови били велика већина становништва, неуредно издавање плата, протекција у

свима гранама државне управе, обесно и неупутно понашање краљичине браће, — све то заједно створило је силне незадовољнике и у народу и међу грађанством и код чиновника и у официрском кору.

Већ је била образована, од официра и неколицине грађана, против краља завера, којој је био циљ да искорени династију Обреновића и да доведе на престо династију Карађорђевића. Лажан порођај краљице Драге, демонстрације у Београду 23 марта 1903 год., које су биле скопчане с људским жртвама, а у којима се јасно показало, како је дубоко незадовољство не само против режима него и против династије, државни удар 25 марта, којим је за неколико сати укинут Устав, да се за то време обуставе неки закони и промене чланови судова и Сената, фалзификовани избори у мају исте године, — све је то само појачало заверенике у њиховој намери и учврстило код њих уверење, да ће извршење њиховога плана добити одобрење и санкцију од велике већине становништва. Ноћу између 28 и 29 маја официри завереници продрли су у двор и ту, на грозан начин, убили краља Александра и краљицу Драгу. Осим тога побијени су те ноћи министар председник, министар војни, први ађутант краљев и оба краљичина брата. Одмах после убиства војска је извикала за краља Петра Карађорђевића. После неколико дана састала се Народна Скупштина, која је прво вратила, са неким изменама, Устав од 1888 год., а затим изабрала за краља Петра I Карађорђевића.

Док су се те велике промене спремале и дешавале у Србији, почеле су се вршити врло знатне промене и у другим неким српским покрајинама.

И ако се у Далмацији стално радило на споразуму између Срба и Хрвата, ипак је антагонизам у самој Хрватској, подржаван целим режимом, а можда и са стране, изазивао с времена на време сукобе. Антагонизам је пренет са националног и на економно

поље, особито од кад се у Загребу јавио интезиван покрет, који је систематски почео да ради на снажењу земљорадничког сталежа, оснивањем земљорадничких задруга, и на јачању трговаца и занатлија, оснивањем Српске Банке и оснивањем Привредника и шегртских школа.

После великих демонстрација у Загребу (октобра 1902 год.), реорганисана је српска самостална странка у Тројединици. Уз људе, који су радили и раде на економном снажењу српскога народа (Лазар Матијевић и други), образована је у Загребу група млађих и старијих људи, која је на новим основима почела борбу на политичком пољу (Богдан Медаковић, Светозар Прибићевић и други). У уверењу да су интереси српскога и хрватскога народа, у опште а специјално у Тројединици, идентични, српска самостална странка почела је одмах енергично радити на измирењу Срба и Хрвата. Задарском и ријечком резолуцијом (у фебруару 1906 год.) створена је коалиција српске самосталне и српске радикалне странке са већином странака хрватске опозиције.

Прилике су међутим, и уопште и специјално у српском народу, за успешан рад у том правцу биле врло повољне. Мађари су дошли у оштар сукоб са Аустријом и бечким двором, а у Србији је идеја о југо-словенској узајамности добила полета. Српско-хрватска коалиција и Срби, и у Србији и у Босни, понудили су своју моралну помоћ Мађарима у борби са Бечом. При изборима за хрватски сабор српско-хрватска коалиција добила је већину.

У Србији међутим, и после убиства краља Александра и доласка на престо краља Петра, прилике нису никако могле да се среде. Парламентарна ситуација отежана је била одмах од почетка тиме, што се радикална странка поцепала на две фракције, старије и самосталне радикале, — то цепање је у осталом почело још под краљем Александром, — и што су

на првим изборима обе те странке дошле у Скупштину скоро подједнако јаке. Коалициона влада радикалне и самосталне странке, која је била образована после тих избора, није могла да се одржи.

У то доба улази Србија у царински рат са Аустро-Угарском. Неуговорно стање траје доста дуго, а борба за економну еманципацију води се доста живо и истрајно. Када је (фебруара 1908 год.) аустриски министар иностраних дела решио питање о грађењу железнице за Солун кроз ново-пазарски санџак, почет је жив рад на томе, да се гради и железница са Дунава преко Србије на Јадранско Море. Та железничка пруга треба да осигура Србији потпуну економну еманципацију.

Прилике су се међутим у Србији ипак побољшале у толико, што су се финансије почеле срећивати и што је национална мисао и идеја о узајамности јужних Словена ојачала. Национални рад постаје живљи и интензивнији.

Али се, напоредо с тим, одмах после убиства краља Александра јавља једно унутрашње политичко питање, које још није дефинитивно решено. Завереници официри образовали су после убиства краља Александра, делимице ради личне сигурности а делимице ради власти и утицаја, засебну групу. Они се, и поједини старији официри и сви као група, почињу мешати и у понеке државне послове, а у војсци имају пресудан утицај.

На такав рад њихов јавила се реакција у анти-затереничком покрету, особито у војсци. Тиме што су, на захтев Енглеске, пензионисани неки виши официри, који су играли главну улогу у убиству краља Александра, и тиме што је вођа анти-завереничког покрета, Милан Новаковић, насилно убијен у београдској полицији (16 септембра 1907 год.), завереничко питање није решено. Оно још постоји и у држави и у војсци. У последње време се опажа, да утицај завереника слаби и мешање њихово бива све мање,

док с друге стране број оних, који су против утицаја завереничког, и у војсци и у грађанству, све више расте.

Национална снага и свест народна добила је последњих година свога израза особито у Македонији. У исто доба када је извођено српско-хрватско и српско-бугарско братимљење (особито о крунисању краља Петра 8 септембра 1904 год.), почеле су бугарске устаничке чете у Македонији интензивну борбу, не само против Турака него и против Срба. То је изазвало реакцију са српске стране. Ускоро су и Срби почели образовати чете, да се боре против Турака и да се бране од Бугара. Из свих српских крајева пошли су многи својевољно у Македонију и много је њих, из свих српских земаља, изгинуло тамо у борби са Турцима и Бугарима (1906—1908 год.). Борба тих чета оснажила је српску свест и појачала самопоуздање српскога живља у Турској, јер су поједине српске чете и поједини српски четници за време те борбе у много случајева дали примере необичног јунаштва. Проглашењем Устава у Турској (11 јула 1908 год.) престаје међутим четничка акција и настају нове прилике; источно питање улази у нову фазу.

Док је, услед борбе Срба и Бугара у Македонији, идеја о заједници јужних Словена стално разривана, — у последње време она је у пракси готово сасвим напуштена, — идеја о заједници Срба и Мађара изиграна је врло брзо. Пошто је успела да обори либерални режим и дошла сама на владу, мађарска је коалиција опет узела непријатељско држање према Србима и Хрватима. Она је убрзо дошла у сукоб са српско-хрватском коалицијом, која се, и ако издана од српске радикалне странке, успешно бранила од мађарске владе. На новим изборима, после распуштања хрватског сабора, она је однела сјајну победу.

Прилике у Србији међутим никако нису могле да се среде. Кад се коалиција старијих и млађих радикала разишла, поверио је краљ владу млађим радикалима. Они су истина на изборима добили већину и ако незнатну, али су после године дана поднели оставку због несугласице с Краљем у завереничком питању. После њих дошли су на владу старији радикали, који су обновили однос с Енглеском, пошто су на њен захтев пенсионисали неке официре заверенике и закључили зајам ради наоружања и грађења нових железница. Али односи између старијих радикала и самосталаца бивали су све затегнутији, особито због неповерења опозиције према шефу радикалне владе Николи Пашићу. Најзад је дошло до опструкције, која је приморала Пашићеву владу да распусти Скупштину и да изађе на нове изборе. На новим изборима (18 маја 1908 год.) влада је истина добила већину, али мању него што је пре имала. Како је самостална странка решила да настави опструкцију, поднела је влада своју оставку. После кризе, која је врло дуго трајала, образовано је прелазно министарство П. Велимировића (јула 1908 год.), које ће свршити трговински уговор с Аустро-Угарском, па ће онда уступити место коалиционом кабинету старијих радикала и самосталаца.

У Црној Гори је међутим кнез Никола 5 новембра 1905 год. дао Устав и сазвао Народну Скупштину. Али је парламентарни живот у Црној Гори одмах од почетка изазвао велике кризе и борбе. Борба је настала с једне стране између самих странака, а с друге стране кнез Никола је убрзо заузео становиште против народне странке, која је тражила више слобода, но што их је кнез хтео дати. Тако је врло брзо настала реакција и Томановићев кабинет употребио је јаке репресивне мере против опозиције. Афера са бомбама, у којој су оптужени

и осуђени највиђенији преставници опозиције због атентата на кнеза, изазвала је огорчење у Црној Гори и прекид дипломатских односа између Србије и Црне Горе.

У Босни и Херцеговини решено је доста повољно црквено питање, у коме је последњих година била усредсређена сва борба српскога народа, али је опозиција према такоме раду српских преставника, која се већ јављала последњих година, после добитка Статута избила јавно на површину. Коло млађих људи тражило је, да се напусти борба за јерархију, а да се против аустриског режима поведе борба на чисто политичком пољу. Тако је (сарајевском резолуцијом од 11 маја 1907 год.) почела политичка организација српскога народа у Босни и Херцеговини. Прва Народна Скупштина, која је одржана у Сарајеву 26 октобра 1907 год., израдила је програм, чија је најглавнија тачка тражење автономије.

Док у Тројединици српска самостална странка води борбу смишљено, трезвено и енергично, у Угарској је у страначком животу настао хаос. Браникова странка је готово уништена, а у радикалној странци јављају се клице растројства и слабости. Потреба за новом, солидном и реалном странком давно се осећа. На једној конференцији у Бечеју 8 јула 1908 год. основана је демократска странка. На тој конференцији је израђен и програм нове странке.

Интензиван национални рад, који се последњих година јавио и у Тројединици и у Босни и у Србији, изазвао је репресивне мере од стране Аустро-Угарске монархије. Тако је почела борба против т.зв. велико српске пропаганде, која је добила израза у гоњењу српске самосталне странке у Тројединици и у терору у Босни и Херцеговини.

*

Свуда и на све стране пуно је тешких криза и нерешених проблема. Па ипак се свуда, на свима по-

љима и у свима правцима, осећа кретање и напредак. У великој међународној заједници напредује култура, просвета и наука, са јаким центром у Београду и више мањих обласних средишта. Журналистика стално напредује, књижевна продукција бива све већа. Трговина и пољопривреда јачају, култура улази у све српске покрајине.

Биланс културног и националног живота у главном је доста повољан. Велика национална питања су на дневном реду. Просвећеност и свест о заједници продире у све шире слојеве.

Покрај свих криза и зала осећа се ипак да пулзира живот народне снаге.

ПОГОВОР.

Ја сâм најбоље осећам све мане и недостатке ове књиге и, кад би требало, ја бих написао можда најоштрију оцену на њу. Али сам ја, у разним приликама, толико замерао досадањим писцима српске историје, да сам осећао и дужност и потребу да једном прикажем српску прошлост онако, како је ја замишљам и на начин, како ја мислим да треба то учинити.

Тако је постала ова књига. У њој је приказана прошлост нашег народа на новој основи, сасвим друкче него што је то досада чињено. У њој је, осим многих детаља, сасвим нова и концепција и композиција; историја је подељена по важним унутрашњим и спољним догађајима и променама, а приказана је увек напоредо прошлост целога народа. Наравно да је то било врло тешко извести, и да та тешкоћа местимице није савладана.

У појединостима ће у овој књизи бити без сумње недостатака и грешака али главне замисли, концепција и композиција у целини, — то је добро и тачно и у том правцу тешко да ће се извести велике промене и изнети оправдане замерке.

Природно је да нису сви одељци у књизи подједнако израђени. Ваљаност израде појединих глава стајала је у вези у првом реду са мојим личним студијама, затим са богатством, бар објављених, извора

у појединим периодима и са обиљем монографија за поједине личности, земље, догађаје итд. Тако су неке главе израђене, или само или већином, на основу извора (II, III, V, VI, VII, VIII), а неке су израђене, или сасвим или већином, на основу расправа (I, IV, IX—XII). За израду ових глава употребио сам, уз многе друге монографије, особито: за XI век расправу Фр. Рачкога, Борба јужних Словена; за турско доба све расправе Јов. Томића, за историју Срба у Угарској у XVIII веку М. Грбића, Карловачко владичанство и расправе М. Јакшића о Арсенију IV и о Вићентију Јовановићу; за босанску прошлост В. Клајића историју Босне; за XIX век расправе Ст. Новаковића, Мих. Гавриловића и Слоб. Јовановића. Осим тога Гг. Гавриловић и Јовановић били су тако добри, те су у рукопису прочитали две последње главе и учинили ми неке драгоцене напомене и исправке.

Деветнаести век је у осталом израђен овде само у скици, јер би, кад би и то доба било израђено сразмерно према старијим временима, књига изашла сувише велика. Али и без обзира на то, деветнаести век је готово немогуће израдити у осредњем обиму, него или у скици, где би била изнета само најважнија факта, као што је овде учињено, или врло опширно, јер је број факата другостепеног значаја врло велик. Осим тога многи догађаји, особито од друге половине XIX века, још су и сувише блиски за објективну оцену, а многа факта још нису ни позната.

Књигу сам назвао: *Историја* српскога народа, и ако је ово само један део српске прошлости. Овде је у ствари приказана само *политичка* историја српска. Културну историју српскога народа израдићу можда временом. Ипак сам, и без културне историје, задржао само назив *Историја* стога, што је он још

увек уобичајен за саму политичку историју и на западу, а код нас по готову.

Да напоменем још да сам цело ово дело написао за нешто више од пола године. Можда ће оно, због тога, имати више недостатака, особито у стилу, али ја мислим да је, због тога што је оно на тај начин засновано и изведено као једна целина, већа корист, но штета отуд што је брзо написано.

Позиву на претплату за ову књигу наша се публика, у свима српским покрајинама, необично одазвала. Ма да су неки листови, чим је објављен позив, похитали да изгрде и мене и дело и да одвраћају публику од предплате, ипак је на 3900 њих послало у напред новац за књигу.

Према објави књига неће ући у књижарски промет; она је штампана свега у 4200 примерака: 3900 за претплатнике, а остатак за награду скупљачима, за листове и за стране научнике.

Од штампарских погрешака опазио сам једну већу; на стр. 143, 6 ред оздо, остало је неисправљено: угарског кнеза Себислава, место *усорског* кнеза Себислава.

Ст. Станојевић.